

At være i centrum

Magt og minde – højstatusbegravelser
i udvalgte centre 950-1450

*Redigeret af
Mikael Manøe Bjerregaard
& Mads Runge*

At være i centrum

Magt og minde – højstatusbegravelser
i udvalgte centre 950-1450

Rapport fra tværfagligt seminar afholdt
i Odense, 10. februar 2016

*Redigeret af
Mikael Manøe Bjerregaard & Mads Runge*

With English summaries

Kulturhistoriske studier i centralitet – Archaeological &
Historical Studies in Centrality, vol. 1, 2017

Forskningscenter Centrum – Odense Bys Museer
Syddansk Universitetsforlag/University Press of Southern Denmark

At være i centrum
Magt og minde – højstatusbegravelser i udvalgte centre 950-1450

Rapport fra tværfagligt seminar afholdt i Odense, 10. februar 2016

Kulturhistoriske studier i centralitet – Archaeological & Historical Studies in Centrality, vol. 1, 2017

Udgivet af Forskningscenter Centrum – Odense Bys Museer – Syddansk Universitetsforlag/
University Press of Southern Denmark 2017
ISBN 978 87 408 3114 6
© Fagredaktionen og de pågældende forfattere

Fagredaktion: Mikael Manøe Bjerregaard & Mads Runge
Grafisk tilrettelæggelse: Bjørn Koch Klausen

Forsideillustration: Bispegraven i Skt. Albani Kirke, Odense. Foto: Odense Bys Museer

Tryk: Narayana Press
Antal: 300

Distribution:

Odense Bys Museer
Overgade 48
5000 Odense C
museum@odense.dk
www.museum.odense.dk

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
press@forlag.sdu.dk
www.universitypress.dk

Indhold

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

- en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Monumenterne i Jelling

Forny et tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Ihukommelse mellem embede og slægt

- senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur

Af Tine Kondrup

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

– en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

I 2015 udgravede arkæologer fra Odense Bys Museer en fornem frådstenskiste i kirketomten Skt. Albani – Odenses og Fyns ældste domkirke. Frådstenskisten tolkes som Danmarks ældst udgravede bispegrav,

og sammenholdt med arkæologisk parallelmateriale og skriftlige kilder er det her hensigten at præsentere forskningsmæssige aspekter ved det arkæologiske fund som supplement til tidligere præliminære

Fig. 1. Den omskiftelige (kirke)politiske situation for Danmark i 1000-tallet præges foruden af den danske konge også af forholdene til det tysk-romerske riges skiftende kejsere, Hamborg-Bremens ærkebisper og pavedømmet i Rom. Kort: Bjørklund m.fl. 1967, Politikens Forlag.

The interchangeable (church)political situation of Denmark in the 1000s was apart from the Danish kings also influenced by the relations between The Holy Roman Empire's changing emperors, the archbishops of Hamburg-Bremen and the papacy of Rome.

præsentationer af graven såvel som detailbaserede analyser af gravens indhold af et nadversæt (Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016a og 2016b samt Bjerregaard 2017, denne publikation).

I artiklen fokuseres i første omgang på en kortfattet historisk rammesætning af fundet i en (inter)national og lokal kontekst (fig. 1). Dernæst følger en kort præsentation af tidligere såvel som i særdeleshed de nye arkæologiske undersøgelser ved Skt. Albani Kirke, og endelig fremlægges en række hypoteser vedrørende den gravlagtes identitet og omstændigheder ved gravens hidtil ubemærkede placering i den nedlagte Skt. Albani kirketomt. Dette for – om muligt – at undersøge, hvorledes et lokalt narrativ kan have været tilpasset det storpolitiske spil i 1000-tallet; en tid, da ikke alene danske konger, men også tysk-romerske kejsere, ærkebiskper og paverne i Rom var betydende magtfaktorer for såvel lokale som nationale forhold i Danmark.

Europa set fra 1000-tallets Odense

I 1020'erne har vi med Adam af Bremens kirkekrønike (ca. 1075) et skriftligt belæg for den første fynske biskop (Adam af Bremen: 118). Der var tale om Reginbert, der som én blandt flere biskopper blev hentet af Knud den Store i England (Gertz 1907: 46). Dette – jf. Adam af Bremen – til stor irritation for ærkebiskop Unwan og kirken i Hamborg-Bremen (Adam af Bremen: 118), der i perioden, fra Ansgar fik etableret ærkebispesædet Hamborg i 831/832 og frem til pave Johannes 15's stadfæstelse d. 8. november 989, havde gentagne pavelige bekræftelser¹ på sin øvrighed over Norden og herunder Danmark (*Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd. 1: 25, 39², 42, 119, 163, 233, 268, 280, 294, 315, 318, 344, 346). Omkring 1047 blev Hamborg-Bremens legatværdighed og ærkebiskoppelige myndighed over Norden – på Adalberts anmodning – stadfæstet af pave Clemens 2. og hans nære samtidige (*Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd.

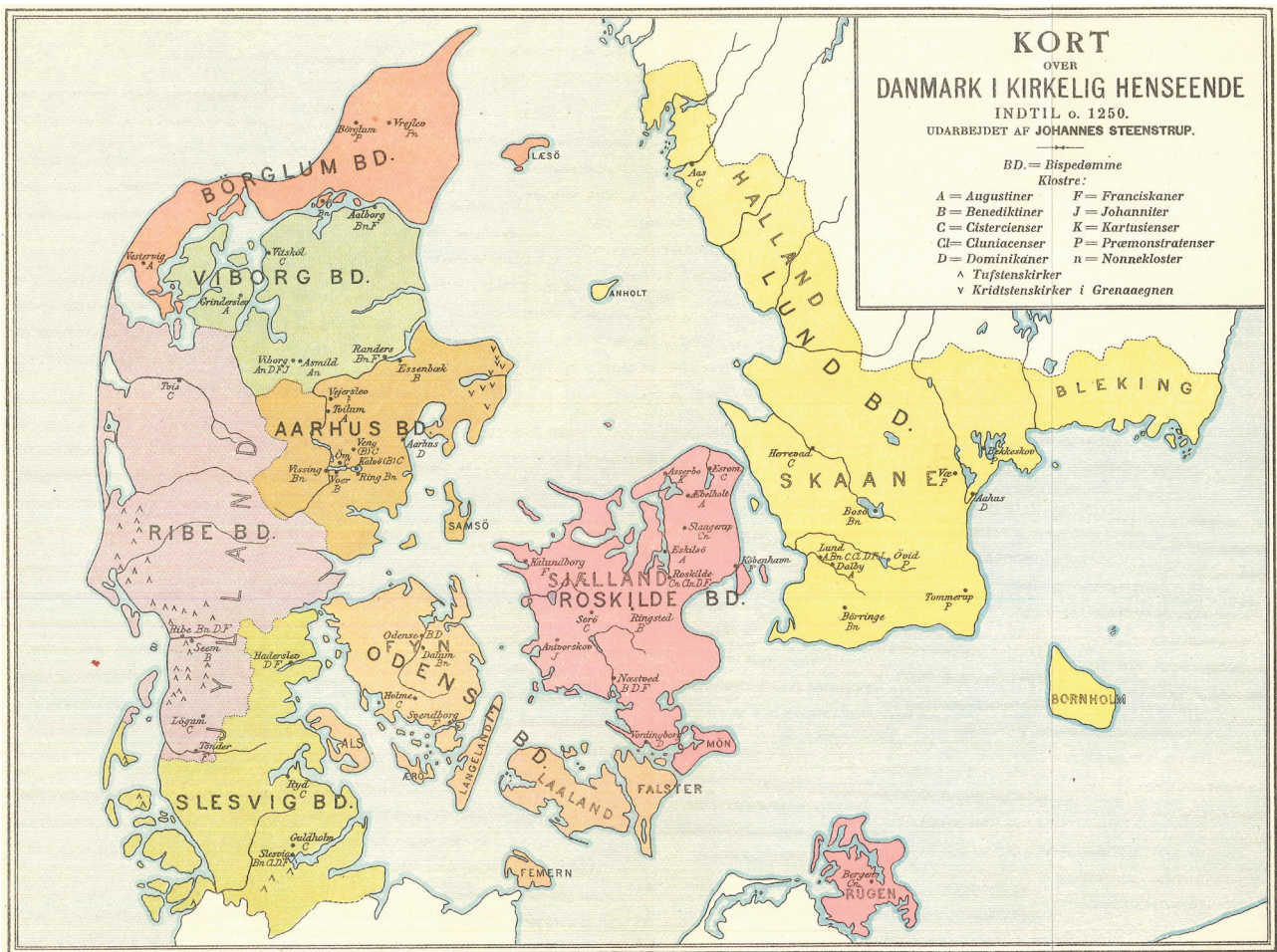

Fig. 2. Odense Stift bestod af samtlige øer i den vestligste Østersø med domkirken placeret i den største by på den største ø. Kort: Steenstrup 1896.

The diocese of Odense consisted of the isles of the Western Baltic with the cathedral located in the largest town on the largest island.

1: 484, 492 og 1. rk. bd. 2: 1 og 2). Imod slutningen af 1060'erne synes relationen mellem den danske kirke³/konge og ærkebispesædet Hamborg-Bremen i stigende grad belastet (*Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd. 2: 5 og 6). D. 25. januar 1075 kulminerer denne interessekonflikt foreløbigt, da pave Gregor 7. skriver til Svend Estridsen med direkte opfordring til at sende en udsending, der kan forhandle om oprettelsen af et uafhængigt dansk ærkebispesæde med ret til at udvælge og indsætte bisper i Danmark. Dette utvivlsomt som del af Investiturstriden, der netop var brudt ud i lys lue mellem romerkirken og de tysk-romerske kejsere (*Diplomatarium Danicum* 1,2: 11 og 13). Først næsten 30 år senere blev ideen om et dansk ærkebispesæde imidlertid en realitet med indsættelsen af ærkebiskop Asser i Lund i 1103/1104 (*Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd. 2: 28).

Odensekirken i 1000-tallet

Ligesom den generelle udvikling i 1000-tallets Danmark og Nordvesteuropa var præget af omvæltninger, var perioden i Odense, der af Adam af Bremen omtales som en stor by allerede i midten af 1070'erne, præget af en lang række væsentlige hændelser (fig. 2).

I forbindelse med kong Knuds drab i Skt. Albani Kirke i 1086 omtaler en senere afskrift, *Den yngre Passio* fra starten af 1200-tallet, at kirken på denne tid var biskoppens kirke. Denne reference har sammen med den tysk-romerske kejser Otto 3.s omtale af en Odensebisp og -kirke fra 988 (*Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd. 1: 343) indikeret, at netop Skt. Albani Kirke fungerede som domkirke indtil 1095, da kong Knuds legeme og Skt. Alban-relikvierne blev flyttet ca. 75 meter til Skt. Knuds frådstenskirke, der var under opførelse på denne tid (fig. 3).⁴

Vores kendskab til 1000-tallets fynske bisper er imidlertid meget begrænset, og ingen bisper omtales, efter at Adam af Bremens kirkekrønike slutter ca. 1075. Vi kender således alene Reginbert, der – som allerede omtalt – nævnes som den første biskop for Fyn, indsat af ærkebisen af Canterbury under Knud den Store i 1020'erne, og dernæst Eilbert,⁵ der som en af ærkebiskop Adalbert (1043-1072) af Hamborg-Bremens egne klerke blev indviet under Svend Estridsen engang i 1050'erne og virkede frem til sin død i 1072. Som tilfældet er for Reginbert, omtaler Adam af Bremen også Eilbert som biskop af Fyn – ikke Odense. Gennem Adam af Bremens omtale er disse to de eneste bisper, der med nogen sandsynlighed kan knyttes til 1000-tallets Odense på trods af de relativt righoldige, samtidige kilder om drabet

på kong Knud. *Odenselitteraturen*, som kilderne benævnes under ét, består af de kortere tekster *Tabula*, *Passio*, *Epitafia* og ikke mindst Ælnoths længere beskrivelse. Gertz har udredt disse samtidige kilders indbyrdes afhængighed, hvor der sker en udvikling af fortællingen med tilføjelse af nyt materiale fra Tabulas korte tekst, som på en blyplade nedlagdes i Knuds grav ved overførslen til den nye krypt i den senere Skt. Knuds Kirke i 1095, over den næsten samtidige og fyldigere *Passio*, der udgjorde den tekstmæssige baggrund for liturgien omkring Knudskulten, til Ælnoths beskrivelse, som udgør hoveddelen i hans beretning om Svend Estridsen og dennes sønner (Gertz 1907: 1).

Med dette kildegrundlag og vores nu forstærkede formodning om Skt. Albani Kirkes funktion som domkirke samtidig med mordet kan det undre, hvorfor en så central person som Odensebisen, i hvis kirke mordet fandt sted, forbliver anonym både i forbindelse med drabet og med den senere overflytning af knoglerne til Skt. Knuds Kirke. Ælnoths beskrivelse, som er den bredeste fremstilling af begivenhederne om drabet på Knud, nævner kun biskop Henrik af Vendsyssels forsøg på mægling ved oprørets udbrud i Nordjylland (Gertz 1907: 106). Fra Skt. Albani Kirke omtales alene præsteskabet, *clerus*, i forbindelse med begravelsen af de døde (Gertz 1907: 26).

At vi ikke kender den aktuelle bisp på tidspunktet for drabet, kan skyldes, at bispestolen var vakant på dette tidspunkt, om end det ville være lidt af et sammenfald af omstændigheder. At det derimod skulle være tilfældet fra Eilberts død 1072, til biskop Hubald optræder i forbindelse med helgenkåringen år 1100, må anses som usandsynligt, den danske kirkes daværende udvikling og stabilitet taget i betragtning. Det må derfor antages, at der i perioden har været en eller flere bisper, vi ikke kender til. Dette er ikke umiddelbart så overraskende, idet vi fra den sidste fjerdedel af 1000-tallet kun kender den fuldstændige bisperække for to (Roskilde og Lund) ud af de daværende otte stifter (Gelting 2017, denne publikation).

Som påvist af Michael H. Gelting hænger evnen til at overlevere en bisperække sammen med eksistensen af et domkapitel eller tilsvarende fællesskab, som kunne sørge for kontinuiteten i varetagelsen af stiftets opgaver, herunder at fungere som hukommelse for stiftets historie (Gelting 2017, denne publikation). Dette er således tilfældet for de bedst belyste stifter i perioden, Roskilde og Lund, mens oprettelsen af et domkapitel for Odense normalt dateres til 1000-tallets sidste årti (Skyum-Nielsen 1971: 15; *Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd. 2: 42; Nyberg & Pe-

Fig 3. 1000-tals domkirkens omrids med de udgravede frådstenskister i hovedskibet og kong Knuds omtrentlige drabssted ved højalteret (†). Bispegraven fra 2015 er markeret med udfyldt signatur, mens 1917-graven er markeret med konturstreg. Flytningen af domkirkefunktionen til den nye Skt. Knuds Kirke mod sydvest fremgår med al tydelighed. Kort: K.S. Precht. Odense Bys Museer.

The 11th century cathedral outlined with the stone-built graves in the nave and the spot where King Canute the Holy died in front of the high altar (†). The 2015 grave is fully marked in red. The shift of the cathedral to the southwest to its present site is clearly visible.

dersen 1980: 84). På baggrund af opfattelsen af Skt. Albani Kirke som Fyns domkirke i 1000-tallet er der imidlertid grund til at overveje, om ikke det præsteskab, *clerus*, som Ælnoth omtaler i forbindelse med begravelsen af Knud i 1086, dækker over et tidligt domkapitel (Vitae 1908: 127). Dette ville betyde, at det fynske stift var mere organiseret end hidtil antaget og dermed kunne varetage opgaven som formidler af den ældre stiftshistorie – herunder en bisperække. Gertz antager da også, at det nævnte præsteskab har nedskrevet oplysningerne om begivenhederne i 1086, som er anvendt i den senere Odenselitteratur (Gertz 1907: 26; Missuno 2017).

På den baggrund er det nærliggende at antage,

at også teksterne *Tabula*, *Epitafium* og *Passio* skal tilskrives dette præsteskab eller tidlige domkapitel, idet de må være skabt, inden Knudsklosteret etableres (Gertz 1907: 65f; Gazzoli 2013: 72f). Er denne antagelse korrekt, opfylder det omtalte præsteskab to af A.M. Ciardis væsentligste kriterier for at kunne tale om et domkapitel i Odense før 1086 (Ciardi 2016: 17, 34 og 51). Dels har de udgjort en kreds, som har været ansvarlig for gudstjenesten ved domkirken, dels har de med udformningen af *Passio* på grundlag af de optegnede begivenheder formået at udforme en liturgisk tekst efter europæisk forbillede til brug som læsestykker i forbindelse med dyrkelsen af Knud den Hellige. Når de omtales som præste-

skab, *clerus*, og ikke som domkapitel, *capitulum*, hos Ælnoth, kan det hænge sammen med, at betegnelsen *capitulum* først bliver udbredt senere (Ciardi 2016: 36). Endelig kan domkapitlet, som det var tilfældet i Lund (Ciardi 2016:45f), have været organiseret efter den tysk-romersk påvirkede Aachen-regel, hvilket kan have diskvalificeret kapitlet i det senere regulære, benediktinske domkapitels øjne.

Kilderne om den ældste Odensekirke er således mange og varierede, men samtidig flertydige og stærkt præget af samtidens fortælletradition, politiske ærinder og deres trods alt fragmentariske karakter. Udgangspunktet for det kirkelige narrativ i 1000-tallets Odense er dog kirken i bred forstand, og her kan vi nu supplere de skriftlige kilder med væsentlige nye arkæologiske vidnesbyrd.

Ældre undersøgelser i Skt. Albani Kirke

Skt. Albani kirketomt har tidligere været genstand for arkæologisk interesse, begyndende med Henry Petersens undersøgelser op til Odenses 900-års jubilæum i 1888. Dernæst blev der i porten til den daværende læseforening i 1917 udgravet en frådstensgrav. 1917-graven har tidligere været sat i forbindelse med Skt. Albani stenkirke, men må i lyset af de nye undersøgelser fra 2015 – sammenholdt med, at den yngre trækirke antages at have stået helt frem mod midten af 1100-tallet – snarest knyttes til hovedskibet i den ældre trækirke, hvor kong Knud blev dræbt, ligesom tilfældet også er for 2015-graven (*Danmarks Kirker IX. Odense Amt*. bd. 3: 1730; Arentoft 1985: 41 og 49).

Der er ingen tvingende grund til ud fra kisternes materiale at datere gravene til stenkirkens tid. Som eksempel kan nævnes en muret grav ved en trækirke i Sebbesund ved Limfjorden og en anden fra midten af 1000-tallet ved en trækirke i Varnhem i Västergötland (Nielsen 2004: 108f.; Birkedahl 2000: 140; Axelsson & Vretemark 2013: 10). Begge grave var placeret umiddelbart uden for kirken, men forholdene ved Sebbesund kompliceres af, at pladsen ifølge Nielsen også rummer en omtrent jævn gammel kirketomt fra en kridtstenskirke. Både graven og stenkirken har brede C14-dateringer til 1000-tallet og ind i de tilstødende århundreder, om end graven sandsynligvis skal placeres i første fjerdedel af 1000-tallet (Nielsen 2004: 119). De to materialer, træ og sten, kan således optræde side om side.

Endelig rækker de ældste stenbygninger i det middelalderlige Danmark tilbage til 1060'erne for

domkirken i Dalby i Skånes vedkommende, og kendskabet til stenbyggeri kan formodes at have været til stede i de øvrige stiftsbyer. Man kan dog indvende, at grave i trækirker er usædvanlige med Jelling som markant undtagelse, men der var siden 797 intet i kanonisk lov til hinder for, at præster – og senere en begrænset gruppe af verdslige velgørere – kunne begraves i kirken uden for (Andrén 2000: 8 og 16). kong Knuds begravelse i Skt. Albani Kirkes kor var dog på sin tid stadig exceptionel.

1917-graven var forholdsvis dårligt bevaret, idet kun kistens hovedende og sider samt skelettet var delvist bevaret, mens lågstenene og hele fodenden var bortgravet i forbindelse med senere begravelser på stedet. Særlig bemærkelsesværdig var imidlertid hovednichen, der udgjordes af en egentlig frådstensmonolit med rundet udhugning, mens bunden af kisten blot bestod af kalkholdig grus (Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016b: 4; Arentoft 1985: 49). Især den monolitiske hovedsten er forholdsvis usædvanlig i en dansk kontekst, men et vist slægtskab med den nævnte og meget omdiskuterede grav fra Sebbesund kan forsigtigt anføres (Nielsen 2004). Graven fra Sebbesund er af Peter Birkedahl tidligere foreslået inspireret fra engelsk gravtradition (Birkedahl 2000: 141). Noget tilsvarende kan ikke afvises for Skt. Albani Kirkes 1917-grav, hvilket vi senere skal vende tilbage til. For nærværende må vi blot hæfte os ved gravens type, materiale (frådsten) og placering i skibets midte, der alt sammen tyder på, at vi har at gøre med en grav af en vis betydning (Arentoft 1985: 49; Andrén 2000: 8).

Den seneste større undersøgelse ved Skt. Albani Kirke blev gennemført i 1980'erne af Eskil Arentoft, hvor spor af to trækirker i form af stolpehuller med tilhørende gulvlag blev påvist (Arentoft 1985: 15-18). De fundne spor af trækirker lader sig dog tolke på flere måder. Udgraveren baserede sin rekonstruktion af de to kirkefaser på eksistensen af to gulvlag af henholdsvis stampet jord og af ler(knolde) med frådstens-smulder. Sidstnævnte gulvlag overlejrer flere af den ældre trækirkes stolpehuller. Selv om udgraveren indrømmede, det ikke var muligt at give en nærmere datering af de to trækirker, argumenterede han ikke desto mindre for, at den ældre kirke stammede fra missionstiden, mens den yngre antoges at have været skueplads for mordet på kong Knud (Arentoft 1985: 36). I Projekt Middelalderbyen påpegedes med udgangspunkt i eksistensen af frådstenssmulder i de yngste stolpehuller og det tilhørende gulvlag muligheden for, at der ikke var tale om to trækirker, men snarere en (omfattende) reparation af en trækirke,

der var ældre end frådstensbyggeriet af Skt. Knuds Kirke, hvis byggestart blev sat til før 1086 (Christensen & Madsen 1988: 101-102). Argumentationen tog dog ikke højde for, at domkirken – som påvist af Danmarks Kirker – på dette tidspunkt var Skt. Albani Kirke, og at frådstensdomkirken næppe har en forgænger. Danmarks Kirkers udgangspunkt adskilte sig derved fra de tidligere tolkninger, idet man på baggrund af *Den yngre Passio* og kryptens udformning anså frådstensdomkirken som påbegyndt efter Knuds drab i 1086. Man opfattede derfor den ældre trækirke som stedet for mordet på kong Knud og daterede indirekte dennes opførelse til 1030 +/- 60 år (se nedenfor). Den yngre trækirke med frådstens-smulder derimod tolkedes opført efter 1086 og som stående frem til "... hen imod 1100'ernes midte...", hvilket er i god overensstemmelse med de to

eneste sikre dateringer fra trækirkefaserne. Blandt de væsentlige resultater fra undersøgelserne i 1980'erne var således fundet af en klokkestøbergrube under det ældste gulvlag. Enkelte af de fundne støbeformsfragmenter er dateret ved hjælp af termoluminiscens til 1030 +/- 60 år og indikerer dermed, at kirken opførtes i perioden fra det sene 900-tal til 1000-tallet (*Danmarks Kirker IX. Odense Amt* hft. 18-19: 1737). Fra et af den yngre trækirkes stolpehuller fremkom endvidere en mønt, slået under Svend Estridsen, hvorfor 1047 er anført som den tidligst mulige datering for denne kirke.

2015-undersøgelsen

I forbindelse med udskiftning af en fjernvarmeledning hen over Skt. Albani kirketomt fik Odense Bys

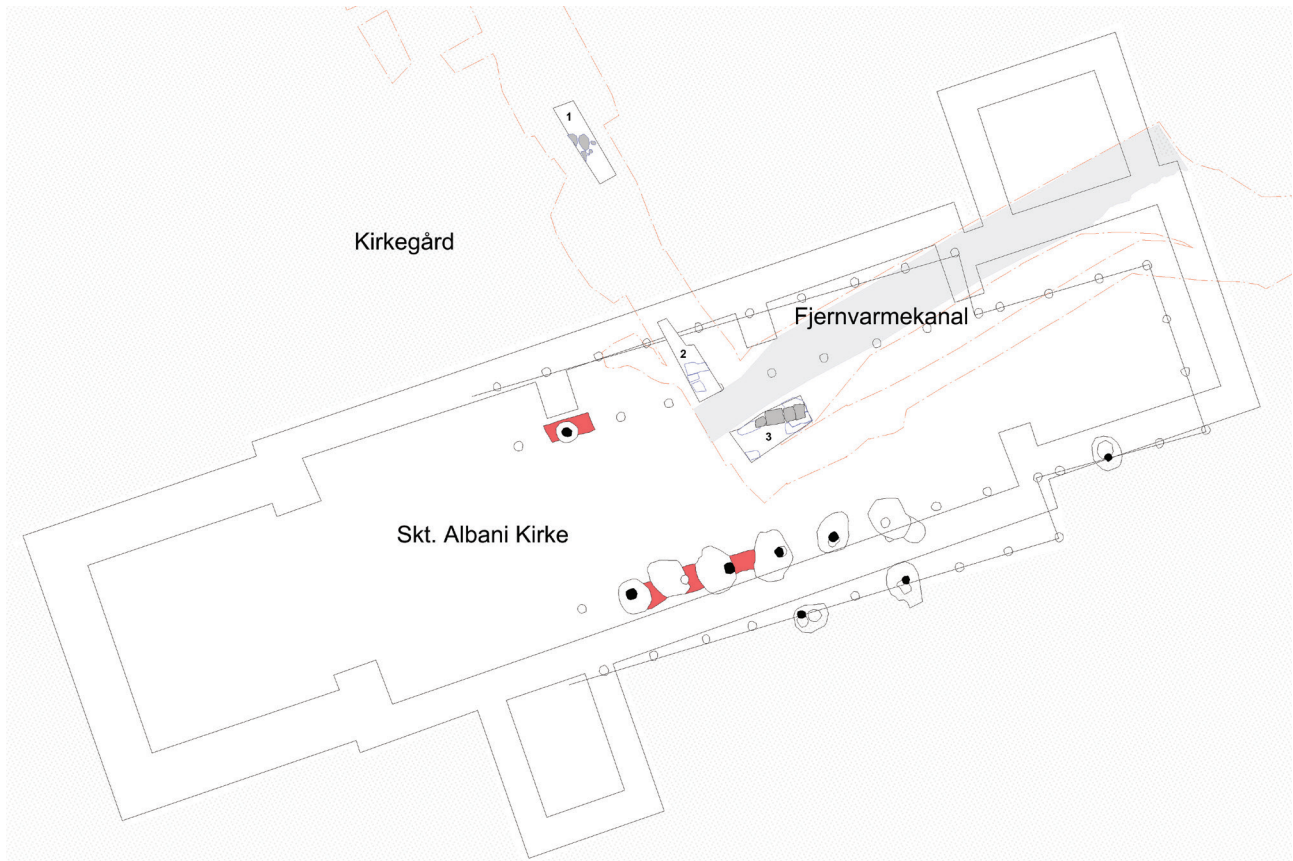

Fig. 4. Rekonstruktionsplan af Skt. Albani trækirker og stenkirke med omgivende kirkegård samt markering af den udgravede bispegrav (3). Trækirkernes udgravede stolper (sort) og væggrofter (rød) er suppleret med rekonstruktioner, ligesom også den senere meget regulære stenkirke i vid udstrækning er en rekonstruktion. 2015-udgravningens tracé er markeret med en rød stiplede signatur, og de tre snit er markeret 1-3. Tegningen omfatter kun udvalgte og illustrative konstruktioner og forstyrrelser (fjernvarmekanalen) og kun et fåtal af de udgravede begravelser både inden for og uden for kirken. Kort: M.M. Bjerregaard, Odense Bys Museer.

Reconstruction plan of St Alban's wooden churches and stone church with surrounding cemetery and the bishop's grave (3). The excavated posts (black) and walls trenches (red) from the wooden churches are supplemented with reconstructions. Also, the younger and very regular stone church is to a large extent a reconstruction. The 2015 excavation is marked with a red dotted line, and three sections are marked 1-3. The drawing only includes especially illustrative structures and disturbances and just a few of the excavated graves both inside and outside the church.

Museer i 2015 mulighed for at foretage supplerende undersøgelser. Der blev lagt tre snit (fig. 4), hvoraf dog kun det nordligste (fig. 4, 1) ved nordkappellets nordmur kunne undersøges til undergrund, idet talrige begravelser udelukkede muligheden inden for den tidligere kirkes omrids. Dette var også tilfældet i det sydligste snit (fig. 4, 3), hvor vi ellers havde håbet at finde spor i form af gulvlag fra den trækirke, som blev dokumenteret i 1981, og hvori kong Knud blev dræbt.⁶ Som det var tilfældet i snit 2 (fig. 4, 2) ved den plyndrede nordvæg i stenkirken hovedskib, bestod den afrensede flade i bunden af tracéet af en række nedgravninger til grave, hvoraf de øverste blev

blotlagt dels i bunden af fjernvarmetracéet og dels ved snit 3 i en større reparationsgrube, som var etableret i forbindelse med et brud på fjernvarmeledningen i 1993.⁷

I bunden af reparationsgruben lå et skelet i en delvist forstyrret grav oven på en fint tilhugget frådstensblok, som senere viste sig at udgøre en del af et kistelåg, ligesom også yderligere en grav dækkede kistelåget delvist (fig. 5). De yngre grave viser, at frådstensgraven næppe har været markeret i den senere fase med stenkirke, og det kunne således indikere, at såvel betydningen af som erindringen om frådstenskisten og den gravlagte heri aftog allerede i middelalderen.

Fig. 5. Udgravning af bispegraven med yngre begravelse på kistelåget. Foto: Odense Bys Museer.

Excavating the bishop's grave with a late medieval grave on top of the coffin lid.

Kisten

Kistens låg bestod af fire ca. 15 cm tykke frådstensblokke, der på oversiden var affasede og således dannede en let hvælvet form (fig. 6). Låget var hele vejen rundt forseglet med en blanding af knust og antagelig læsket frådsten og grus, der var grovere og blødere end den typiske middelaldermørtel. En endelig analyse af materialet foreligger ikke i skrivende stund.

Fig. 6. Den frilagte grav. Kistelåget bestod af fire frådstensplader: to mindre over benene, en stor over kroppen og en lille delvist ødelagt over hovednichen. De var delvist kilet op med mindre sten og forseglet med en grov mørtel. Foto: Odense Bys Museer.

The uncovered grave. The chamfered lid consisted of four slabs of calcarous tufa: two smaller covering the legs, a larger over the body and a small one covering the head space. The slabs were sealed with a coarse mortar.

Den vestligste lågsten, der dækkede hovedenden, var allerede på fundtidspunktet knækket – formentlig som resultat af arbejdet med nedgravning og støbning af fjernvarmekanal, der er etableret på et tidspunkt efter 1929.⁸ Det skulle senere vise sig, at den ved første øjekast manglende del af hoveden-

dens lågsten var presset ned i graven, hvor den havde knust kraniet. De nærmere omstændigheder omkring denne hændelse kendes ikke, men konsekvensen var ved udgravningen tydelig, idet arbejdet med den støbte fjernvarmekanal havde skåret gravens nordvestre hjørne og foruden at ødelægge dækstenen over hovedet også havde fjernet hovednichen nordre vange. Hulrummet, som frådstensvangen havde efterladt sig, var imidlertid ved enten held eller omtan-

Fig. 7. Kisten med skelettet af en ca. 50-årig mand af 1,75 m højde. Flere knogler ligger ikke i oprindelig leje, formentlig på grund af at graven til tider har været vandfyldt. Den højre vange i hovedrummet var fjernet og erstattet af beton fra en fjernvarmekanal, som ses i øverste højre hjørne. Foto: Odense Bys Museer.

The grave with the skeleton of a man c. 50 years of age and about 1,75 metres tall. Several bones are not in original position likely a sign, that the grave occasionally have been flooded. The headstone on the right-hand side was replaced by concrete in connection with a pipe for district heating. The pipe is seen cutting the grave in the upper right corner.

ke blevet støbt ud med kanalens beton, således at den oprindelige stens aftryk var bevaret, og gravrummet fortsat var forholdsvis velbeskyttet og stabilt.

Efter at dækstenene var løftet væk fra kisten, fremstod gravrummet karakteristisk for de stenbyggede grave i første del af middelalderen: trapezformet og med en separat niche til hovedet (fig. 7). Hver langside bestod af to store, regulære frådstensblokke, hvor sammenstødende kanter var fuget med ovennævnte blanding af knust frådsten og grus, der også udfyldte et par manglende hjørner indvendigt. Tykkelsen af frådstensblokkene var lige omkring 20 cm på nær gavlen i fodenden, som kun var 10 cm tyk. Bunden af graven bestod af seks fliser ligeledes af tilhugget frådsten, men af en anden, finere og mindre porøs type end den, der var anvendt til siderne og låget (Larsen 2016: 4). Fliserne havde gennemgående samme størrelse på den ene led (54 cm), og det er sandsynligt, at de oprindeligt har været tiltænkt en anvendelse andetsteds; måske som gulvbelægning i en fase af Skt. Albani Kirke el. lign. Herfor taler også, at flisernes dimensioner i den primære tilvirkning ikke var tilpasset gravens bundform. Kistens indvendige hovedmål er 170 cm fra fodenden til hovednichen, som udgør yderligere 29 cm, således at hele kisten er tæt ved 2 m lang. Bredden varierer fra

fodendens 31 cm til 66 cm ved skuldrene, mens hovednichen er 23 cm bred. Dybden er 37 cm (Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016a: 142ff).

Manden

Professor dr.med. Jesper Boldsen fra SDU har bestemt personen i kisten som værende en mand midt i 40'erne eller i begyndelsen af 50'erne. Trods sine ca. 175 cm har han ikke fyldt kisten helt, og hovednichen kunne således meget vel have givet plads til en bispehue, som det kendes fra andre bispegrave. Ved mandens højre hofte/hånd var placeret et fornemt nadversæt, fremstillet i rent sølv (fig. 8), der dateres til 1000-tallet og formentlig anden halvdel heraf (Bjerregaard 2017, denne publikation).

Det er på baggrund af den samlede analyse af nadversættet, kistens karakter og gravens placering i netop Skt. Albani trækirke, at graven tolkes som en bispebegravelse (Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016a, Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016b, Bjerregaard 2017, denne publikation).

Skelettet er blevet ¹⁴C-dateret på Aarhus AMS Center (AAR-23976) og kan som forventet med stor sandsynlighed dateres til 1000-tallet (2σ, 74,7% 980-1050, 16,3% 1083-1127, 4,4% 1136-1152 - se bilag 1), hvil-

Fig. 8. Nadversættet in situ ved bispens højre hånd og hofte.
Foto: Odense Bys Museer.
The eucharistic set in situ at the bishop's right hand and hip.

ket bekræfter den kunsthistoriske datering af nadversættet. Måling af kvælstofindholdet tyder desuden på, at den marine fødeandel har udgjort mindst 15%, hvilket kan sammenholdes med traditioner i den romersk-katolske kirke i forbindelse med fasten.

Bispegraven

Fundet af bispegraven i 2015 rejser flere spørgsmål, hvoraf et par stykker tages op her: Hvem er den gravlagte, og hvorfor gik kendskabet til de tidligste bisper i Odense tabt allerede i middelalderen som påpeget ovenfor? Skal årsagerne hertil primært findes i de helt lokale forhold, eller kan vi skabe en yderligere forståelse af fundet ved at sætte det ind i en (inter)-national politisk kontekst og spillet om magten i det sene 1000-tal?

Hvem er han?

Den bedste kilde til bestemmelse af den gravlagtes baggrund er – på trods af forsøg med DNA- og iso-

topanalyser⁹ – en datering af graven og en analyse af gravgaverne, dvs. nadversættet (fig. 9). Nadversættet er her centralt, idet det direkte viser hen til samtidens (hans egen eller omgivelsernes) opfattelse af, hvem han var. I søgen efter paralleller er det oplagt at vende blikket mod det tysk-romerske rige, da den danske kirke havde meget tætte bånd til Nordtyskland i store dele af 1000-tallet. Især to diske fra Bremen anses som nære paralleller til disken fra Odense. Den ene tilskrives ærkebiskop Liemar, der i perioden 1072-1101 efterfulgte ærkebiskop Adalbert, mens endnu en tæt parallel er produceret i anden del af 1000-tallet eller tidligt i 1100-tallet og tilskrives ærkebiskop Friedrich, der fulgte efter i perioden 1104-1123 (Elbern 1963: 52f, 68). Kalken fra Odense-misset minder om disse og bærer dertil arkaiske træk, der stilmæssigt peger tilbage mod karolingisk tid (Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016a: 148). Den grundlæggende form af alterkalken fra Odense er også nært beslægtet med den kalk, som ærkebiskop Gervasius af Reims fik med sig ved sin død i 1067 (Elbern 1963: 35, 38, 72).

Fig. 9. 1000-tals nadversættet i næsten rent sølv. Arkaiske træk er koppens klokkeform med underdel med bægerbladslignende bukler. Foto: Jens Gregers Aagaard, Odense Bys Museer.

The eleventh century eucharistic set in almost pure silver. Archaic traits are the bell-shaped cup and leaf-like bottom.

Den samlede vurdering af nadversættet peger altså tydeligt i retning af en datering til anden halvdel af 1000-tallet eller det tidlige 1100-tal og har samtidig et stilistisk ophav i det tysk-romerske rige, i særdeleshed i de nordvestlige ærkebispesæder med Hamborg-Bremen som det mest oplagte (Bjerregaard 2017, denne publikation). Graven med nadversættet må imidlertid være ældre end 1095, hvor byggeriet af den senere Skt. Knuds Kirke var så fremskredent, at det blev besluttet at overflytte Knuds og Benedikts gravsteder og Skt. Alban-relikvierne til den nye kirke. Fra da af må Skt. Knuds Kirke anses som Odenses domkirke og dermed som gravkirke for byens bisper. Graven i Skt. Albani Kirke må samtidig være yngre end 1020'erne, hvorfra vi kender navnet på den første biskop på Fyn, Reginbert. Bortset fra Reginbert og senere Hubald, der var biskop i Odense ved Knuds helgenkåring i 1100, kender vi som tidligere anført kun til én biskop – Eilbert.

Om det virkelig er biskop Eilbert (fig. 10), vi har fundet i frådstensgraven i 2015, kan vi selvsagt ikke afgøre entydigt. Men forbindelsen synes tæt til Hamborg-Bremens ærkebispesæde, og kombineret med den gennemførte C14-datering taler meget for,

at der rent faktisk er tale om Eilbert. Eilbert kender vi udelukkende fra Adam af Bremens krønike, hvor det – på baggrund af skrivelser fra såvel ærkebisp Adalbert som pave Alexander II – fremgår, at Eilbert fra 1059 og i årene, der fulgte, kom på kant med moderkirken. Man fornemmer, at Eilbert som dansk biskop blev en del af det sene 1000-tals storpolitiske magtspil med paver, kejsere, ærkebisper og konger som de magtfulde stridende og lokale bisper som nyttige brikker.

Fundet af, hvad der formodes at være Eilberts grav og legeme (skelet) i Skt. Albani Kirke, har aktualiseret et meget oplagt spørgsmål: Hvorfor gik narrativet og hukommelsen om denne meget betydningsfulde biskops grav tabt allerede i middelalderen, kort efter at Adam af Bremens kirkekrønike blev nedskrevet, og hvorfor blev biskoppens grav ikke overført til den nye domkirke, der stod klar kun godt to årtier efter hans død? Man kan overveje, om en sådan fysisk og mental negligering eller ligefrem udviskning af biskpens minde afspejler en forsætlig og nøje orkestret politisk handling som del af et komplekst spil om magt og indflydelse i Nordeuropas sene 1000-tal.

Fig. 10. Hamsforts fremstilling i sin bispehistorie af biskop Eilbert og kong Svend Estridsen. Foto: Series episcoporum Otthoniensium (GKS 3645), Det Kongelige Bibliotek.
Hamsfort's vision of bishop Eilbert along with king Svend Estridsen.

Graven som politisk redskab

Ligesom tilfældet var for konger, stormænd og den øvrige samfundselite, så var også de middelalderlige bispers gravsteder vigtige politiske monumenter og markører af prestige, kontinuitet og legitimering af tilhørsforhold, overherredømme m.v. Som led i sin legitimering var stiftet også interesseret i at bevare bispernes minde, idet en lang bisperække omfattende de tidlige, missionerende bisper kunne styrke bispesædets position over for andre kirkelige institutioner. Et eksempel herpå er hovedkilden til den tidlige danske kirke, Adam af Bremen. I sit stærkt redigerede værk om ærkesædet Hamborg-Bremens historie oplister han omhyggeligt ærkebiskopperne og deres fortjenester med fokus på sin samtidige Adalbert og er desuden omhyggelig med at nævne placeringen af deres grave i katedralen Bremen St. Petri (Adam af Bremen 1968: 101, 111, 122; Gelting 2004: 170).

Skikken med at overføre særlige personers gravsteder for at understøtte forskellige narrativer og politiske hensigter var almindelig praksis i Nordvesteuropa i vikingetid og ældre middelalder. F.eks. beretter kilder om den engelske ærkebiskop Ælfheah af Canterbury, der i 996 forflyttede og relancerede gravmælet for biskop Æthelwold af Winchester i en ambition om at styrke kulten og narrativet forbundet med den døde biskop (Rumble 2012: 167). Fra Danmark kender vi i forbindelse med om- og nybygning af domkirkerne i Roskilde og Ribe eksempler på, at man har overført udvalgte bispers knogler til den nye domkirke, hvormed de flyttede bisper må tillægges betydning for stiftets og kirkens selvforståelse (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 492 og 500f og XIX. Ribe Amt, hft. 7-8: 552). At det tillige var en praksis, man kendte i Odense i det sene 1000-tals magtspil, fremgår af overflytningen af både Knuds og Benedikts knogler fra Skt. Albani Kirke til den nyopførte Skt. Knuds Kirke i 1095.

Som sådan kunne vi forestille os, at det at efterlade og tilmed udviske en evt. markering af biskoppens grav i en kirkebygning, som efter 1095 var en sekundær kirke i Odense, reelt kan opfattes som en strategisk handling i konsolideringen af en ny kirkehistorie. Før vi går videre med denne teori, skal det dog bemærkes, at det er generelt for Odense, at kendskabet til de ældre bispegrave er begrænset (*Danmarks Kirker IX. Odense Amt*, hft. 8-10: 700). Først fra 1300-tallet har vi kendskab til enkelte bispegrave, hvilket må tolkes sådan, at heller ikke bispegravene i Skt. Knuds frådstensdomkirke nødvendigvis markeredes synligt i den nu stående teglstenskirke.

Tilsvarende kan sløjfningen af markeringerne af 1000-tallets bispegrave i Skt. Albani trækirke være sket i forbindelse med, at kirken blev ombygget i sten. Formentlig omtrent samtidig med denne ombygning sker der ca. 1140 en overdragelse af dele af Knudsklosterets rettigheder over Skt. Albani Kirke til provsten og menigheden, hvilket ligeledes kan have bidraget til, at graven forsvandt (*Diplomatarium Danicum* 1. rk bd. 2: 71, 77).

Det kan dog hævdes, at der med eksistensen af et domkapitel på daværende tidspunkt har været en tradition om stiftets (korte) bisperække. Stillet over for en manglende bevarelse af graven og mindet om forgængere i embedet senere i middelalderen og i litteraturen kan man overveje, om der er tale om en bevidst handling. En mulig årsag kunne hænge sammen med, hvordan man senere ønskede at forme Odense bispestols historie. Har man for eksempel ønsket at opfatte overflytningen af kong Knud såvel som bispesædet til Skt. Knuds Kirke og den efterfølgende helgenkåring 1100 som en nygrundlæggelse, kan man have valgt at lade bisperækken begynde med Hubalds skrinlæggelse af helgenen i 1100. Til den ende har det uden tvivl hjulpet, at domkapitlet i 1117 fusioneredes med Knudsbrødrene, således at der heller ikke administrativt blev nogen kontinuitet tilbage før kong Knuds død og heller ikke nogen grund til at mindes tidligere bisper (*Diplomatarium Danicum* 1. rk bd. 2:42).

Man kan endvidere pege på, at den tidlige Odense-litteratur (Tabula og Passio) ifølge Gertz formodentlig blev skrevet af en person med engelsk baggrund omkring 1095 (Gertz 1907: 46 og 65; Missuno 2017), og kong Knuds valg af relikvier fra de engelske helgener Skt. Alban og Skt. Oswald. På samme vis udgør den senere indkaldelse af munke fra klosteret i Evesham, som tilhørte det vesteuropæiske klostervæsen snarere end den tysk-romerske udgave, i sig selv et brud med hidtidig praksis, idet de ældre regelbundne klostre i Danmark ser ud til at have deres baggrund i det tysk-romerske rige (Nyberg 2000: 34). Således Dalby, der blev oprettet af den derværende tyske bisp Egino, og Allehelgenskloster uden for Lund, som fik en abbed fra St. Pantaleon i Köln (Janson 2016: 107 og note 122; Krongaard Kristensen 2013: 48 og note 5).

Hvis vi fortsætter i det politiske spor, kan vi betragte fundet af bispegraven i Skt. Albani Kirke i en længere historisk kontekst (fig. 11) som eksponent for samtidens narrativer om Odenses og Danmarks kirkevæsen på baggrund af de meget omskiftelige internationale politiske forhold i anden halvdel af 1000-tallet.

Efter at have været nært forbundet med den engelske kirke og ærkebispesædet i Canterbury i begyndelsen af 1000-tallet blev øvrigheden over den danske kirke i 1047 bekræftet som tilhørende Hamborg-Bremen (*Diplomatarium Danicum* 1. rk bd. 1: 492). Omkring ti år senere (i 1050'erne) blev ærkebiskop Adalberts klerk, Eilbert, udnævnt fra Hamborg-Bremen som biskop på Fyn, formodentlig som led i omstruktureringen af de danske stifter (Gelting 2004: 189). Kort efter opstod der imidlertid en strid mellem Eilbert i Odense og Adalbert fra Hamborg-Bremen.¹⁰

Konflikten mellem Eilbert og ærkebiskop Adalbert/pavestolen, som tilsyneladende var blevet støttet af de øvrige danske biskopper generelt,¹¹ udviklede sig ligeledes fra tiden omkring 1059/1060 og medførte få år efter, at pave Alexander 2. forbød den danske konge og hans folk at have relationer og samkvem med biskop Eilbert. Den direkte årsag var, at Eilbert var udeblevet fra ærkebiskop Adalberts synoder i tre på hinanden følgende år op til 1062 (*Diplomatarium Danicum* 1. rk bd. 2: 5 og 6).

Biskop Eilbert døde i 1072 og blev med al sandsynlighed begravet i sin domkirke, Skt. Albani Kirke i Odense, medbringende et personligt nadversæt, som det var skik og brug for de nordtyske¹² (ærke)bisper på denne tid og i særdeleshed i Hamborg-Bremen, hvorfra Eilbert var blevet ordineret mere end et tiår forinden. Konflikten mellem Eilbert og ærke-

biskoppen af Hamborg-Bremen og især Eilberts tilsidesættelse af pavehenstillingerne om fremmøde til de årlige synoder må – i hans nære samtid – have skabt en belastet fortælling om Eilbert – i Rom såvel som i Hamborg-Bremen.

I 1075 – blot tre år efter Eilberts (og Adalberts) død – udviklede striden imellem på den ene side paveinstitutionen i Rom, ved Gregor 7., og på den anden side den tyske konge, Henrik 4.¹³ og hans biskopper sig imidlertid markant, da Investiturstriden for alvor brød ud i et spil bl.a. om magten til at udnævne de magtfulde biskopper. Modsat situationen i Eilberts og ærkebiskop Adalberts tid, blev danske tilsidesættelser af Hamborg-Bremen og ærkebiskop Liemar¹⁴ tydeligt støttet af paven i midten af 1070'erne. Dette som en del af ambitionen om at etablere en uafhængig nordisk kirke, fuldstændig løsrevet fra ærkebisperne i Hamborg-Bremen og indflydelsen fra den hellige romerske kejser (*Diplomatarium Danicum* 1,2: 11, 12, 13, 17 og 19).

I juli 1086 blev den danske konge Knud 4. (d. Hellige) dræbt i Skt. Albani Kirke i Odense. Kongen blev begravet i samme kirke som Eilbert 14 år tidligere, men det var kun Knud og hans broder Benedikt, der i 1095 blev overført til den helt nybyggede katedral (Skt. Knuds Kirke) i en periode, da ambitionen om et uafhængigt nordisk ærkebispesæde stadig var ved at tage form.

Det forekommer rimeligt at formode, at hverken

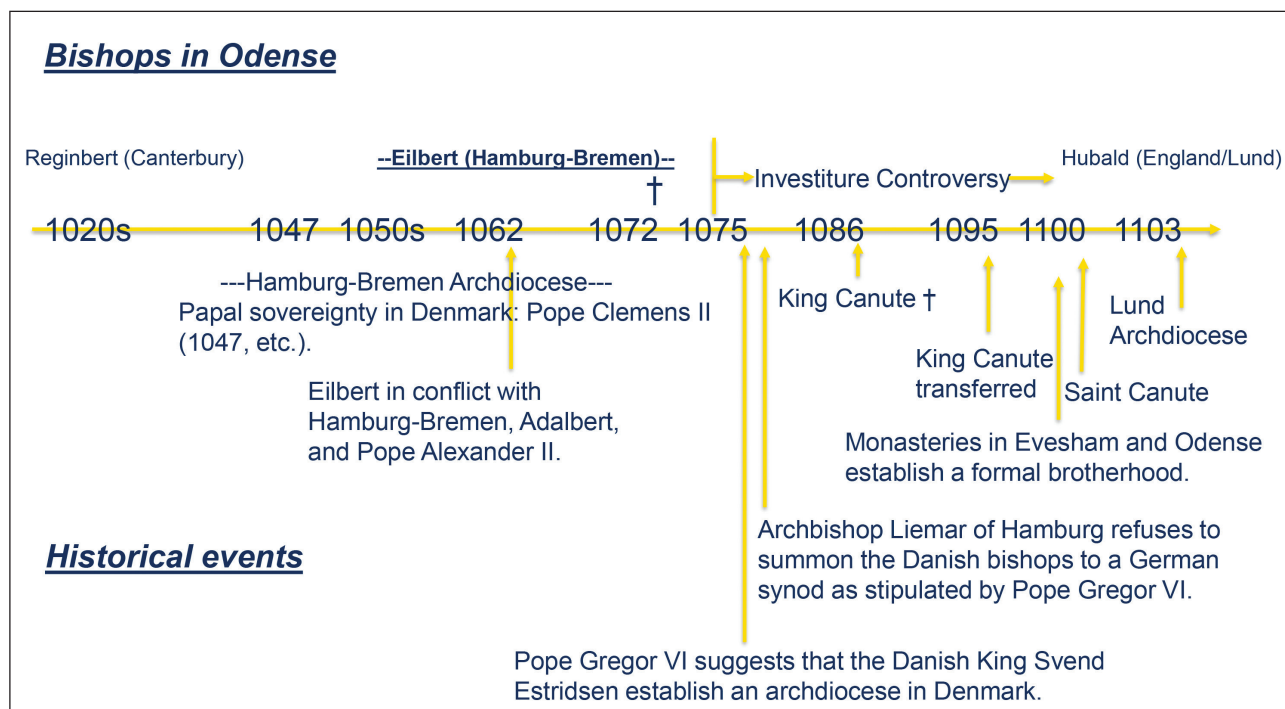

Fig. 11. Tidstavle med udvalgte punkter i 1000-tallets danske kirkehistorie. Tavle: Jesper Hansen.
Time table for selected events in the eleventh century Danish ecclesiastical history.

konge, pave eller den danske kirke i den kontekst (1090'erne) havde nogen interesse i at "dyrke" mindet om Eilbert, der netop kunne ses som et symbol på og en legitimerende henvisning til Hamborg-Bremens ærkebispesæde og den tysk-romerske kejsers overherredømme over den danske kirke, såfremt Eilberts gravsted blev flyttet med til den nye kirke. Eilbert var, uanset om han og hans støtter ville kendes ved det eller ej, udnævnt fra Hamborg-Bremen, og det synes næppe sandsynligt, at paven ville have værdsat en fortsat politisk iscenesættelse af Eilbert i den nye kirkebygning i betragtning af de personlige såvel som historiske forhold fra 1060'erne. Eilbert repræsenterede trods alt en påmindelse om det uønskede overherredømme fra Hamborg-Bremen og den kejserlige magt, og samtidig havde Eilbert forbrudt sig imod det pavelige sæde i årevis ved at nægte at deltage i synoden i Hamborg-Bremen. At denne måde at negligere ærkebispesædet Hamborg-Bremen blot få år efter Eilberts død blev pavens politik, synes ikke at have kunnet formilde den brøde, som Eilbert symboliserede, da han havde overtrådt ærkebispens bud og pavens vilje og dermed den kirkelige institution som sådan.

Som en hypotese kan det foreslås, at kongens og kirkens overflytning af kong Knud og selve bispestolen til Skt. Knuds Kirke i 1095 i kombination med Knuds helgenkåring i 1100 og oprettelsen af et selvstændigt dansk/nordisk ærkebispesæde i 1103/1104 skal ses som elementer i en reel nyetablering. Ikke kun af kirken i Odense som en bygning, men af bispestolen og den danske kirke som institution; fri fra tysk-romersk overherredømme.

At dette var middelalderens synspunkt, kan måske ligefrem finde støtte i de bispevers, som Cornelius Hamsfort den Yngre (1546-1627) citerer i sin krønike om Odenses biskopper. Som påvist af Nyberg og Saaby Pedersen må versene stamme fra en middelalderlig, rimet bispekrønike, hvor biskop Hubald omtales som "...den første til at påtage sig et mere regulært styre, og han var en fremragende biskop." Omtalen af Hubald – og ikke Reginbert eller Eilbert som Fyns første biskop – forklares ved, at netop Hubalds embedsperiode blev opfattet som en egentlig "ny begyndelse" og dermed en anledning til regulært at omskrive stiftets historiske narrativ (Nyberg og Pedersen 1980: 84) som del af en selvstændig dansk kirke.

I Odense, Danmark og Rom må vi nok forestille os, at biskop Eilbert sandsynligvis er blevet betragtet som et symbol på Hamborg-Bremen og den tysk-romerske kejser i en storpolitisk sammenhæng uanset Eilberts handlinger og konflikt med netop

Hamborg-Bremen. På den måde har det formentlig været opportunt at forbigå og negligere Eilberts person i forbindelse med etableringen af den nye uafhængige kirke i Odense, bundet til Rom snarere end Hamborg-Bremen.

Med denne teori for øje om Eilberts gravsted skal vi kort vende blikket tilbage til den frådstensgrav, der blev omtalt indledningsvis som 1917-graven. De nye undersøgelser fra 2015 sætter således også denne grav i et helt nyt perspektiv, idet vi nu anser det som overvejende sandsynligt, at også denne grav kan udgøre en regulær bispegrav. I det tilfælde er det oplagt at have biskop Reginbert i tankerne, da han i 1020'erne blev udvalgt fra Canterbury i England af Knud den Store og indsat på Fyn. Måske er dette baggrunden for den afvigende gravkiste og de manglende biskoppelige symboler, når man sammenligner med Eilberts formodede grav. Både 1917-graven og det nye fund underbygger på den måde den tidligere fremsatte antagelse om, at Skt. Albani Kirke har fungeret som regulær domkirke i 1000-tallet og formentlig helt frem til overflytningen af kong Knuds knogler til den nye Skt. Knuds Kirke i 1095, idet det må antages, at bispestolen flyttede med ved samme lejlighed (*Danmarks Kirker IX. Odense Amt*, bd. 3: 1730; *Vitae* 1908: 552).

Konklusion

I ovenstående er fremlagt en række skriftlige og arkæologiske kilder, der alle tjener det formål at placere og forstå frådstensgravene fra Odense Skt. Albani Kirke i en lokal såvel som national og international historisk kontekst. De meget konkrete tolkninger om især personspørgsmålene, der fremlægges i artiklen, er i sagens natur fremsat som teorier, men vi opfatter på baggrund af det tilgængelige kildemateriale teorierne som værende stærke og dette i særdeleshed for 2015-graven, hvorfra en kombination af grav-arkitektoniske, historiske kilder, stilstudier af nadversættet og naturvidenskabelige analyser alle peger kraftigt mod Eilbert, der var bisp i de for Danmark helt afgørende år omkring Svend Estridsens reformering af den danske kirke. Dette i en periode, da Europas mægtigste fyrster, konger, kejsere og paver kæmpede indædt om styringen af kirken, hvis magt var hastigt stigende.

På den scene kan hypotesen om den hidtil forsømte og glemte biskops grav i Skt. Albani Kirke tjene som et eksempel på, hvordan håndteringen af et kirkeligt narrativ kan have været brugt aktivt i etableringen af en uafhængig dansk kirke i slutningen af

1000-tallet. Eksemplet viser dermed også, hvordan international politik på makro-niveau – kendt fra pavelige og kongelige korrespondancer – kan have påvirket på et lokalt mikro-niveau og omvendt.

Summary

The Tomb and the Man in St Alban's Cathedral, Odense - a source to eleventh-century episcopal history of Denmark

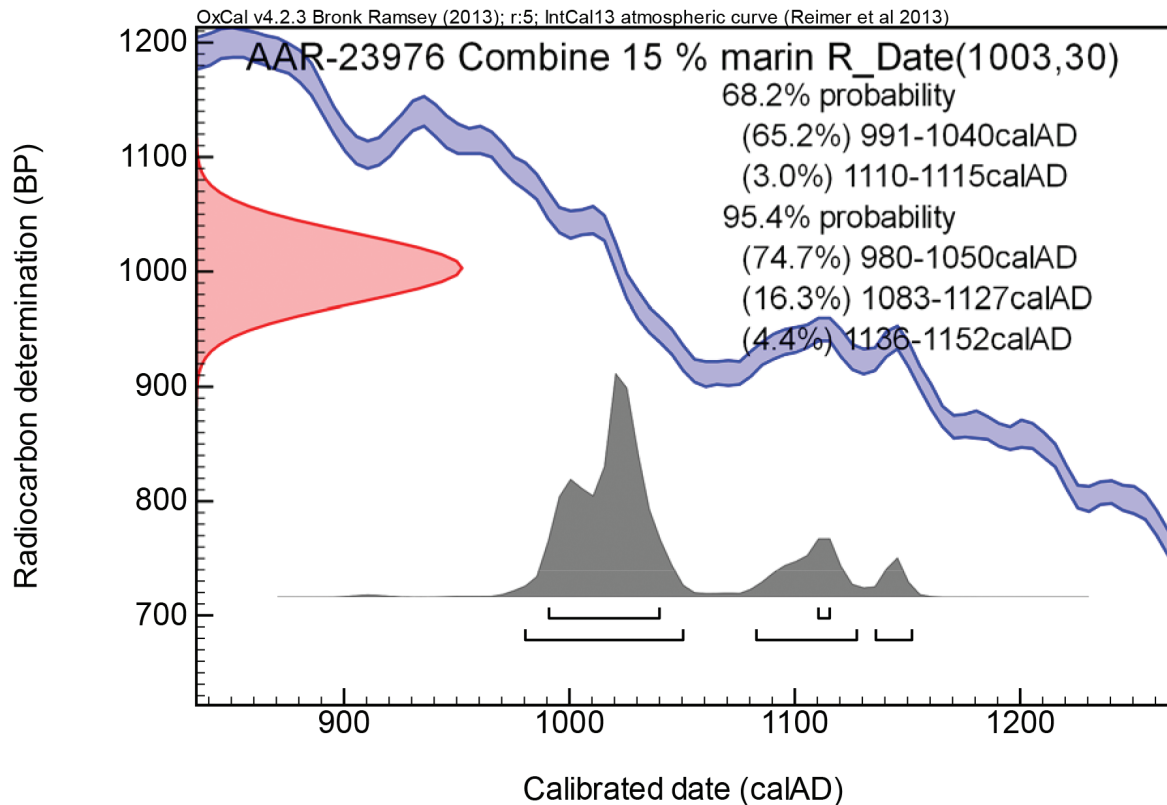
In 2015, archaeologists from Odense City Museums unveiled a remarkable tomb of calcareous tufa at the site of St Alban's Church, Odense (figs. 4 and 6). The tomb is interpreted as the oldest extant bishop's grave in Denmark and the aim of this paper is to suggest ways in which it may inform our knowledge of Danish ecclesiastical history of a period that saw the emergence of an independent Danish Church. The find consisted of a stone coffin of trapezoidal shape with added space for the head (fig. 7). Inside, the body of a male aged about 50 and measuring 1.75 m in height was discovered together with a silver chalice and paten (figs. 8 and 9), which identified him as a bishop. The find confirmed earlier suggestions that

St Alban's Church was actually the cathedral of the diocese of Odense during the eleventh century until c.1095 when the Bishops See moved to the new Cathedral of St Canute the Holy, some 75 m away (fig. 3). The person in the grave is most likely bishop Eilbert, one of the German Archbishop Adalbert's men, who held the office of bishop from the 1050s to 1072 (fig. 10). Knowledge of the grave had clearly vanished already in the Middle Ages (fig. 5). This lack of commemoration is explained as part of a dispute between the Archbishop of Hamburg-Bremen (the head of the Danish Church) and the Danish kings about the formation of an independent archdiocese of Scandinavia, which was successfully achieved in 1103. The second part of this paper discusses the ways in which the episcopal history of Odense had been manipulated to the extent that earlier German bishops, known and unknown, were 'forgotten', and a fresh start to diocesan history was made with the elevation of the Shrine of Canute the Holy in the new cathedral in 1100 along with the instalment of a new cathedral chapter adhering to the rule of St Benedict, as described in a medieval list of bishops (figs. 1, 2 and 11).

Bilag 1:

AMS-måling samt en analyse af hhv. alder og fødegrundlag på baggrund af en knogle fra bispegraven i Skt. Albani Kirke. OBM3183x85

SampleID	AAR	Name	Material (species)	Collagen Yield	C-14 age	StDev	pMC	StDev	d13C (CF-CN)	StDev	d15N (CF-CN)	StDev	C:N ratio (TCD)	StDev	Carbon fraction (TCD)	StDev	Nitrogen fraction	StDev	Reservoir correction and calibration	Calibrated age
28020	23976	OBM3183x85	Bone (human)	0,006	1062	22	87,52	0,33	-19,4	0,25	13,65	0,4	3,259	0,01	27,117	0,01	9,708	0,01	Local Danish Marine Reservoir corrected age: 1003 BP $\pm$ 30 Reservoir age 59 c14y (400 $\pm$ 0,15)	68.2% probability 991AD (65.2%) 1040AD 1110AD (3.0%) 1115AD 95.4% probability 980AD (74.7%) 1050AD 1083AD (16.3%) 1127AD 1136AD (4.4%) 1152AD

Mundtlig besked 8.6.2016 fra ph.d. Marie Kanstrup, Aarhus AMS Centre, der har forestået de konkrete AMS-analyser.

”Ud fra denne isotopanalyse synes der at være tale om en marin fødeandel på ca. 15 %. Ovenstående er et plot med den kalibrerede alder. Der er lidt usikkerhed behæftet med beregningen, og derfor er usikkerheden øget en lille smule for at tage højde for dette. 15N-værdien er ret høj, så vi kan ikke udelukke, at der kan være mulighed for en form for ferskvandsreservoir-effekt. Det er umiddelbart ikke muligt at kvantificere dette, hvorfor dateringen bør opfattes som en terminus post quem alder. Vi ser nogle lidt anderledes værdier for C% og N% end det, der generelt er gældende for god kvalitet. Dette er med til at understrege, at der ikke er tale om velbevaret knoglemateriale. Alternativt er det et udtryk for, at der er tale om nogle andre nedbrydningsforhold i kisten, end hvad vi ellers ser i begravede knogler. Ved at anvende ultrafiltrering sikrer vi, at vi anvender det kollagen, der minder mest om in vivo kollagen til datering og isotopanalyse. I selve forbehandlingen afsyrer vi prøven som det første, hvilket fjerner al kalken (apatit) i knoglen – og dermed højst sandsynligt også evt. opløst kalk fra frådsten. Sammenligning af isotopværdierne med værdier fra vikingetiden (Galgedil) på Fyn og mid-delalderbefolkning i Holbæk kan foretages med udgangspunkt i et studie af samme forfatter (Kanstrup 2008: 120). Her fremgår det, at gæs og høns kan have forhøjede 15N-værdier, hvilket yderligere gør det vanskeligt at bestemme bispens kost i detaljer.”

Litteraturliste

- Adam af Bremen. 1968: *De hamburgske ærkebispers historie og Nordens beskrivelse*. C.L. Henriksen (red.). København.
- Andrén, A. 2000: Ad sanctos – de dödas plats under medeltiden. *hikuin* 27. Højbjerg, s. 7-26.
- Arentoft, E. 1985: Sankt Albani Kirke. I: E. Arentoft et al. (red.): *Albani Kirke og Torv*. Fynske Studier XIV. Odense, s. 7-60.
- Axelsson, T. & M. Vretemark 2013: *Varnhem innan munkene kom*. Västergötlands Museum.
- Birkedahl, P. 2000: Sebbesund. I: Steen Hvass og Det Arkæologiske Nævn (red.) *Vor skjulte kulturarv. Arkæologien under overfladen. Til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II 16. april 2000*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab og Jysk Arkæologisk Selskab (udg.) København, s. 140-141.
- Bjørklund, O., H. Holmboe & A. Røhr 1967: *Politikens historiske atlas*. København.
- Bjerregaard, M.M., J.T. Christensen & J. Hansen 2016a: Bispen i Albani Kirke. *Odense Bys Museer* 2016. s. 139-155.
- Bjerregaard, M.M., J.T. Christensen & J. Hansen 2016b: Tidlig bispegrav i Odense. *Skalk* 2016, nr. 5, s. 3-9.
- Christensen, A. & P.K. Madsen 1988: *Middelalderbyen Odense*. Projekt Middelalderbyen bd. 5. Viby J.
- Ciardi A.M. 2016: *On the Formation of Cathedral Chapters and Cathedral Culture. Lund, Denmark, and Scandinavia, c. 1060-1225*. Dissertation. Lund.
- Diplomatarium Danicum* 1938-. Det danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). København.
- Danmarks Kirker* 1933-. København.
- Den Store Danske Encyklopædi*. Bind 8. 1997. København.
- Elbern, V.H. 1963: Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter. *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, bd. XVII. Berlin, s. 1-76.
- Ewald, P. 1880: Die Papstbriefe der Britischen Sammlung. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*. V. Hannover, s. 275-414.
- Gazzoli, P. 2013: Anglo-Danish Connections and the Origin of the Cult of Knud. *Across Sólundarhaf: Connections between Scotland and the Nordic World. Selected Papers from the Inaugural St. Magnus Conference 2011*. Journal of the North Atlantic. Special Volume 4, s. 69-76.
- Gelting, M.H. 2004: Elusive bishops: Remembering, Forgetting and Remaking the History of the Early Danish Church. I: S. Gilsdorf (red.): *The Bishop: Power and Piety at the First Millenium*. Neue Aspekte der europäischen Mittelalterforschung 4, Münster, s. 169-200.
- Gelting, M.H. 2010: Viborg Stifts grundlæggelse og den danske kirkes udvikling i 1000-tallet. *Fra Viborg-egnen*. Årg. 75, s. 11-31.
- Gertz, M. Cl. 1907: *Knud den Helliges Martyrhistorie særlig efter de tre ældste Kilder*. København.
- Janson, H. 2016: Sven Estridsson, Hamburg-Bremen och påven. I: L.C.A. Sonne & S. Croix (red.): *Svend Estridsen*. Odense, s. 81-107.
- Jørgensen, E. 1935: Eilbert. *Dansk Biografisk Leksikon*. Bind VI. København, s. 267.
- Kanstrup, M. 2008: *Madkultur – vane og variation. Koststudier baseret på isotopanalyser af skeletmateriale fra vikingetidsgavpladsen Galgedil på Nordfyn*. (Upubl. magisterkonferens, Aarhus Universitet). http://phys.au.dk/fileadmin/site_files/forskning/ams/Speciale_Kanstrup.pdf
- Krongaard Kristensen, H. 2013: *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 79. Højbjerg.
- Larsen, G. 2016: *Bestemmelse af bjergarter i bispegrav fra 1000-tallet, Albani Torv, Odense*. 2016. NIRAS projektnr. 222753. Odense.
- Missuno, M.B. 2017: Ælnoth og den ældste danmarkshistorie. I: M. Runge & J. Hansen (red.): *Katalog til udstillingen "Knuds Odense - Vikingernes by"*. Odense Bys Museer. Under udgivelse.
- Nielsen, J.N. 2004: Sebbesund – tidlige kirker ved Limfjorden. I: Niels Lund (red.): *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.-7. februar 2003*. Roskilde, s. 103-122.
- Nyberg, T. 2000: *Monasticism in North-Western Europe, 800-1200*. Aldershot.
- Nyberg, T. & F.S. Pedersen 1980: De latinske vers om Odenses middelalderlige biskopper. *Fynske Årbøger* 1980. s. 76-98.
- Olrik, H. 1892: Den danske biskop Tymme (Thietmar) af Hildesheim. *Historisk Tidsskrift*, 6. Række, Bind 3 (1891-1892), s. 692-710.
- Olrik, H. 1905: *Konge og Præstestand i Danmark indtil 12. Århundredes Begyndelse*. København.
- Rumble, A.R. 2012: From Winchester to Canterbury: Æltheah and Stigand – Bishops, Archbishops and Victims. I: Alexander R. Rumble (red.): *Leaders*

of the Anglo-Saxon Church: From Bede to Stigand. Woodbridge, s. 165-182.

Schmeidler, B. 1927: *Kaiser Heinrich IV und seine Helfer im Investiturstreit. Stilkritische und sachkritische Untersuchungen.* Leipzig.

Skyum-Nielsen, N. 1971: *Kvinde og slave.* København.

Steenstrup, J. 1896: *Danmarks Riges Historie.* Bd. 1. Oldtiden og den ældre Middelalder. København. *Vitae Sanctorum Danorum* 1908-12. M. Cl. Gertz (red.). København.

Worsaae, J.J.A. 1863: *Den danske Erobring af England og Normandiet.* København.

Noter

¹ Ægtheden af flere af de nævnte dokumenter opfattes som tvivlsom, og nogle opfattes ligefrem som regulære falssummer, etableret med konkrete politiske hensigter for øje (jf. *Diplomatarium Danicum*-noter om de enkelte dokumenter).

² Denne skrivelse, dateret april 846, opfattes som en forfalskning. Konteksten for forfalskningen er omdiskuteret, men Bernhard Schmeidler opfatter den udført som del af en omfattende forfalskningskultur i ærkebiskop Adalbert af Hamborg-Bremens embedsperiode som del af Investiturstriden mellem romerkirken og de tysk-romerske kejsere (Schmeidler 1927: 225, 238ff).

³ Odensekirken og biskop Eilbert (†1072) i særdeleshed.

⁴ Som det var almindeligt for tidlige domkirker, havde kirken flere værnehelgener. Ud over Skt. Alban, som formodentlig tilkom med Knud den Helliges relikviegave, havde kirken også en ældre værnehelgen i Vor Frue, som peger bagud mod missionstiden (*Danmarks Kirker IX. Odense Amt* hft. 18-19: 1729).

⁵ For den tidlige bisperække i Odense se Gelting 2004: 194. Det er uklart, hvornår Eilbert indsættes i embedet som biskop i Odense, og hvor han dør. J.J.A. Worsaae har tidligere anført 1048 som året for Eilberts indsættelse (Worsaae 1863: 415). Samme årstal er for nylig gentaget af Bjerregaard, Christensen & Hansen (2016b: 8), men finder ikke støtte i litteraturen i øvrigt. Mest sandsynligt er det, at Eilbert indsættes som biskop i Odense på et tidspunkt i perioden 1053-1059, dvs. efter pave Leo IX's privilegiebrev til ærkebiskop Adalbert i 1053 og senest tre år før pave Alexander II's brev til de danske bisper, der formentlig skal dateres til 1062 (Janson 2016: 94f; Gelting

2010: 24; Ewald 1880: 328). Eilbert dør 1072 og er ved flere lejligheder omtalt som omkommet på en rejse til Rom (eks. Olrik 1905: 185; Jørgensen 1935: 267). Ud fra oversættelsen af Adam af Bremen (IV Bog, schol. 114, s. 254), der danner grundlag for denne opfattelse, synes denne tolkning imidlertid langt fra entydig og lægges ikke til grund for herværende artikel.

⁶ Odense Bys Museer j.nr. OBM8541.

⁷ Odense Bys Museer j.nr. OBM8541.

⁸ Fjernvarmeforsyning i Odense er oprettet i 1929, men dette arbejde er antagelig sket i 1950'erne eller 1960'erne.

⁹ Karin Margarita Frei, forskningsprofessor ved Nationalmuseet, har foretaget Sr-analyser af tandmateriale, uden at der på den baggrund har kunnet konkluderes entydigt om bispens ophav. Der er ligeledes forsøgt udført aDNA-analyser ved Center for Geogenetik, Naturhistorisk Museum, Københavns Universitet. Bevaringsgraden af DNA var imidlertid så dårlig, at materialet ikke kunne analyseres i dybden, evt. som resultat af den opvarmning, som udslippet af fjernvarmevand fra bruddet i 1993 må have forårsaget.

¹⁰ Dette måske som en udløber af den strid mellem pavesædet i Rom og de verdslige magthavere i bl.a. det tysk-romerske rige, der fra 1059 blev stadig mere konkret, da kirken i Rom besluttede, at paver udelukkende kunne indsættes af kardinalbiskopper, hvorved de verdslige magthaveres direkte indflydelse på kirken blev stækket.

¹¹ Et andet eksempel er biskop Vilhelm af Roskilde, der ligeledes udebliver fra en af Adalberts synoder i Slesvig, og dette – til ærkebiskop Adalberts ærgrelse – uden at sende et sendebud i sit sted (*Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd. 2: 8).

¹² Endnu et eksempel fra Tyskland, der tjener som parallel til Odensesituationen, er biskop Thietmar (Tymme) af Hildesheim. Tymme var af dansk oprindelse, men indtog bispestolen i Hildesheim fra 1038 til 1044 efter at være fulgt med Knud den Stores datter, Gunhild, til Tyskland, da hun i 1036 blev viet til den tyske tronarving Henrik 3. (Olrik 1892: 692ff, *Den Store Danske Encyklopædi* bd. 8 1997: 383, Henrik 3.).

¹³ Henrik 4. var tysk barnekonge fra 1056. Fra 1062 til 1066 fungerede ærkebiskop Adalbert af Bremen som Henriks formynder. Henrik blev kronet som tysk-romersk kejser i 1084 og fungerede som sådan indtil 1105, året før sin død (*Den Store Danske Encyklopædi* bd. 8 1997: 383, Henrik 4.).

¹⁴ Ærkebiskop Liemar (1072-1101) efterfulgte Adalbert og opfattes almindeligvis som den tysk-romerske kejser Henrik 4's håndlanger og pave Gregor 7's erklærede modstander (*Diplomatarium Danicum* 1. rk. bd. 2: 13 note 7).

Indhold

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

- en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Monumenterne i Jelling

Fornyset tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder
og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Ihukommelse mellem embede og slægt

- senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur

Af Tine Kondrup

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Denne artikel omhandler et middelalderligt nadversæt, som er fundet ved en arkæologisk udgravning i Odense midtby. Efter en gennemgang af sættets materiale, fremstilling og udtryk præsenteres en række parallelle fund fra Danmark og Nordeuropa med henblik på at sandsynliggøre, om nadversættet har været udstyr i en bispegrav, samt at få en nærmere datering og proveniens.

Den arkæologiske kontekst

I forbindelse med omlægning af fjernvarmerør på Albani Torv i Odense midtby blev der i 2015 påtruffet en næsten uforstyrret frådstensbygget grav. Graven lå i tomten af den middelalderlige Skt. Albani

Kirke, der blev endeligt nedrevet i 1540'erne. Flere kirker har i løbet af middelalderen afløst hinanden på stedet, men frådstensgraven skal formentlig knyttes til den trækirke, hvor kong Knud blev dræbt og begravet foran alteret i 1086. Udstrækningen af denne kirke kendes kun omtrentligt fra tidligere arkæologiske udgravninger, og udgravningerne i 2015 gav ikke nye oplysninger om trækirken. Frådstensgraven kan dog konstateres at have været placeret inde i kirken – omtrent midt i kirkens skib (Christensen & Hansen, denne publikation).

I graven lå skelettet af en omtrent 1,75 m høj mand, der var død i en alder af 45-55 år. Den gravlagte lå med armene langs siden af kroppen. Ved skelettets højre hånd blev fundet et lille nadversæt

Fig. 1: Nadversættet som det blev fundet i forbindelse med oprensning af graven.
Foto: Odense Bys Museer. *Chalice and paten inside the grave.*

bestående af en kalk og en disk (patene). Graven, der havde ligget uberørt og jordtom i henved 900 år, var blevet lettere forstyrret ved forskelligt kabelarbejde i 1900-tallet. Herved var der flydt jord og vand ind i gravens vestende, hvor knoglerne i lettere omfang var blevet relokeret. Dette gælder formentlig også nadversættet, idet kalken blev fundet stående halvt skjult af den udfaldende højre bækkenknogle, mens disken lå med bunden i vejret op ad kistens sydlige langside (fig. 1). Nadversættet var så velbevaret, at det umiddelbart kunne håndteres og bringes til konservering på museet.

Materiale

Det var ikke muligt med det blotte øje at konstatere, præcis hvilken metallegering nadversættet var udformet i. Genstandene havde en let voksagtig korroderet overflade og en farvepalet, der changede i grå, sorte samt brunlige og violette nuancer. Efterfølgende metallurgiske analyser har påvist, at begge genstande er udført i meget rent sølv, hvor indholdet af kobber er forholdsvis lavt sammenlignet med andre genstande fra vikingetid og tidlig middelalder. Disken indeholder således 0,7-1,7% kobber og kalken 2-4,5% kobber mod normalt 3-6% (Ebsen og Jouttijärvi 2017: 3-7). Det lave indslag af kobber i sølvet gør, at materialet fremstår usædvanlig blødt. Genstandenes korrosionslag bestod næsten udelukkende af sølvklorid (AgCl), som også kaldes hornsølv, hvilket forklarer genstandenes voksagtige overflade og farvenuancer. Der er ikke konstateret spor af guld på indersiden af kalkens bæger.¹

Sølv blev på denne tid hovedsageligt udvundet af sølvholdige blymalme. For at give et muligt bud på malmens geografiske udvinding er der blevet foretaget blyisotopanalyser af én prøve fra disken samt tre prøver fra forskellige dele af kalken (fra bægeret, fra foden og fra øverste perlekrans). Analysen fra kalkens bæger skiller sig ud og kan ikke proveniensbestemmes ud fra det europæiske referencemateriale. De øvrige tre prøver er imidlertid mere identiske. Sølvet er således med størst sandsynlighed udvundet i Storbritannien, Tyskland (Harzen, Rammelsberg) eller Bulgarien. Sammenfaldet med referencer fra det vestlige England (Derbyshire, Cumberland, Somerset) eller det nordlige Wales er størst, og man ved, at sølv blev udvundet i Britannien allerede under Romerriget. Der skal dog tages højde for mulige fejlkilder i forbindelse med blyisotopanalysen. Sølv kan eksempelvis være blandet af materiale med forskellig proveniens, hvilket vil forstyrre resultatet.

Sølv kan også have været udsat for såkaldt kupellation – en rensningsproces, hvor der tilsættes bly, som kan have en anden proveniens end den oprindelige malm (Ebsen & Jouttijärvi 2017: 29-36; Brepohl 1999: 63f).

Kalken

Kalken er et lille sirligt stykke metalhåndværk, der måler 7,2 cm i højden (fig. 2).

En kalk er opbygget af en række delelementer, som tilsammen kan give en idé om fremstillings-tidspunktet. Disse elementer, som er generelle for de middelalderlige kalke, er: fod, skaft, knop (også kaldet nodus) og bæger. Foden på kalken fra Odense udgøres af en cirkulær standflade med en lille fortykket rand; herfra rejser skaftet sig i et relativt stejlt og let konkavt forløb op til knoppen, der udgøres af en lidt fladtrykt kugle, der foroven og forneden er afgrænset af en perlekrans (fig. 3). Direkte fra den øverste perlekrans udspringer bægeret, der starter bredt ud i en omløbende ornamental plastisk frise af bukler (godronnering) omkring bægerets underdel. Over denne frise bliver bægeret igen smallere, inden det på ny breder sig ud i et tragtformet forløb med lige, udadskrånende sider. Langs mundingen er der ligesom på standfladen en fortykket rand. Fod og skaft måler tilsammen ca. 4 cm i højden, mens bægerets højde er ca. 3,2 cm. Mundingen er ca. 4 cm i diameter.

Fig. 2: Røntgenbillede af kalk og disk. Inskription og Guds hånd-motiv på disken ses tydeligt. Foto: Jannie Amsgaard Ebsen, Odense Bys Museer.
X-ray photo of chalice and paten. Inscription and Dextera Domini motif is clearly visible.

Fig. 3: Nadversættet fra Oden-
segraven efter afrensning.
Foto: Jens Gregers Aagaard,
Odense Bys Museer.
*Chalice and paten after clea-
ning.*

Ud over de ornamentale elementer – buklerne på bægeret og perlekransene omkring nodus – har kal-
ken ingen udsmykninger i form af billeder, inskripti-
oner eller lignende.

Disken

Disken er udformet som en lille cirkulær tallerken med en diameter på 6,3 cm. Den har en ret bred fane på 1,4 cm, der omslutter et ca. 2 mm dybt forsænket spejl med en diameter på ca. 3,5 cm. På fanen ses en indridset ornamentik bestående af to koncentriske cirkler og langs randen en inskription med tydeli-
ge latinske versaler (fig. 3). På spejlet ses indeslut-
tet i en cirkel en indridset hånd på baggrund af et ligearmet kors. Korsets ene arm er dog helt dækket af håndfladen og det tilhørende ærme. Hånden har strakt lange- og pegefinger, mens de øvrige fingre er bøjede ind mod håndfladen. Motivet er et velkendt kristent motiv, kaldet *Dextera Domini* – eller Guds hånd.² Den omløbende inskription langs diskens rand nævner netop dette motiv og dets betydning. De latinske versaler er umiddelbart aflæselige (fig. 2). Eneste mærkværdighed i bogstavtypen set med nuti-
dige øjne er, at skråstregen i N'erne løber nedefra og op mod højre (u). Et lille kors markerer begyndelsen på teksten, som læses i urets retning: + DEXTERA DOMINI FECIT VIRTUTEM * AMN. Teksten kan oversættes til: "Guds højre (hånd) har bragt sejr. Am(e)n". Der er tale om et bibelcitát (se nærmere nedenfor).

Fremgangsmåde i fremstilling af kalk og disk

I det latinsprogede middelalderlige værk "De diversis artibus", som indeholder en grundig redegørelse for arbejdsprocesser i forskellige håndværk – bl.a. sølvsmedekunst – findes en detaljeret manual for, hvordan man fremstiller en kalk og patene i sølv. Værket er blevet til under pseudonymet Theophilus Presbyter, og forfatteren omtaler sig selv som munk og præst. Teksten afslører, at forfatteren også har solid håndværksmæssig erfaring, ikke mindst med sølv- og guldsmedekunst. Forfatterens identitet skal ikke diskuteres nærmere her, men værket menes at kunne tilskrives et benediktinerkloster i enten Hilde-
sheim eller Paderborn Stift og at være forfattet eller kompileret i første fjerdedel af 1100-tallet (Dodwell 1961: xxxiii, xlv; Brepohl 1999). Theophilus de-
dikerer et kapitel med overskriften "De fabricando minore calice" (Fremstillingen af den lille kalk) til at beskrive fremgangsmåden i produktionen af både små kalke og patener i sølv. Andre kapitler omhand-
ler fremstillingen af store kalke – egentlige alterkal-
ke – med forgyldning og indlagte (halv)ædelsten. (Brepohl 1999: 67-73). Det lille nadversæt, som be-
skrives, har slående ligheder med sættet fra Odense i udformning og i store træk også i fremstillingen.

Theophilus tager som udgangspunkt, at kalk og disk fremstilles som et sæt. Af sølv mængden anvendes halvdelen til kalkens bæger, en fjerdedel til kalkens fod (inkl. nodus) og en fjerdedel til patenen (Brepohl

1999: 65-66). Røntgenfotos af Odensekalken viser, at denne på tilsvarende vis består af to hoveddele (bæger og fod), som er samlet ved overgangen fra bæger til nodus (Ebsen & Jouttijärvi 2017: 21f) (fig. 2).

Udgangspunktet for både bæger og fod er en støbt cirkulær metalskive, som ved smedning eller drivning med henholdsvis kuglehammer og planérhammer slås i den ønskede form. Til underlag for udformningen af bægere underdel nævner Theophilus et træstykke med en passende udhuling, mens den øvrige formning af metallet foregår på specifikke ambolte af forskellig form. F.eks. formes nodus som den første del af foden omkring en lille ambolt med kugleformet top, som slet og ret omtales som en ”nodusambolt” (Brepohl 1999: 40, 67-69). Buklerne, som ses på kalken fra Odense, omtales ikke hos Theophilus i forbindelse med små kalke, men derimod i kapitlet om store kalke, hvor denne dekoration (*costas rotundas*) udføres med en punsel, mens bægere midlertidigt er fyldt med storknet voks, som har den rette eftergivenhed (Brepohl 1999: 75).³ Perlekransen under nodus udformes ifølge Theophilus som en integreret del af kalkens fod, idet der – vekselvis med glødning af metallet – med en punsel hamres to cirkler, som løber omkring foden lige under nodus. Når disse cirkler er hamret dybt nok, står en vulst frem, hvori perlerne markeres. Den øverste perlekrans fremstilles derimod som et løst element, der skal dække samlingen mellem fod og bæger (Brepohl 1999: 69f, 73). Det fremgår ikke præcist, hvordan denne perlekrans udfærdiges, muligvis med det prægningssaggregat, som Theophilus omtaler andetsteds, og hvori sølvtråd klemmes i perleform mellem to jernblokke (Brepohl 1999: 47). Udformning kan også ske ved såkaldt rulning, hvor tråden trækkes hen over et hårdt underlag, mens perlerne udformes én for én med en såkaldt perlefil (Ebsen & Jouttijärvi 2017: 23-25).

Kalken samles ved, at der udskæres en firkant i toppen af nodus, mens der på undersiden af bægere påloddet en firesidet tap, som er slidet op i hjørnerne. Når tappen er stukket ned i hullet i nodus, sættes nedefra en lille ring omkring tappen. Til slut bøjes tappens fire sider ud, og derved låses samlingen.

Kalken fra Odense er helt overordnet fremstillet efter Theophilus’ forskrifter. På både bæger og fod ses tydelige hammerspor, som viser, at metallet er smedet og drevet i form. På Odensekalken er efterladt en fortykket rand langs rand og fod, som har styrket metallet, der i bægere har en gennemsnitlig tykkelse på kun 0,3 mm. Tappen i bunden af bægere er muligvis udformet lidt anderledes, end Theophilus

foreskriver, men princippet med udbøjede flige, som holder samlingen på plads, og perlekransen, som dækker samlingen, er det samme (Ebsen & Jouttijärvi 2017: 17-25).

Fremstillingen af disken er hos Theophilus noget mere kortfattet, formentlig fordi dette sølvsmedarbejde er langt mindre kompliceret. Udgangspunktet er en støbt cirkulær skive, og Theophilus lægger mest vægt på, at det forsænkede spejl i disken udformes med en diameter, så den kan hvile i kalkens munding. At udsmykke disken med en indridset dekoration er valgfrit (*si volueris*); men de elementer, som kan komme på tale, bliver nævnt: Dels koncentriske cirkelslag indridses med en passer og en omløbende inskription. Dels kan på spejlet indridses billedet af enten lammet eller Guds hånd, ”som rækker ned fra himmelen og velsigner” (Brepohl 1999: 72). Disken fra Odense følger i størrelse, udformning og udsmykning forskrifterne hos Theophilus. Kalk og disk poleres til slut med en stump jerngenstand, med en klud og med fintmalet kridt, til de stråler (Brepohl 1999: 71). Det fremhæves nogle gange, at middelalderlige kalke skulle udfærdiges i ædelmetal (guld), fordi den indvendige side af bægere kom i berøring med Kristi blod – og at kalke i andre metaller derfor som minimum skulle forgyldes indvendigt (Andersson 1963: 168-169). På hovedparten af de små sølvkalke fra Europa, som ligner Odensekalken, ser man dog ingen forgyldning, ligesom fænomenet heller ikke nævnes på sølvkalke hos Theophilus.⁴ Man må derfor formode, at det ikke har været fast praksis at forgyldte små sølvkalke i den tidlige middelalder.

Nadversættets funktion

Kalken og disken fra Odense synes at have udgjort et sæt fra starten. I hvert fald passer de sammen, således at diskens forsænkede spejl passer ned i kalkens munding som et låg (fig. 4). Dette er et karakteristikum, som ses ved nadversæt, og som gør, at præsten har kunnet bære vin og brød frem samtidigt (Lindahl 1979: 216f). Fra begravelser på engelske klosterkirkegårde kendes adskillige eksempler på nadversæt, hvor patenen i graven er placeret som låg oven på kalken (Gilchrist & Sloane 2005: 164), og formentlig har det samme været tilfældet i graven fra Odense. Som det fremgår af ovenstående, tages det også for givet i den omtrent samtidige middelalderlige håndbog ”De diversis artibus”, at kalk og disk fremstilles som et sæt (Brepohl 1999: 72). Når de eukaristiske genstande skal anvendes til nadverens vin og brød, giver den ene heller ikke mening uden den anden.

Fig. 4: Disken passer som et låg i kalkens munding.
Foto: Jens Gregers Aagaard.
Odense Bys Museer.
The paten fits as a lid on top of the chalice.

Det er blevet foreslået, at disken fra Odense kan være udformet på et senere tidspunkt end kalken, måske for at gøre et halvt nadversæt komplet til gravlæggelsen (Ebsen & Jouttijärvi 2017: 28). Dette begrundes med, at disken synes at være et lidt mere usikkert udformet stykke håndværksarbejde. Eksempelvis er de omløbende cirkler omkring spejlet ikke helt koncentriske, idet de formentlig ikke er afsat med en passer, men i frihånd. Ligeledes synes den omløbende inskription af være usikkert fordelt langs randen, idet både selve bogstaverne og afstanden imellem dem bliver større og større (Christensen 2017). Desuden er tilføjet ordet "amen" (AMN) sidst i inskriptionen. Dette ord er ikke en del af det oprindelige bibelcitater og skal muligvis udfylde tiloversbleven plads i diskens omkreds. Alligevel må det dog betragtes som en ren hypotese, at kalk og disk er fremstillet hver for sig, og disken er under alle omstændigheder fremstillet til at matche kalkens størrelse.

Inskriptionen på disken er et citat fra den middelalderlige *Biblia Vulgata*, Salmernes Bog 117:16. I den moderne danske bibel findes dette bibelvers i Salmernes Bog 118:16 oversat som: "*Herrens højre hånd bringer sejr*". Denne salme indgik i liturgien på påskedag, som samtidig var årets vigtigste nadver. I løbet af 1200-tallet blev en årlig altergang i påsken påbudt som et minimum for lægfolk. Mens det senere i middelalderen blev almindeligt, at præsten indtog nadveren på menighedens vegne, deltog menigheden i højere grad i kommunionen indtil 1200-tallet, hvil-

ket krævede alterkalke og diske af en vis størrelse. (Andrén 1963: 671-72; Otto 1963: 675). Odensesættets beskedne størrelse gør det usandsynligt, at der er tale om et decideret altersæt, som har fungeret i forbindelse med messe i en kirke.

I middelalderen fandtes et varieret udvalg af nadversæt, som havde forskellige funktioner både i og uden for kirken. Nadversættenes forskellige formål afspejles til dels i genstandenes udformning og størrelse. Man kunne således skelne mellem nedenstående typer af kalke: *Calix ministerialis* eller *calix maior* var den almene og store alterkalk, som blev anvendt ved messen i kirken. I den tidlige del af middelalderen fik menigheden som nævnt også del i vinen, hvilket krævede en kalk af en vis størrelse. Bevarede tyske kalke, som med sikkerhed kan siges at have fungeret som alterkalke, kan dog måle helt ned til 12-13 cm i højden. Væsentlig mindre er de kalke, som er fundet i gejstlige grave og tolket som regulære gravkalke, fremstillet til brug ved gravlæggelsen. Disse gravkalke kan dog sagtens have haft en funktion i den gravlagte persons levetid, inden de fulgte med i graven. Det er oplagt at tolke de små kalke som personlige rejsekalke, kaldet *calix viaticus*. Betegnelsen *calix minor* forekommer også, men referer ofte blot til størrelsen eller til en kalk af underordnet vigtighed f.eks. i en kirke, som havde flere nadversæt. Af middelalderlige kalke med en meget konkret anvendelse kan nævnes *calix baptismalis*, hvoraf barnet i dåbsritualet fik mælk med honning (Elbern 1963: 27).

Det er selvsagt vanskeligt at vurdere et nadversæts

præcise funktion alene ud fra dets fysiske udformning. Fundkonteksten og størrelsen fra nadversættet fra Skt. Albani Kirke i Odense gør det dog sandsynligt at tolke sættet som et personligt rejsesæt, der har fulgt sin gejstlige ejer i graven. Gravkalke kendes i europæisk sammenhæng i ganske ydmyge materialer som bly, træ, læder og endda voks.⁵ Nadversættet fra Odense er som nævnt fremstillet i sølv og overholder dermed den katolske kirkes påbud om, at de eukaristiske kar, som kom i berøring med Jesu legeme og blod, skulle være fremstillet af ædle metaller – sølv eller guld (Andersson 1963: 168 f).

Udstyr i bispegrave

Tilstedeværelsen af nadversættet i graven efterlader ingen tvivl om, at der er tale om en gejstlig begravelse. At der formentlig er tale om en højtstående gejstlig, understreges af gravens påfaldende og bekostelige udformning i frådstensblokke og det faktum, at kalk og disk er udført i næsten rent sølv. Fra England kendes senere i middelalderen gravkalke fra såvel bispegrave som præstegrave. Her synes det dog at være en regel, at præster begraves med kalke af tin, mens bisper og ærkebisper gravlægges med kalk og disk af ædelt metal. Således kendes fra England over 30 grave med tinkalke, mens der kendes syv sølv- eller forsøvede kalke fra bispegrave og tre fra ærkebispergrave. I 1229 fastslår biskoppen i Worcester, at hver kirke skal have to kalke; en af sølv til messebrug og en af tin, som skal begraves sammen med præsten (Daniell 1998: 168). Det kunne antyde, at kalke af sølv var forbeholdt højtstående gejstlige, og lignende tanker har måske gjort sig gældende andre steder i den vesteuropæiske kirke. Skt. Albani Kirke regnes for Odenses ældste domkirke på baggrund af en oplysning i den såkaldte *ynge passio* – en levnedbeskrivelse over Knud den Hellige fra 1200-tallet (Christensen & Hansen 2017, denne publikation, *Danmarks Kirker. IX Odense Amt* 1990, bd. 3: 1730; *Vitae* 1908: 552). Domkirkeværdigheden overgår omkring 1095 til den nyopførte Skt. Knuds Kirke. Der må derfor med al sandsynlighed være tale om en bispegrav fra 1000-tallet.

Man kan argumentere for, at de sikre tegn på den gravlagtes bispeembede, nemlig bispehue, bispestav og bispering er fraværende i graven fra Odense Skt. Albani Kirke. Fraværet af bispehuen kan dog forklares med den generelle bevaringstilstand i graven, hvor ingen spor af de tekstiler, som den gravlagte uden tvivl har været ikklædt, var bevaret. Faktisk kan der ud fra skelettets placering i graven argumenteres

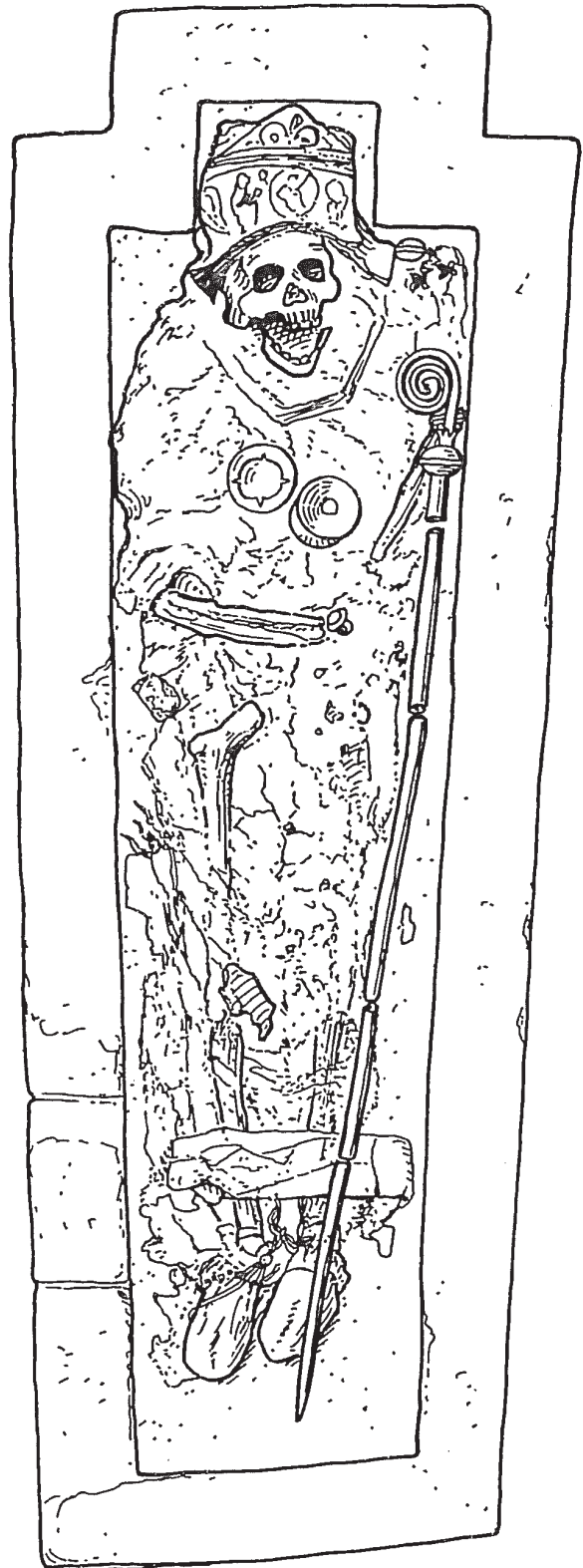

Fig. 5: Tegning af den udgravede ærkebisp Gerhards grav i Bremen St. Petri Kirke. På tegningen ses, hvordan mitraen betinger en placering af den gravlagte, som er trukket lidt mod øst i graven. Illustration: Brandt 1988, www.schweizerbart.de/9783510651214/ *Sketch of the grave of bishop Gerhard in the Bremen Cathedral. The mitra causes the head of the deceased to be located outside the head niche.*

Fig. 6: Oversigt over gravudstyr i tyske bispe- og ærkebispergrave. Sammenstillingen er udarbejdet af forfatteren på baggrund af oplysninger fra Goetting 1984, Brandt 1988, Paffgen 2011 og Weibezahn 2006. Grave goods in German bishops' graves.

Dødsår	Bisp/ærkebisp	By/kirke	Kalk	Disk	Stav	Ring	Tavle	Kors
936	Unni	Bremen						
956	Ruotbert	Trier						
965	Bruno	Köln						
989	Osdag	Hildesheim						
994	Wolfgang	Regensburg						
968-1028	NN	Zeitz						
1021	Heribert	Köln						
1023	Arnulf	Halberstadt						
1029	Unwan	Bremen						
1031	Aribo	Mainz						
1036	Pilgrim	Köln						
1039	Reginbald	Speyer						
1044	Azecho	Worms						
1044	Thietmar	Hildesheim						
1047	Suidger (pave)	Bamberg						
1047	Poppo v. Babenberg	Trier						
1047	Rudolf	Schlewsig						
1060	Konrad	Speyer						
1075	Anno II	Köln						
1078	Udo	Trier						
1079	Hezilo	Hildesheim						
1084	Friedrich I	Münster						
1093	Gregorius (Armenien)	Passau						
1000-tal	NN	Osnabrück						
1101	Liemar	Bremen						
1101	Egilbert	Trier						
1114	Udo	Hildesheim						
1123	Friederich	Bremen						
1124	Bruno von Bretten	Trier						
1128	Gottfried	Trier						
1130	Berthold	Hildesheim						
1137	Adalbert I	Mainz						
1149	Rudolf	Halberstadt						
1152	Albero von Montreuil	Trier						
1153	Heinrich I	Mainz						
1153	Bernhard I	Hildesheim						
1168?	Hartwig I (?)	Bremen						
1169	Hillinus v. Fallemannien	Trier						
1192	Konrad II	Worms						
1100-tal	NN	Hildesheim						
1100-tal	NN	Osnabrück						
1100-tal	NN	Bremen						

for, at personen har båret en bispehue. På trods af at dele af skelettet var relokeret pga. moderne forstyrrelser af graven, kunne det konstateres, at kraniet har ligget lige uden for den niche til hovedet, som er i gravens vestende. Selv om den gravlagte med sin højde på ca. 1,75 m sagtens kunne være i graven, er skelettet altså rykket lidt mod øst, hvilket også forårsagede, at fødderne var stemt helt op mod kistens østende. Denne påfaldende placering har muligvis givet plads til en bispehue i hovednichen. Sådan en placering kendes fra ærkebiskop Gerhards grav fra Bremen (†1258) (fig. 5).

Hvad angår fraværet af bispestav og bispering, som formentlig begge ville være helt eller delvist af metal og dermed bevaret, er det relevant at se mod det tyske område og domkirkerne i Bremen og Hildesheim. Fra disse domkirker kendes flere undersøgte bispebegrovelser, hvortil der kan knyttes både navn og dødsår. Her er det langt fra ualmindeligt, at selv ærkebisper før år 1200 blev begravet uden disse værdighedstegn. I Hildesheim kendes to tidlige bispebegrovelser (1044 og 1079), der blot rummede et nadversæt, mens en begravelse fra 989 og to begravelse fra 1100-tallet (1114 og 1153) var udstyret med bispestav (Goetting 1988: 263, 294, 312, 380). I Bremen indeholdt to grave fra 1101 og 1123

udelukkende kalk og disk, mens en ikke nærmere dateret grav fra 1100-tallet (som tidligere blev tilskrevet ærkebiskop Bezelin †1043) var udstyret med bispestav og ring. Endelig var samtlige seks udgravede bremske ærkebispegrave fra anden halvdel af 1100-tallet og frem til første halvdel af 1400-tallet udstyret med bispestav – og i mange tilfælde også med nadversæt og en bispering (Brandt 1988: 50ff; Weibezahn 2006: 106). Tendensen ser altså ud til at gå mod et stadig større antal genstande i bispernes grave i løbet af middelalderen. Et hjemligt eksempel er Absalons grav i Sorø fra 1201, der indeholdt bispehue, bispestav, ring, sølvkalk – og vistnok en disk, som siden er forsvundet (*Danmarks Kirker. V Sorø Amt* 1936-38, bd. 1: 79ff).

Hosstående skema viser gravudstyr i undersøgte tyske bispegrave før år 1200 (fig. 6). Kun genstande, som har betydning for bispeembedet, er taget med, mens personlige genstande som kamme og knive er udeladt. Ligeledes er tilstedeværelsen af biskoppelige klæder udeladt, selv om de findes i mange tilfælde. Man må formode, at biskopperne altid har været påklædt i graven som foreskrevet i liturgiske håndbøger (Madsen 1990: 122). Der må tages forbehold for lakuner i skemaet, idet nogle af gravene er undersøgt for flere hundrede år siden og ikke som egent-

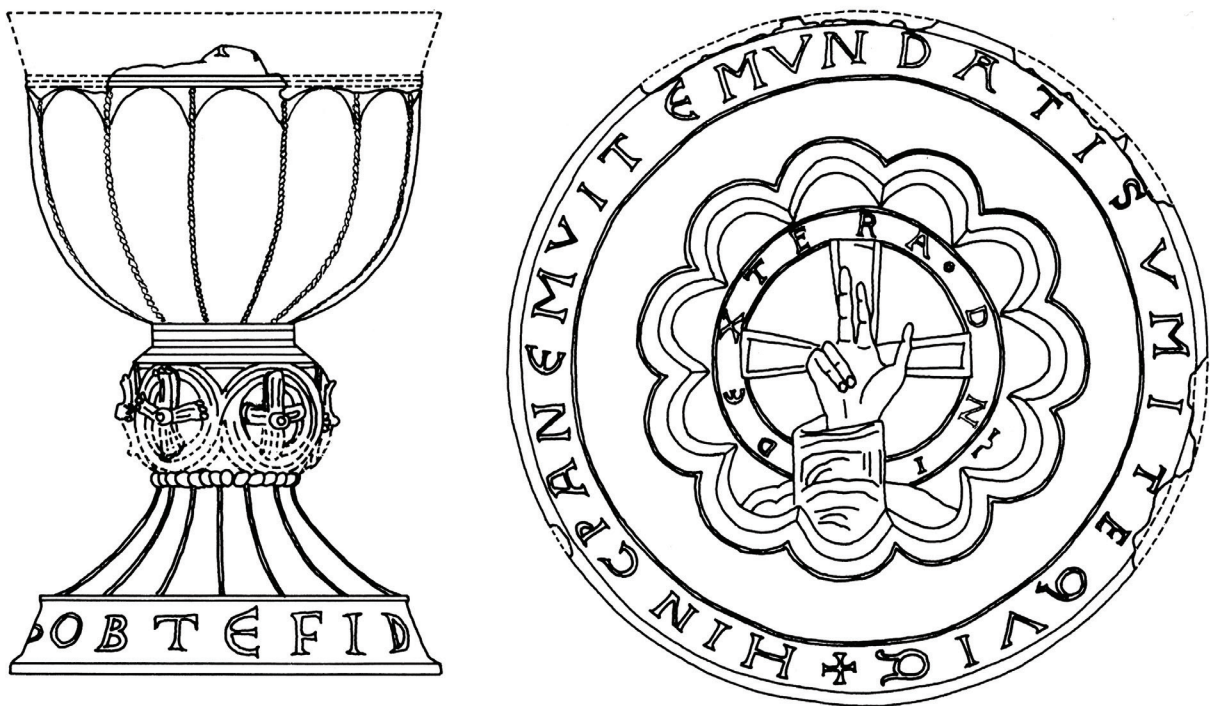

Fig. 7: Rekonstruktion af nadversættet fra Haraldsborg. Tegning: Birgitte Videbæk. Efter Lindahl 1979: 217.
Reconstruction of chalice and paten from Haraldsborg.

lige udgravninger, ligesom forskellige bevaringsforhold gør, at genstande af forgængelige materialer kan være helt forgået eller overset ved undersøgelserne. Der er langtfra i alle tilfælde oplysninger om, hvor i graven eventuelle nadversæt er fundet, men ved flere af gravene i Bremen ses de at være placeret på den gravlagtes bryst.

Stilistiske paralleller

Det danske parallelmateriale af kalke og diske fra tidlig middelalder er begrænset. Det såkaldte Jellingbæger fra gravkammeret i Nordhøjen i Jelling er tidligere blevet tolket som en alterkalk (Andersson 1963: 169). Der er dog ingen stilistisk parallel mellem det lille sølvbæger og kalken fra Odense. Ved Tømmerrup Kirke nær Kalundborg er der ved gravearbejde fundet et lille sølvbæger, der kan tolkes som en kalk, men som *Danmarks Kirker* vurderer til snarere at være et verdsligt drikkebæger (*Danmarks Kirker. IV Holbæk Amt* 1979-1994, bd. 3: 1433 f). Der er ingen sikker datering, men bægeret er næppe meget yngre end fra år 1200. Med en skarpkantet knop og et bæger med rette, skrånede sider er dette bæger heller ikke en direkte parallel til kalken fra Odense.

Det hidtil ældste, kendte danske nadversæt udgøres af en disk og en delvist bevaret kalk af en lueforgylt sølvlegering, som er fundet ved pløjning ved Haraldsborg voldsted i nærheden af Roskilde. Dette sæt dateres til starten af 1100-tallet (fig. 7). Disken fra Haraldsborg er ligesom disken fra Odense udsmykket med Guds hånd og en omløbende skrift – inderst omkring motivet står DEXTERA DNI – men i øvrigt er sættet fra Haraldsborg meget mere forfinet i sin udsmykning. Kalken har således en gennembrudt knop med seks korsblomster, og disken har en ellevepasformet forsækning i spejlet. En sådan udformning – med ottepasform – omtales hos Theophilus under fremstillingen af større, forgylde diske. Haraldsborgsættet er også noget større end Odensesættet, idet kalkens højde og diskens diameter begge er omkring 11 cm (Lindahl 1979: 216 ff; Brepohl 1999: 117). I ærkebiskop Absalons grav i Sorø fra 1201 er ligeledes fundet en kalk af sølv, mens der i to teglstensbyggede grave fra Roskilde Domkirke er fundet nadversæt støbt i tin, der dateres til starten af 1200-tallet (fig. 8). Endelig er der ved den forsvundne Æbelholt Klosterkirke som gravgods fundet et nadversæt af bly, der ikke knyttes til en konkret grav (*Danmarks Kirker. III København Amts* 1944-1951, bd. 4: 1969 f & 1975; Mackeprang 1906: 80ff; *Danmarks Kirker. II Københavns Amt* 1964-1979, bd. 3: 1431 f). Disse

Fig. 8: Senromansk gravkalk fra grav i Roskilde Domkirke. Foto: Nationalmuseet. Efter *Danmarks Kirker. III. København Amt* 1951: bd. 4: 709.
Early 13th century chalice from grave in Roskilde Cathedral.

kalke har dog alle et temmelig anderledes udtryk end kalken fra Odense, idet bægrene er udformet som ret lave og brede åbne skåle. Absalonkalkens knop er en noget mere sammenpresset kugle, mens den på de tre øvrige sjællandske fund blot er en cirkulær skive om trent 2/3 oppe på skaftet. Disse fire kalke kan betegnes som yngre romanske og udgør en lidt yngre type end kalken fra Odense. Blandt de danske kalke og diske fra tidlig middelalder er den nærmeste parallel til sættet fra Odense altså kalken og disken fra Haraldsborg, uden at de to sæt kan siges at have et helt ens udtryk i detaljerne.

For at finde nærmere stilistiske paralleller er det nødvendigt at se mod det øvrige kontinentale Europa og Skandinavien samt til tiden før og lige efter år 1100.⁶ Især fra det tyske område kendes adskillige gravkalke fra denne periode, hvoraf mange kan relateres til kendte bispers gravlæggelser. Dette giver forholdsvis sikre *terminus ante quem*-dateringer.

Fra Hildesheims domkirke kendes fire små nadversæt i sølv fra perioden 989-1114, som er i slægtskab med sættet fra Odense, uden at der er tale om direkte paralleller – Guds hånd-motivet og -inskriftionen ses på flere af diskene, mens kalkene kun har én

Fig. 9: To nadversæt fra gravfund i Bremen Domkirke. © Rita Stumper, Bremen (Dom-Museum).
Chalice and paten from the archbishops' graves in Bremen Cathedral.

eller slet ingen perlekranse omkring nodus (Brepohl 1999: 99; Elbern 1963: 67-68).

Det er oplagt at sammenligne gravudstyret fra Odense med bispegravene i Bremens domkirke, idet den kirkelige organisation i Danmark i hvert fald i dele af 1000-tallet var underlagt ærkebispesædet i Hamborg-Bremen. Netop fra Bremens domkirke kendes flere nadversæt fra ærkebispegrave. Især to diske fra Bremen har store ligheder med den odenseanske. Den ene stammer fra ærkebiskop Liemars grav (†1101). Disken har en diameter på ca. 7,5 cm og er på spejlet udsmykket med en indridset Guds hånd på baggrund af et kors og indesluttet i en cirkel. På fanen ses en cirkel omkring spejlet, men i øvrigt er denne uden udsmykning (fig. 9 nederst). Endnu mere lig disken fra Odense er imidlertid en disk, der menes at stamme fra ærkebiskop Friedrichs grav (†1123) (fig. 9 øverst). Disken dateres til anden halvdel af 1000-tallet eller starten af 1100-tallet. Denne disk er 9 cm i diameter og er på spejlet udsmykket med Guds hånd med omtrent samme fingerstilling som på hånden på Odensedisken. På fanen ses – indesluttet i koncentriske cirkler – inskriptionen ”DEXTERA DOMINI” (Brandt 1988: 144f &

278 f). Bogstavtyperne minder meget om dem, der er anvendt i inskriptionen fra Odense; dog har den bremerske indskrift en uncialform af bogstavet E – samt et A med en tværstav, der går ned i en spids. Ingen af disse typer ses på indskriften fra Odense.

Kalkene fra de pågældende bispegrave i Bremen er dog heller ikke direkte paralleller til kalken fra Odense. Faktisk ser denne ud til at adskille sig lidt fra de øvrige kendte kalke fra tidlig romansk tid ved bægerets udformning med bukkelfrisen og den todelte form med en bredere underdel og en tragtformet overdel. Imidlertid kendes denne udformning af kummen fra flere afbildninger af alterkalke fra ottonsk og tidlig romansk tid (936-ca. 1100). F.eks. ses et bæger med denne udformning på en alterbordsfor-side fra Aachen fra omkring år 1000 (fig. 10). Bortset fra hankene minder denne kalks bæger meget om Odensekalkens. Det samme kan siges om en kalk, som er afbildet på det såkaldte Erphokrucifiks, der dateres til tiden 1085-97. På et relikviagemme, som kejser Henrik II skænkede domkirken i Bamberg ca. 1010, ses en hankeløs kalk, der i sine enkeltheder

Fig. 10: Detalje med alterkalk fra alterbordsforside fra gyldent alter i Aachens domkirke. Efter Elbern 1963.
Detail of chalice from the Golden Altar in Aachen Cathedral.

udgør en tæt parallel til kalken fra Odense (Elbern 1963: 34ff, 38 & 44) (fig. 11). Man antager, at disse afbildninger af kalke fra ottonsk tid er en billedlig videreførelse af kalke, som kendes fra karolingisk tid (slutningen af 700-slutningen af 800-tallet) eller endog senantikken, og at kalkene i ottonsk tid ikke nødvendigvis så sådan ud. Man afbildede i stedet en stivnet form – et tegn – der i 1000-tallet signalerede ”alterkalk” (Ibid.: 38). Især buklerne på underdelen af bægeret samt hankene synes at være arkaiske træk i 1000-tallet.

Fra domkirken i Reims i det nordlige Frankrig kendes et nadversæt fra biskop Gervasius’ grav (†1067), som har mange ligheder med sættet fra Odense (fig. 12) (Elbern 1963: 35, 38, 72f). Kalkens overordnede form med konisk skaft, perlekrans omkring en kugleformet knop og bægerets overordnede form er en parallel til kalken fra Odense. De S-formede hanker kan som nævnt ovenfor være et arkaisk træk. Disken har også et indridset Guds hånd-motiv med en om-løbende inskription, som dog i dette tilfælde omtaler den evigt nærende Kristus, altså en henvisning til nadverbrødet. Kalken måler 9 cm i højden og disken 8,5 cm i diameter og tolkes derfor som gravkalk og –disk eller bispens personlige rejsesæt.

Endelig kendes fra Skara Domkirke i Sverige to alterkalke, som er fundet i grave. Især den såkaldte Sunekalk og tilhørende disk har ligheder med sættet

Fig. 11: Detalje med alterkalk fra bagsiden af et relikviegemme skænket af kejser Henrik II til domkirken i Bamberg. Fremstillet ca. år 1010. Tilhører Schatzkammer der Residenz, München. © Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen.
Detail with chalice from the back of a reliquary donated by emperor Henry II to the Bamberg Cathedral.

Fig. 12: Nadversæt fra bisp Gervasius’ grav i Reims’ domkirke. © Regards, Banque d’Images des Monuments.
Chalice and paten from the grave of Gervasius in Reims Cathedral.

Fig. 13: Sunekalken og disk fundet i en ukendt bispes grav i Skara Domkirke. © Historiska Museet, Stockholm.
The so-called Sune Chalice and paten found in the grave of an unknown bishop in Skara Cathedral.

fra Odensegraven (fig. 13). Kalken, der er delvist rekonstrueret, har navn efter en inskription langs randen, hvor ordene "SVNI ME FECIT" indgår, og dateres til det sene 1000-tal eller tidlige 1100-tal. Den er af sølv og har en højde på omtrent 9 cm. Ornamentikken på Sunekalken med to omløbende tekstbånd og en glat nederste del af bægeret er forskellige fra Odensekalken, men i sin form minder Sunekalken så meget om Odensekalken, at den må betegnes som nærmeste parallel. Kalken har en cirkulær fod, som løber op i et konisk skaft. Knoppen udgøres af en kugle, som er omgivet af perlekranse. Bægeret udspringer direkte over knoppen og har en bred underdel, hvorover det igen springer tilbage og breder sig ud i en tragtformet overdel med lige, udfaldende sider. Den tilhørende disk har en diameter på 7,2 cm og er i lighed med disken fra Odense udsmykket med et indridset Guds hånd-motiv i spejlet og en omløbende tekst på fanen, hvor Guds hånd nævnes: HEC EST DEXTERA DI QVE PELLIT NOXIA MUNDI (Dette er Guds højre (hånd), som styrer den syndige verden) (Andersson 1963: 169; Elbern 1963: 74).

Nadversættets datering og proveniens

Ud fra stilistiske træk og et forholdsvis veldateret europæisk parallelmateriale kan nadversættet fra

Odense omtrentligt dateres. Fremstillingsmåden, der er meget tilsvarende Theophilus' forskrifter fra starten af 1100-tallet giver som udgangspunkt en bred datering til den tidlige del af middelalderen, idet man må formode, at Theophilus bygger sin tekst på en kendt håndværkstradition, hvis udbredelse i hvert fald i Nordvesttyskland – og måske i større dele af Europa – sikres gennem afskrifter af værket, hvoraf flere kendes (Dodwell 1961: lvii-lxx). Gotiske kalke blev samlet med gevind, men denne metode var Theophilus ikke bekendt med (Brepohl 1999: 73).

Den tidligste veldaterede parallel til Odensekalken er den ovennævnte gengivelse af en kalk på Henrik d. II's relikviegemme fra omkring 1010. Som nævnt kan visse træk på nogle kalke pege endnu længere tilbage i tiden, men på trods af at der allerede i 988 nævnes en biskop i Odense, er det næppe rimeligt ud fra fundkonteksten at datere Odensekalken til 900-tallet (*Danmarks riges breve*, 1. rk. 1. bd., nr. 343). De nævnte paralleller dateres alle til anden del af 1000-tallet eller starten af 1100-tallet, og for gravkalkene skal naturligvis tages højde for, at de kan have haft en vis egenalder, før de endte i gravene, hvis de har udgjort bispens personlige rejsesæt.

Det indbyrdes størrelsesforhold mellem Odensekalkens delelementer synes ved en sammenligning med det tyske materiale også at pege mod 1000-tallet. Fra denne periode begyndte kalkene at få længere skaft og lavere bæger, således at bægerets højde, der

i tidligere århundreder var dominerende, nu udgjorde mindre end halvdelen af den samlede højde (Elbern 1963: 49). På kalken fra Odense måler kummen ca. 3,2 cm i højden og underdelen (fod, skaft og knop) 4 cm.

Guds hånd-motivet på disken peger også mod den tidlige romanske periode. I det tyske materiale ses det forholdsvis enkle motiv at være meget anvendt på diske, der dateres til århundrederne omkring 1100. Især på diske, fundet i bispegrave, ses motivet at være det dominerende fra Hildesheimbispen Osdag (†989) og frem til Udo – ligeledes bisp i Hildesheim (†1114) – samt i den grav, der formentlig skal tilskrives Bremerbispen Friederich (†1123) (Elbern 1963: 179 f).

De bogstavtyper, der er anvendt i inskriptionen på disken fra Odense, må identificeres som tidlige romanske versaler. Bogstaverne er meget klassiske i deres form, men et romansk træk ses bl.a. ved A'erne, som har fået en vandret streg over toppen. De nærmeste paralleller herhjemme til indskriftens epigrafik er det såkaldte Gunhildskors af hvalrostand fra ca. 1150 samt den førnævnte disk fra Haraldsborg voldsted fra starten af 1100-tallet. Begge disse indskrifter gør dog delvist brug af uncialformer af visse bogstaver, og der ses sammenskrivninger af flere bogstaver (Bæksted 1968: 33 ff.). Sådanne epigrafiske træk ses ikke på indskriften fra Odense. Det er således ikke muligt at give en snæver datering ud fra de epigrafiske karakteristika, men der er i hvert fald tale om en tidlig romansk inskription. Når der ikke – som fra de andre kendte danske inskriptioner – er en sammenblanding af versaler og uncialer, kan det antyde, at der ikke er tale om et dansk arbejde. Den konsekvente brug af versaler må opfattes som pegende bagud i tid, eller måske som bevidst antikiserende.

En tilsvarende bred datering giver gravkistens materiale, frådsten, der formentlig er udvundet lokalt i et brud i Odense Ådal.⁷ Materialet knyttes traditionelt til den ældste generation af stenbyggede kirker herhjemme i 1000-tallet og det tidlige 1100-tal og er anvendt bl.a. i krypten i Skt. Knuds Kirke, der i slutningen af 1000-tallet var under opførelse omtrent 100 m sydvest for gravens fundsted (Liebgott 1989: 123).

En AMS-datering på skelettet fra graven har ikke kunnet indsnævre tidspunktet for gravlæggelsen yderligere, men synes i hvert fald at bekræfte den stilistiske datering af gravudstyret til 1000-tallet. Netop i 1000-tallet er der markante plateauer på kalibreringskurven, og det betyder, at skelettet kun kan dateres inden for forholdsvis vide rammer (2σ,

74,7% 980-1050, 16,3% 1083-1127, 4,4% 1136-1152).⁸

De historiske kilders udsagn om Odense-bispe-sædets tidligste historie gør det rimeligt at antage, at nadversættet skal dateres til perioden ca. 1020-1095. Omkring 1020 kendes det første navn på en Odensebiskop, nemlig Reginbert (Adam af Bremen: 118). I 1095 er byggeriet af den nye domkirke, Skt. Knuds Kirke så fremskredet, at kong Knuds jordiske rester flyttes fra hvilestedet i Skt. Albani Kirke og hertil (*Danmarks Kirker. IX Odense Amt* 1990, bd. 1: 133). Efter dette år må det forventes, at også Odensebisperne stedtes til hvile i den nye domkirke, hvor de havde deres virke.

Det er sandsynligt, at nadversættet er fremstillet i det tysk-romerske rige og meget muligt omkring ærkebispesædet i Bremen, hvor der findes tætte stilistiske paralleller, og hvortil de kirkelige forbindelser til Danmark i slutningen af 1000-tallet var stærke. Sølvsmeden har uden tvivl kendt til den tradition, som senere sammenfattes i "De diversis artibus". At sølvet skulle være udvundet i England modsiger ikke, at nadversættet er udformet i det nordlige Tyskland. Handelen med råvarer har været stor, ikke mindst inden for kirken, og det synes ikke urimeligt, at sølv har været transporteret fra England til eksempelvis Bremen (Rasmussen 1970).

Samlet set må nadversættet og begravelsen dateres til 1000-tallet ud fra stilistiske træk ved nadversættet – og formentlig til århundredets anden halvdel. Dermed er bispegraven, kalken og disken fra Odense blandt Nordens ældste og kan være med til at kaste nyt lys over den tidlige kirkehistorie.

Summary

Chalice and paten from the Church of St. Alban, Odense

In the autumn of 2015, Odense City Museums had the opportunity of undertaking a small-scale excavation at the site of the medieval Church of St. Alban in the centre of Odense. In this church King Canute the Holy was killed and buried in front of the altar in 1086. According to a later medieval source, the church was the cathedral of Funen at that time. During the middle ages, the church was rebuilt several times and finally abandoned and demolished in the 1540s.

A well-preserved grave containing a coffin of travertine ashlar was found, which had originally been constructed inside the church. The grave revealed

the skeleton of a man aged 45-55. At his right hand, a small set consisting of a small-scale silver chalice and paten was found (fig. 1). Given the grave's location inside the nave of the church, the elaborate coffin, and clerical grave goods, the grave is believed to be that of a bishop.

The chalice is 7,2 cm tall and has only ornamental decorations while the paten has an incised decoration showing a *Dextera Domini* (the Hand of God) motif and an inscription citing a Bible verse mentioning the hand of God (figs. 2 and 3). The craftsmanship that is put into the production of both chalice and paten is very similar to that which is described in the early twelfth century work "De Diversis Artibus", which is believed to stem from a Benedictine monastery in North-West Germany. The author using the pseudonym Theophilus dedicates a chapter of his treatise to such small chalices and patens, that are beaten not cast. Theophilus also describes possible decorations for the paten as either the Lamb of God or The Hand of God.

During the middle ages, different types of chalice and paten sets existed for various uses, the *Calix ministerialis* or *Calix Maior* being the chalice used for church services. Given its small size, the set from Odense is believed to have been the private travel set or *calix viaticus* of a bishop buried alongside him. The paten fits on top of the chalice as a lid, and it is believed that the two was originally a set, enabling the owner to carry the consecrated wine and bread at the same time. (fig. 4).

The inclusion of a chalice and paten in the grave leaves no doubt about the deceased being clerical. The elaborate coffin and the location inside the cathedral suggest that it is, in fact, a bishop. A great number of burial chalices retrieved in England seem to suggest that while priests were buried with pewter chalices, silver chalices were reserved for bishops or archbishops. No clear evidence of the Episcopal office was preserved in the grave and may, in all probability, not have existed. Neither was any evidence from the robes preserved even though there must have been some. Even though some bones had been relocated when the west-facing end of the coffin was disturbed by construction work in the twentieth century, it was obvious that the skeleton had been placed in a remarkable manner inside the coffin. The head was placed just outside the niche at the west-facing end of the coffin while the feet were pressed against the east-facing end. This was probably because the space in the niche was occupied by the mitre as was the case, for instance, in the grave of Bishop Gerhard

(†1258) in Bremen Cathedral (fig. 5). No crosier or ring indicating a bishop's status was found in the Odense grave, but evidence from various German bishops' graves from the years 936 to 1192 proves that these objects are not always present in graves attributed to specific bishops or archbishops (fig. 6).

The chalice and paten from Odense might prove the best way of dating the bishop's grave. The parallel material seems to suggest sometime in the eleventh or the early twelfth century. The inscription on the paten is in Latin capitals with no uncials while other early inscriptions from Danish finds (early twelfth century) all use uncials. The hand-of-God motif on the patens was widely used mainly in the 10th and 11th century in Germany while other motifs dominated in later centuries. Also, the proportions of the Odense chalice with the cup being smaller than the stem seem to reflect a general development in the German chalices from the eleventh century.

Material comparable to the Odense chalice and paten has been sought in Danish finds. However, only a handful of twelfth- and early thirteenth chalices and patens are known today. The best parallel is a gilded chalice and paten found by ploughing as part of a hoard near Haraldsborg (fig. 7). This set shows some similarities to the Odense set, but is generally more elaborate. It is dated to the early twelfth century.

A further four chalices (some with patens) were found in graves in Zealand, and are quite similar to each other. A silver chalice was found in the grave of Archbishop Absalon († 1201) in Sorø, two pewter chalices were found in graves (believed to be priests' graves) in Roskilde Cathedral (fig. 8), and a lead chalice was found in the grounds of the cemetery at the Æbelholt Monastery. These chalices are quite different from the Odense chalice, their cups being lower and wider and the knob on the stem more compressed, even forming a flat dish. They date from the first half of the thirteenth century and are somewhat younger than the Odense chalice.

Closer parallels, though not exact matches, to the Odense chalice and paten can be found both in Sweden and in continental Europe, e.g. burial chalices and discs from the Hildesheim Cathedral. It is logical to look at burial chalices and patens from the Bremen Cathedral, since the Archdiocese of Hamburg-Bremen held supremacy of the Nordic church in the eleventh century. Especially two patens from the many bishops' graves excavated in this church are related to the paten from Odense (fig. 9). Both the paten from bishop Liemar's grave (†1101) and the

grave believed to be that of bishop Frederich (†1123) are decorated with the *Dextera Domini* motif in the centre, the latter also with an inscription very similar to the paten from Odense. Although not dissimilar in shape, the chalices from these two graves are not perfect matches of the Odense piece. Several Ottonian pieces of art bear depictions of chalices that are quite similar to the Odense chalice. The closest parallels mentioned in this article are depictions of chalices on the golden altarpiece in Aachen Cathedral dated c. 1000 (fig. 10) as well as on a reliquary donated by Emperor Henry II to the Cathedral of Bamberg around 1010 (fig. 11). Furthermore, the shape of an excavated chalice in Reims Cathedral from the grave of Bishop Gervasius (†1067) is a close parallel to the Odense chalice – except for the handles, which, in the eleventh century, might have been an archaic detail on a chalice. The paten from the same grave also has an engraved *Dextera Domini* motif (fig. 12). Finally, a chalice from an unknown bishop's grave in Skara Cathedral, Sweden, is very similar in shape to the Odense chalice. This goes for the overall shape of the cup, the knob, and the stem. Likewise, the paten from this grave bears the *Dextera Domini* motif and an inscription mentioning this motif (fig. 14). Bearing in mind that the chalice and paten might have been quite old when placed inside the grave, they should probably be dated to the eleventh century, possibly the latter half. A carbon dating of the skeleton gives quite a wide time frame, but the most likely date is the eleventh century. The earliest name of an Odense bishop emerges around the year 1020, and at that time the Church of St. Alban was the Cathedral. It is known from historical records that the bishopric of Odense was moved from the Church of St. Alban to the newly constructed nearby Church of St. Canute around the year 1095. After this time, the bishops in Odense must have been buried in the new Cathedral. Thus, the grave in Odense most likely dates from the period 1020-1095. Judging from stylistic parallels the chalice and paten are probably made in North-West Germany. This is further emphasized by the fact that the archbishopric in Hamburg-Bremen held supremacy over the Danish church until the beginning of the twelfth century. Being one of the oldest excavated Bishop's grave in Scandinavia this find is likely to spread new light on early Danish church history.

Litteraturliste

- Adam af Bremen 1968: *De hamburgske ærkebispers historie og Nordens beskrivelse*. C.L. Henriksen (red.), København.
- Andersson, A. 1963: Kalk och paten. I: G. Rona m.fl. (red.): *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder* bd. VIII. København, spalte 168-174.
- Andrén, Å. 1963: Kommunion. I: G. Rona m.fl. (red.): *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder* bd. VIII. København, sp. 671-675.
- Bjerregaard, M.M., J.T. Christensen & J. Hansen 2016: *Bispen i Albani Kirke*. Odense Bys Museer 2016, s. 139-155.
- Brandt, K.H. 1988: *Die Gräber des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Ausgrabungen im St. Petri Dom zu Bremen*, bd. 2. Stuttgart.
- Brepohl, E. 1999: *Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk. Gesamtausgabe der Schrift DE DIVERSIS ARTIBUS in zwei Bänden. Band 2. Goldschmiedekunst*. Köln/Weimar/Wien.
- Bæksted, A. 1968: *Danske indskrifter. En indledning til studiet af dansk epigrafik*. København.
- Christensen, J.T. 2017: *Delrapport OBM 3183. Nadversættet – patenens epigrafik*. Upubliceret rapport. Odense Bys Museer.
- Daniell, C. 1998: *Death and Burial in Medieval England 1066-1550*, London.
- Danmarks Kirker* 1933ff. Nationalmuseet (udg.). København.
- Danmarks riges breve* 1975: Christensen et al. (red.), 1. rk. bd. 1 & 2. rk. bd. 1 og 2. København.
- Dodwell, C.R. (ovs.) 1961: *Theophilus. The Various Arts. Translated from the Latin with Introduction and Notes by C.R. Dodwell*. London Edinburgh Paris Melbourne Toronto New York.
- Ebsen, J.A. & A. Jouttijärvi: *Analyse af kalk og disk (OBM 3183)*. Heimdal-archaeometry Report 17-4. Upubliceret rapport.
- Elbern, V.H. 1963: Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter. I: *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, bd. XVII. Berlin, s. 1-76 & s. 117-188.
- Goetting, H. 1984: *Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. Das Bistum Hildesheim 3. Die Hildesheimer Bischöfe von 815 bis 1221 (1227), Germanis Sacra. Historisch-Statistisch Beschreibung der Kirche des alten Reiches*. Neue Folge 20, Berlin.
- Gilchrist, R. & B. Sloane 2005; *Requiem. The medieval monastic cemetery in Britain*. London
- Lexikon der christlichen Ikonographie* 1968-1976. E. Kirschbaum (udg.). Rom Freiburg Basel Wien

- Liebgott, N.K. 1989: *Dansk middelalderarkæologi*. København.
- Lindahl, F. 1979: Haraldsborg-skatten. I: Egevang (red.): *Strejflys over Danmarks bygningskultur: festskrift til Harald Langberg*. København, s. 210-220.
- Mackeprang, M. 1906: Vore ældste alterkalke. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie II*. rk., bd. 21, s. 75-92.
- Madsen, P.K. 1990: Han ligger under en blå sten. Om middelalderens gravskik på skrift og i praksis. *hikuin* 17, s. 113- 134.
- Otto, A. 1963: Kommunion. I: Georg Rona m.fl. (red.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. VIII. København, sp. 675-676.
- Päffgen, B. 2011: *Die Speyerer Bischofsgräber und ihre vergleichende Einordnung. Eine archäologische Studie zu den Bischofsgräbern in Deutschland von den frühchristlichen Anfängen bis zum Ende des Ancien Régime*. Friedberg.
- Rasmussen, N.L. 1970: Silverbarrer. I: Georg Rona m.fl. (red.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. XV, sp. 276-279.
- Vitae Sanctorum Danorum* 1908-12. M. Cl. Gertz (red.). København.
- Weibezahn, I. 2006: Bischofsring. I: C. Stiegemann & M. Wemhoff (udg.): *Canossa 1077. Erschütterung der Welt. Geschichte, Kunst und Kultur am Aufgang der Romanik*, Band II Katalog. Paderborn, s. 106.

Noter

- ¹ Meddelt skriftligt af konservator Jannie Amsgaard Ebsen, Odense Bys Museer & materials scientist Arne Jouttijärvi, Heimdal-archeometry.
- ² Motivet er Guds hånd, som rækker ned fra himlen og griber ind i den jordiske verden. Det oprindeligt jødiske motiv kommer ind i den kristne kunst i 300-tallet, hvor det er i brug især frem til 1200-tallet. Lexikon der christlichen Ikonographie Zweiter Band: 211-214.
- ³ I Bjerregaard, Christensen og Hansen 2016 omtales kalkens dele som støbte og loddet sammen, men denne tolkning er nu fraveget.
- ⁴ En oversigt over mange europæiske kalke fra tidlig middelalder ses hos Elbern 1963.
- ⁵ En læderkalk kendes i en bispegrav i St. Stephan Mainz (Elbern 1963, s. 48). Oplysninger om kalke af voks, som kendes fra England, er givet mundtligt af Lene Møllerup, Museum Skanderborg. Se også Gilchrist & Sloane 2005: 163.
- ⁶ Der synes ikke at være klare stilistiske paralleller i materialet fra De Britiske Øer (Elbern 1963: 21-23; Gilchrist & Sloane 2005: 160-165).
- ⁷ Upubliceret rapport ”Bestemmelse af bjergarter i bispegrav fra 1000-tallet, Albani Torv, Odense” af geolog Gunnar Larsen., Niras.
- ⁸ AAR 23976. Upubliceret rapport ”Report1646” udarbejdet af AMS 14C Dating Centre. Institut for Fysik og Astronomi, Aarhus Universitet.

Indhold

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

- en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Monumenterne i Jelling

Forny et tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Ihukommelse mellem embede og slægt

- senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur

Af Tine Kondrup

Monumenterne i Jelling

Forny et tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Magt og minde i vikingetiden kommer få steder så stærkt til udtryk som i Jelling. Her blev to af Danmarks største høje opført kort efter midten af 900-tallet; mellem dem står to runesten, den ene rejst af kong Gorm til minde om dronning Thyra, den anden rejst af Harald Blåtand til minde om hans forældre og nok så vigtigt ham selv (fig. 1). Kong Haralds store sten står endnu på sin oprindelige plads midt mellem de to høje, foran den nuværende romanske frådstenskirke. Sammen med Kong Gorms noget enklere runesten knytter den monumentkomplekset til tre hi-

storisk kendte personer; ægteparret Gorm og Thyra og deres søn Harald. Mindet om kong Gorm og dronning Thyras død og begravelse blev hen mod år 1200 fastholdt for eftertiden af de danske krønikeskrivere Sven Aggesen og Saxo. Begge beskriver de, hvordan kongeparret blev stedt til hvile i hver sin høj, ifølge Sven Aggesen tæt ved kongens gård i Jelling, dér, hvor der ifølge Saxo nu stod en kirke (Aggesen kap. VII; Saxo 10. bog, 6). De to beretninger har sammen med omtalen af Jelling som kongeleve i Kong Valdemars Jordebog (1231) og i det hele taget monumen-

Fig. 1. Harald Blåtands runesten i Jelling. Foto: A. Pedersen. *King Harald Bluetooth's rune stone in Jelling.*

ternes storslåede karakter givet afsæt for eftertidens mytedannelse og for en intens videnskabelig debat, ikke mindst om kongeslægten og Jellings betydning for konsolideringen af kongemagt og kirke i vikingetiden. På den anden side har Jellingmonumenternes status og den store opmærksomhed, der er blevet dem til del, af og til virket som en hæmsko. Etablerede narrativer fik deres eget liv, så alternative idéer vanskeligt fik plads. Uden en tilhørende bebyggelse stod monumenterne til dels løsrevet fra den hastige udvikling i bebyggelsesarkæologien og dermed også uden for den diskussion af vikingetidens samfundsstrukturer, der var knyttet hertil.

Siden 2006 er der føjet nye dele til de kendte monumenter, først og fremmest sporene af en mægtig, rombeformet palisade med tilhørende bygninger, der har rejst nye spørgsmål om den aktivitet, der udfoldede sig her i 900-tallet. Der synes ikke at være tale om den længe eftersøgte kongsgård, kongefamiliens residens i Jelling. I stedet tegner der sig et billede af et monumentkompleks med særlig ideologisk og måske ligefrem konstitutiv betydning i forhold til kongemagten og dennes legitimering, men som til gengæld havde en ganske kort praktisk funktionstid sammenlignet med kendte stormandssæder som Tissø og Lejre på Sjælland. Formatet og den tekniske kunnen bag monumenterne giver indtryk af dels de ressourcer, kongemagten rådede over, dels de virkemidler, kongen benyttede sig af i sine bestræbelser på at stadfæste sin autoritet over for omverdenen. På sin store runesten lagde kongen i tekst og billede vægt på familie, egne store bedrifter og ikke mindst kristendommen – Harald hævdede at være den konge, der gjorde Danerne kristne. Dette siger intet om hans undersåtters personlige tro; i udsagnet lå kongens officielle anerkendelse af kristendommen; en anerkendelse, der varslede en ny tid for kirken og dens udvikling i Danmark. Med udgangspunkt i en beskrivelse af Jellingmonumenterne og de seneste udgravningsresultater sættes i det følgende fokus på spørgsmålet om monumenternes lokale forankring og skala samt den bevidste reference til fortid og tradition i tidens politiske strategi; faktorer, der havde betydning for fastholdelsen af budskabet og synliggørelsen af kongemagten.

Grave, høje og runesten

Interessen for Jelling i nyere tid kan føres tilbage til slutningen af 1500-årene, da Harald Blåtands store runesten blev frilagt, og det første samlede billede af højene og runestenene (det såkaldte Rantzau'ske

prospekt) blev tilgængeligt for den lærde verden i værket *Commentarii rerum memorabilium in Europa* udgivet af Peter Lindeberg i 1591. Jelling var frem til 1743 kongelig ejendom, og erindringen om de kongelige forfædre spillede en væsentlig rolle i kongemagtens selvforståelse og skiftende kongers interesse for stedet. Dette anes i en hyldesttale til dronning Anne Sofie, *Encomium Jellingense*, komponeret af den lokale præst Mourits Mouritsen Høyer i anledning af Frederik IV's og dronningens besøg i Jelling i sommeren 1721 (Bæksted 1944: 11). Hovedpersonen er Dronning Thyra, gennem hvis ord den nye dronning blev introduceret til kongeslægten tidligste historie.

Nogle år forinden, i 1704, havde netop Frederik IV taget initiativ til den ældst kendte, omend resultatløse udforskning af Nordhøjen. Siden da har adskillige store udgravningskampagner fundet sted i Jelling, den første i 1820-21. Målene for udgravningerne, undersøgelsernes karakter og ikke mindst de slutninger, man drog af dem, har gradvis ændret sig, og perspektivet er især siden 1980'erne udvidet til også at omfatte det omgivende landskab.

Billeder fra tiden umiddelbart op til opdagelsen af et gravkammer i Nordhøjen i 1820 giver et indtryk af datidens Jelling: en lille landsby, men i stigende grad et besøgsmaal for lærde og andre interesserede, blandt dem arkivtegneren Søren Abildgaard i 1773, der ud over at dokumentere runestenene også noterede andre oplysninger, herunder at der øst for Nordhøjen skulle findes en række store bautasten (Grinder-Hansen 2010: 125, 533ff). En akvarel af industrihistoriker O.J. Rawert fra 1819 viser runestenene og et af de gærder, der skulle holdes omkring højene, så folk og fæ blev forhindret i at kravle op og beskadige de kongelige grave (Poulsen 2003: 55, fig. 7). Dette krav om beskyttelse – i sig selv et udtryk for det overleverede (eller måske genoplivede) minde om kongemagtens rødder – kan følges tilbage til 1600-tallet, hvor Christian IV i 1635 gav befaling til at lade højene omgærde på bedst mulig vis (Nielsen 1895: 268).

Gravkammeret i Nordhøjen blev opdaget ved en tilfældighed af bønderne i Jelling i 1820. Det stod allerede da klart, at graven var plyndret. De tilbageværende genstande, bl.a. udskåret træværk, forgyldte bronzebeslag og ikke mindst det lille Jellingbæger af sølv, samt kammerets usædvanlige størrelse på 17 m² lod dog ingen tvivl om, at dette måtte være en kongelig grav – Dronning Thyras grav ud fra beliggenheden nord for kirken og det traditionelle navn på højen (fig. 2; Magnusen & Thomsen 1823). Graven hørte hjemme i 900-tallet; en datering, der langt senere kunne bekræftes ved hjælp af dendrokronologi.

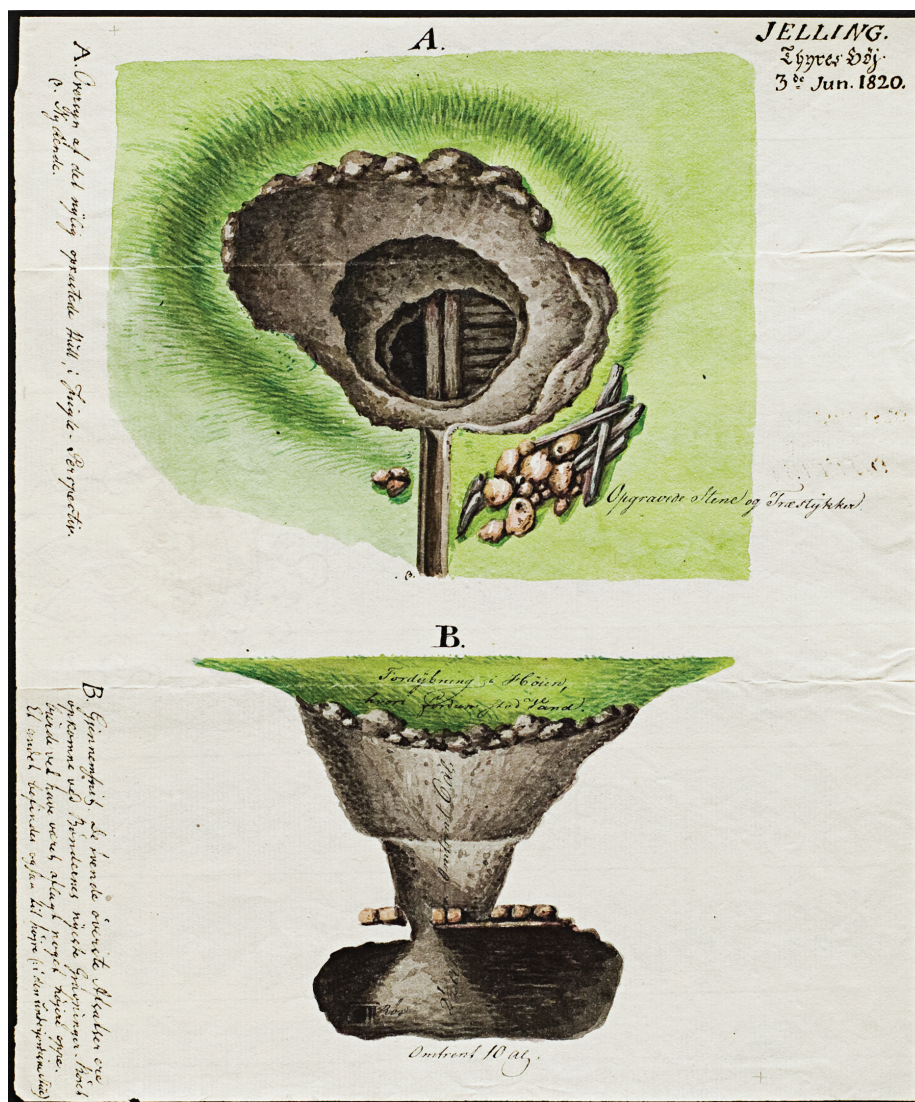

Fig. 2. Plan og snit (set mod syd) af gravningen i Nordhøjen, udført af bønderne i Jelling i 1820. Akvarel: J.H.T. Hanck, Nationalmuseet.

Plan and cross section (south view) of the excavation of the North Mound carried out by the farmers of Jelling in 1820.

Gravkammeret var bygget af kraftigt egetømmer, og analyse af prøver, udtaget ved en genudgravning i 1942, førte til konklusionen, at opførelsen af kammeret måtte være indledt i vinterhalvåret 958-59 (Christensen & Krogh 1987).

Højen syd for kirken blev undersøgt første gang i 1861 af J.J.A. Worsaae på vegne af Frederik VII og igen i 1941 under ledelse af Ejnar Dyggve (fig. 3). Mod forventning blev der ikke lokaliseret nogen grav, derimod to rækker store bautasten på terrænoverfladen under højen. Desuden fandtes rester af fletværk, hvis funktion sandsynligvis skal knyttes til højens byggeproces. Ejnar Dyggve var overbevist om, at bautastenen indgik i et mægtigt trekantet helligsted, et "vi", der var stort nok til at rumme en snes tusind mennesker, selv om en så stor menneskemængde næppe var realistisk i forhold til datidens befolkning (Dyggve 1955: 144ff; 1964: 16ff). To lige rækker bautasten blev i 1951 rejst i forlængelse af stenrækkerne under højen for at vise viets udstræk-

ning. Hypotesen vakte dog skepsis (se Glob 1969), og de bevarede stenrækker blev siden tolket som dele af en 170 m lang skibssætning, der stødte op til den formodede bronzealderhøj, der udgjorde kernen i Nordhøjen; et anlæg, der svarede til skibssætninger ved Bække i Jylland og Glavendrup på Fyn (Krogh 1983: 190; 1993: 251ff).

Dyggve fortsatte sine undersøgelser i Jelling Kirke i 1947, 1948 og 1951 og fandt da spor af to ældre træbygninger under kirkens guly, den ældste opfattet som et hedensk tempel, et "hov", knyttet til det trekantede vi, den yngre som en kirke (Dyggve 1955: 165ff; 1964: 21ff). Tolkningen af disse bygninger blev revideret efter en mindre sondering i 1965 og en omfattende udgravning mellem 1976 og 1979 (Krogh 1983). Det viste sig, at der ikke blot fandtes spor af flere ældre træbygninger, men at der under gulvet fandtes en kammergrav, i dette tilfælde af mere normal størrelse, 2,6x4 m, svarende til andre af vikingetidens kammergrave. To rembeslag af forgyldt og nielloindlagt sølv

var udført i samme stil som beslag fra Nordhøjen. Knoglerne i graven (hovedparten af et mandsskelet) lå ikke i anatomisk korrekt orden, hvilket førte til den tanke, at den døde var flyttet fra en tidligere grav. En nærliggende mulighed var da en *translatio* af den døde fra kammeret i Nordhøjen, hvor der ikke var påvist rester af den gravlagte. Dette indebar i så fald, at graven i højen ikke var anlagt for dronning Thyra, men snarere for kong Gorm, der efter sønnens accept af kristendommen fik et nyt hvilested under en kirke (Krogh 1983: 208ff; 1993: 246f). Med denne tolkning mistede Thyra, hovedpersonen i 1820, reelt sin grav i Jelling.

Idéen om flytning af den (eller de) døde fra Nordhøjen til et kapel i Jelling eller måske endda til Roskilde, hvor kong Harald selv ifølge Adam af Bremen (2. bog, 23) skulle være begravet, havde allerede tidligere været fremlagt som mulig forklaring på de manglende skeletdele i højens gravkammer. Forløbet ville i givet fald stemme overens med en almen praksis at knytte en højtstående persons grav til en kirkebygning (Dyggve 1955: 176). Tolkningen har dog også vakt skepsis ud fra dels liturgiske og bevaringsmæssige argumenter, dels de arkæologiske vidnesbyrd og spørgsmålet om identifikation af den døde (se f.eks. H. Andersen 1995; Harck 2006: 207-208; Ottosen 2006; Ottosen & Gelting 2007; Staecker 2001; idem 2005: 13-14). Uanset om der er tale om en flytning af den døde eller ej, tyder de stilistiske ligheder mellem fund fra de to grave sammen med den meget korte indbyrdes afstand på kun ca. 50 m på, at gravene er anlagt inden for en ganske kort årrække, sandsynligvis af samme familie, der på denne måde har fastholdt tilknytningen til stedet.

Et fællestræk for de mange ældre undersøgelser i Jelling er, at blikket først og fremmest har været rettet mod runestenene, stensætningen, højene og kirken – de stående mindesmærker. Et af de store spørgsmål var fortsat, hvor den kongelige residens havde ligget. Inspireret af sine erfaringer fra det mediterrane område, hvor palatium og helligdom ofte var tæt knyttet til kongegrav, forventede Ejnar Dyggve, at en kongelig residens i Jelling, et træbygget palatium, ville ligge øst for Nordhøjen i et agrart landskab domineret af ældre gravhøje (Dyggve 1964: 14). Det lykkedes dog ikke at finde arkæologiske belæg for tanken, og det var først i 1980'erne, at landskabet omkring monumenterne fik større opmærksomhed, til dels som følge af udbygningen af byen kombineret med nye metoder til afdækning af store arealer og en øget interesse for bopladsarkæologien. Dette betød et langt bedre kendskab til jernalderens og den tidlige vikingetids bosættelse i Jelling (Christiansen 1999). Der var dog stadig en påfaldende mangel på spor af bebyggelse og aktivitet samtidig med monumenterne.

En større helhed

De første tegn på, at historien om Jellingmonumenterne måtte revideres, kom i 2006 med Vejle Museums undersøgelser af arealet nord for Nordhøjen. Undersøgelsen afslørede bygningsspor, et kraftigt hegn med port samt store, undergravede kampesten (P.M. Christensen 2008; Christensen & Andersen 2008). Stenene blev opfattet som dele af en stensætning, og der blev fremsat den opsigtsvækkende

Fig. 3. Interesserede tilskuere ved den storstilede udgravning af Sydhøjen i 1941.

Foto: Georg Kunwald.

Interested bystanders at the large-scale excavation of the South Mound in 1941.

Fig. 4. Luftfoto af Jellingmonumenterne, set fra vest. Skibssætningen, palisaden og de tre trelleborghuse er markeret i landskabet dog på en sådan måde, at markeringen ikke skader arkæologiske levn. Foto: Vejle Kommune.

Aerial photo of the Jelling Monuments viewed from the west. The extent of the palisade and the three Trelleborg houses is indicated.

tolkning, at der kunne være tale om nordenden af en mægtig skibssætning. Med en længde på godt 350 m og en anslået største bredde på omkring 70 m var den adskillige gange større end andre kendte monumentale skibssætninger, hvoraf den største ved Vejerslev (ikke længere bevaret) målte ca. 90x14 m. At der kunne være en sammenhæng med de kendte monumenter, blev understreget af afstanden fra de nye sten til Nordhøjens centrum, der svarede til afstanden fra Nordhøjen til den beregnede sydlige spids af den allerede kendte stensætning, skjult under Sydhøjen. Endnu et argument for et sammenhængende monument var, at stensætningens hovedakse, der løb mellem Sydhøjen, kong Haralds store runesten og Nordhøjen, kunne forlænges i lige linje til spidsen af de nye sten, hvor der fandtes spor af en kraftig træstolpe, der må have raget højt op over terrænet. Idéen om en mægtig stensætning eller en skibssætning i Jelling var ikke ny. Overraskende var derimod tanken om, at den kunne være godt 350 m lang. Heller ikke denne idé var dog helt ny, idet et forslag om en sådan kæmpeskibssætning allerede havde været fremlagt af Olfert Voss i en avisartikel i Vejle Amts

Folkeblad i juni 1964 uden dog den gang at vække nogen større genklang (P.M. Christensen 2008: 11). C14-dateringer tydede på, at stensætningen tidsmæssigt lå mellem det sene 800-tal og 970, da opførelsen af Sydhøjen blev indledt (Andersen 2009: 14).

Undersøgelserne af palisadekomplekset er siden fortsat under Jellingprojektet (2008-13) i et samarbejde mellem Nationalmuseet, VejleMuseerne og afdelinger ved Aarhus og Københavns Universiteter, finansieret af Bikubenfonden. Opmærksomheden har været rettet dels mod palisaden for at fastslå dennes præcise forløb især mod syd og vest, dels mod arealet indenfor i en større fladeundersøgelse på omkring 15.000 m² mod nordøst (fig. 4). Ud fra resultaterne kan der nu tegnes et billede af et samlet kompleks på omkring 12,5 hektar, langt mere end nogen kendt storgård fra vikingetiden. Nordhøjen udgør det absolutte centrum for helheden, idet diagonalerne mellem palisadens hjørner skærer hinanden i en ret vinkel præcist over højen. Langs med palisaden – i det mindste mod nordøst – lå næsten identiske bygninger, hvis karakteristiske grundplan og lighed med bygninger på ringborgene Aggersborg, Fyrkat og

Trelleborg knytter dem til anden halvdel af 900-tallet. Hvor trelleborghusene kan opdeles i fem konstruktionsmæssige fag (et midterrum på tre fag og et gavlrum på ét fag i hver ende), var husene i Jelling dog opdelt i fire fag (et midterrum på to fag og før gavlrum på ét fag i hver ende) med et tilføjede anneks ved den ene gavl. Kendetegnende for komplekset som helhed er de nøje definerede måleenheder og den geometriske stringens, der ligger tæt op ad præcisionen bag ringborgenes planløsning og udlægningen af den mægtige bro ved Ravning Enge blot 10 km syd for Jelling. En efterfølgende dendrokronologisk analyse af palisadetømmer, optaget fra bunden af Smededammen i den sydlige del af komplekset, viser dog, at palisaden i Jelling må være en smule ældre end borgene. Dateringerne ligger mellem 958 og 985 med et sandsynligt fældningsår for en af prøverne omkring 968 (Bonde 2013; Jessen *et al.* 2014). Disse dateringer tyder sammen med afvigelserne i husgrundplanerne på, at husene i Jelling ligger før borghusene, og at de snarere udgør en prototype for borghusene end omvendt.

Grundlaget for Jellinghusenes form og for den overordnede planløsning af komplekset med omtrent firesidet (i dette tilfælde klart rombisk) indhegning og bygninger placeret parallelt med denne kan findes i datidens landbebyggelse, f.eks. ved Lisbjerg i Jylland eller Tissø på Sjælland (Jeppesen & Madsen 1989: 290ff; Jørgensen 2003: 195). Ligesom på tidens gårde lå den vigtigste bygning formentlig centralt på arealet, sandsynligvis dér, hvor udgravningerne under Jelling Kirkes gulv har afsløret spor af ældre træbygninger. At dømme ud fra den arkæologiske dokumentation kan i det mindste den ældste af disse bygninger være opført som en traditionel hal om end ikke nødvendigvis af samme størrelsesorden som hallerne ved Lejre eller Tissø (se Holst *et al.* 2013, 480 f.). Inde i hallen eller i tilknytning til den kan der som på gårdene være foregået rituelle handlinger, i dette tilfælde sandsynligvis af kristen karakter. Palisadekomplekset synes således at bygge på kendte forlæg, men selve udformningen, den geometriske præcision og kombination af elementer samt ikke mindst skalaen repræsenterer derimod noget helt nyt og hidtil enestående.

Kongens gård i Jelling?

Et af de centrale spørgsmål var, om palisadekomplekset kunne identificeres som den kongsgård, Sven Aggesen omtalte i sin krønike omkring år 1185, eller om dets funktion var en helt anden. Forventningerne

var høje, da undersøgelser blev indledt på markerne nord for kirkegården og palisaden i 2009. Ville der mon her vise sig nogle af de elementer, der gerne knyttes til en kongsgård eller en stormandsgård – værksteder, økonomibygninger, spor af handel og udlandskontakt etc. – og ville komplekset i givet fald leve op til bebyggelsen ved Tissø, det næsten mytiske kongesæde Lejre eller Uppåkra nær Lund i Skåne?

Bebyggelsen ved Tissø er kendetegnet af en lang tidsmæssig kontinuitet fra yngre jernalder op i vikingetiden; der er spor af talrige bygninger, og fundmaterialet omfatter tusinder af metalgenstande, herunder våben, religiøse amuletter, mønter og smykker, produktionsaffald og redskaber (Jørgensen 2003). Blandt de mere usædvanlige fund er et byzantinsk blysegl fra begyndelsen af 800-tallet identisk med fund fra Hedeby og Ribe (Jørgensen 2003: 203). Seglet kan være resultat af direkte eller indirekte kontakt med embedsmænd fra det byzantinske kejserrige, og i så fald vidner det om, at ikke blot handelspladser, men også stormandssæder var attraktive mål for diplomatiske delegationer, der efterspurgte råmaterialer og udrustning, eventuelt også nyt mandskab.

Lejre og Uppåkra samt andre samtidige centrale bebyggelser viser en lignende kontinuitet i gårde og haller samt et varieret fundinventar i Uppåkra ikke mindst udtrykt i en enkelt bygning, der kan følges gennem århundreder (Christensen 2015; Larsson 2004). Noget tilsvarende kunne ventes i Jelling, hvis der var tale om en kongelig residens med en lang historie. Det samlede fundbillede har dog vist sig at være anderledes. Syd for Jelling by har Vejle Museum siden 1980'erne afdækket spor af bebyggelse fra førromersk jernalder frem til tidlig vikingetid, bl.a. en bosættelse med tilhørende våbengrav fra 2. årh. e.Kr., og bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid er påvist ved kanten af den gamle bymidte. Der er således en vis kontinuitet inden for det forholdsvis begrænsede ressourceareal, men der er ingen entydige vidnesbyrd om en udstrakt eller særlig velstående bebyggelse sammenlignelig med de tidlige faser på Tissø, dvs. forud for monumentkomplekset. J.J.A. Worsaaes samlinger fra første halvdel af 1800-tallet indeholder flere fund fra Jelling, men ingen fra vikingetiden¹, og bortset fra selve palisaden med tilhørende bygninger er der forbavsende få fund fra de seneste undersøgelser af arealerne umiddelbart op til monumenterne: et enkelt vægtlod, en sjælden guld-tremissis fra Dorestad (ca. 650-675), et par sølvdirhemer og en Otto-Adelheid penning fra omkring år 1000 samt en klippet sachsenpfennig fra ca. 970-985, Harald Blåtands tid. Ud over en uanselig brandgrav

fra yngre jernalder under Nordhøjen samt de to kammergrave fra hhv. Nordhøjen og Jelling Kirke er der heller ikke påvist grave eller gravpladser fra vikingetiden og perioden umiddelbart inden. Derimod er der spor af samtidig bebyggelse ved Haughus knap 2 km sydøst for Jelling samt ved Skærmklint og Trollerup et par km mod vest ved Hærvejsforløbet. Hvilken sammenhæng, der er mellem disse bebyggelser og monumentkomplekset, står dog foreløbig åbent.

Komplekset i Jelling svarer således ikke helt til forestillingen om en kongsgård med dybe lokale eller regionale rødder og med et bredt spektrum af aktiviteter. I stedet synes palisadeanlægget, højene og runestenene at være udsprunget af en intens udfoldelse over en relativ kort årrække. Dertil kommer, at bygninger og palisade i lighed med andre storbyggerier som broen over Ravning Enge og trelleborgene havde en ganske kort levetid. Den nordlige palisadelinje skæres af en bygning, der typologisk set hører hjemme i begyndelsen af 1000-tallet (Christensen & Andersen 2008: 8). Allerede på dette tidspunkt må anlægget derfor være helt eller delvis sløftet. Ikke desto mindre viser den enorme investering, at palisadekomplekset må have tjent et vigtigt formål. Hvor højene og runestenene er enkeltstående (og varige) monumenter i et landskab, udgjorde palisaden et klart defineret kortlivt skel mellem et indre og et ydre rum; et skel mellem dem, der deltog i begivenhederne indenfor, og dem, der stod udenfor.

Hvad der præcist er foregået inden for palisaden, kan ikke afgøres ud fra det kendte fundmateriale. Handler og ceremonier af politisk, social eller religiøs art er en mulighed, og palisadeanlægget er

foreslået tolket som et tingsted svarende til f.eks. Thingvellir på Island, hvis grænser i modsætning til palisaden i Jelling er naturskabte (Roesdahl 2011: 357 f.). Det var måske i Jelling, at Harald Blåtand lod sig hylde af rigets stormænd, og de bedrifter, der er fastholdt for eftertiden på den store runesten, blev stadfæstet. Dette kunne i så fald forklare anlæggets helt overdrevne dimensioner sammenlignet med vikingetidens gårde. Det skulle imponere samtiden og skabe respekt omkring den nye kongemagt (se f.eks. Wemhoff 2014). Jelling ligger i luftlinje omtrent midtvejs mellem de tidlige bysamfund i Ribe og Aarhus og kunne nås fra alle egne af riget inden for ganske kort tid – fra grænsen mod syd og fra det nordlige Jylland via Hærvejen og fra rigets østlige egne via landruterne over Fyn og sejlruterne til Vejle Fjord og Snævringen ved Lillebælt. Jelling var dermed velegnet som samlingspunkt, ikke for den omkringboende befolkning, men for kongen og repræsentanter fra alle egne under hans herredømme, måske også delegerede fra fremmede magthavere. Det lokale miljø – blandt andet det markante landskab med tunneldale, hede og det omtrent nord-syd-gående vandskel, kan have spillet en rolle for valget af placering; anlæggets funktion skal dog næppe søges på lokalt plan, men derimod i kongens overordnede politik. Anlægget var en magtmanifestation på niveau med Ravningbroen og trelleborgene.

Magt og minde

Allerede Ejnar Dyggve pegede i 1940'erne på de arkaiske elementer i Jelling. Arkitekturen er ikke blot

Fig. 5. Stensætninger ved Lindholm Høje nord for Limfjorden; i forgrunden en skibsformet stensætning. Foto: Jan Slot-Carlsen.

Stone settings at Lindholm Høje, north of the Limfjord; in the foreground, a stone ship setting.

storslået og innovativ, som det passer sig for en ny-tænkende, magtfuld konge. Det monumentale udtryk er samtidig præget af tradition og referencer til kendte fænomener i datidens landskab: stensætninger, gravhøje, haller og indhegnede gårde. I Jelling fik de en ny udformning og ikke mindst en overdreven skala. Valget er næppe tilfældigt. Tværtimod synes der at være tale om en yderst bevidst udnyttelse af et velkendt symbolsprog, opbygget over et kendt arkitektonisk repertoire og en veletableret rumlig forståelse, sandsynligvis med den klare hensigt ikke blot at synliggøre kongemagten, men også at knytte en forbindelse til andre prominente monumenter i Norden og dermed styrke stedets/kongemagtens autoritet og legitimitet.

Den mægtige skibssætning er det ældste monument i komplekset. Dens længde overgår alle andre kendte monumentale skibssætninger, uanset om den som efter Knud J. Kroghs opfattelse var 170 m lang eller med de seneste undersøgelser hele 350 m (Krogh 1993; Andersen 2009). Det kan ikke udelukkes, at anlægget aldrig blev fuldført, idet der savnes entydige stenspor mellem de nordlige sten, udgravet i 2006-7, og den nordlige kirkegårdsmur. Der er dog ingen tvivl om, at de nye sten må være en del af komplekset. Skibe af sten var ikke ukendte i Danmark, og de var heller ikke forbeholdt samfundets øverste. I langt mindre format indgik de flere steder i den lokale gravskik. På Lindholm Høje nord for Limfjorden udgør en hel flåde af småskibe således den yngste gravform i en lang tradition med stensætninger omkring brandgrave; en tradition, der i 900-tallet blev afløst af jordsfæstegrave (fig. 5; Ramskou 1976: 15). Udgravninger i 2008 ved Ejstrupholm og Snejbjerg i Midtjylland langt fra kysten viser, at skibe endda kunne opføres af træ. Begge gravpladser hører hjemme i den ældre vikingetid, århundredet før Jellingkomplekset (S.T. Christensen 2008; Hansen 2008).

I Lejre er der spor af mindst fire skibssætninger af sten på næsset mellem Kornerup Å og den udtørrede Lejre Å (S.W. Andersen 1995: 9-12, 91). De to nordligste er endnu delvis bevarede, den ene mindst 60 m, muligvis oprindeligt op til 80 m lang, den anden 40-50 m; de to øvrige var omkring 45-50 m lange. Skibssætningerne ligger i tilknytning til en gravplads, som kan have været i brug, inden stenene blev rejst. Gravpladsens eneste våbengrav er fundet midt i den store skibssætning lidt vest for længdeaksen. Graven er fra tiden omkring år 900 og muligvis plyndret.

Tæt ved Lejre-skibssætningerne er der flere forhistoriske høje, deriblandt Grydehøj, som på Ole

Worms prospekt af Lejre fra 1643 beskrives som den høj, kongen besteg ved sin kroning; en beskrivelse, som også senere tider tog til sig som forklaring på en fordybning på højens top (Worm 1643; S.W. Andersen 1995: 103). Fordybningen er sandsynligvis et ældre plyndringshul svarende til det, der fandtes i toppen af Nordhøjen i Jelling. Højen – oprindeligt et imponerende monument på knap 40 m i diameter og mindst 4-5 m høj – var opført over en brandgrav med bl.a. rester af fine guldråde formentlig fra guldindvirket tøj. Graven er C14-dateret til tiden omkring midten af 600-tallet (S.W. Andersen 1995, 113).

Skibssætningerne i Lejre hører til en lille gruppe af monumentale skibssætninger med en længde på 40 m eller mere, der ser ud til at være opført i 900-tallet, især første halvdel af århundredet (Vestergaard 2007: 151). I lighed med skibssætningen i Jelling ligger de gerne højt eller på anden vis synligt i landskabet; ikke nødvendigvis ud til kysten som ”Ales Stenar” i Sydskåne, men ofte nær vandløb eller vådområder. I Jelling ligger skibssætningen på et hovedvandskel og dertil nord for en markant tunneldal og sø. Den fremtrædende placering i landskabet bidrog til at forstærke det monumentale udtryk, måske også den symbolik, der lå bag valget af skibsformen. De store skibe rummede muligvis endnu et betydningslag forbundet med den mytologiske fortælling om kong Skjold, der fremstilles som stamfader til de danske konger, og som ved sin død blev gravlagt i et skib, der lastet med våben og gaver blev sendt til havs (Bill 2012: 162f).

Kong Gorms mindsten for dronning Thyra fik først sin nuværende placering omkring 1630. Hvor den oprindelig stod, vides ikke; den kan have indgået i skibssætningen i Jelling. En lignende kombination af stensætning, runesten og høj findes ved Bække sydvest for Jelling (Voss 1959) og Glavendrup på Fyn (Albrectsen 1960) samt ved Tryggevælde på Sjælland. Ved Tryggevælde er alene runestenen bevaret; til gengæld knytter indskriften her de tre elementer (og to slægter) sammen i tid: *Ragnhild, Ulf's søster, satte denne sten og gjorde denne høj og dette skib efter Gunulv sin mand, en glammende mand, søn af Nærve. Få bliver nu født bedre end han*. I alle tre tilfælde er der som i Lejre en flerhed af enkeltmonumenter; ved Bække og Glavendrup desuden en forbindelse til langt ældre monumenter.

Ud fra de seneste års undersøgelser er det muligt, at kernen i Nordhøjen ikke var en høj fra bronzealderen, men snarere en første fase i byggeriet. Ikke desto mindre har ældre monumenter sikkert spillet en rolle for placeringen. Den nærliggende Sortehøj og Mangehøjene mod nord har givet en tidsdybde i

Fig. 6. Det forhistoriske højlandskab nord for Jellingmonumenterne i 1800-årene, set fra syd. Akvarel: J. Magnus Petersen, Nationalmuseet.

The prehistoric landscape north of the Jelling monuments in the nineteenth century, viewed from the south.

landskabet, som datidens mennesker sandsynligvis har været bevidste om. Ældre høje og højgrupper var i langt højere grad end i dag en markant del af datidens landskab (fig. 6); rige kammergrave blev gravet ned i høje, og mange gravpladser er anlagt omkring en langt ældre høj (Pedersen 2010). Et af de seneste eksempler er et gravkompleks i Ullerup vest for Fredericia (Juel 2015). Her lå tidligere fire høje, den ene oprindeligt et anseligt monument på 22 m i diameter, og tæt ind til kanten af hver høj lå jordfæstegrave fra vikingetiden, i alt 50 grave. Yderligere 36 grave lå omkring en overpløjet høj nogle hundrede meter længere mod nord, og der kan meget vel skjule sig flere grave i området. Gravenes fordeling kan være udtryk for, at forskellige familier har valgt hver deres høj som udgangspunkt for familiens eller gårdens gravsteder.

En lignende flerhed af monumenter findes andre steder i Norden. Anundshög nær Västerås i Västmanland er med en diameter på 64-68 m og en højde på 9,2 m en af Sveriges største gravhøje. C14-datering af trækul fra et ildsted under højen tyder på, at den er opført engang i yngre jernalder eller vikingetid (Bratt 1999: 264). I området umiddelbart op til højen

er registreret flere mindre høje, runde stensætninger og fem skibssætninger, hvoraf to, hhv. 51 m og 54 m lange, ligger i direkte forlængelse af hinanden op til højfoden. Tæt ved står en runesten fra begyndelsen af 1000-tallet. Indskriften beretter, at *Folkvid satte alle disse sten til minde om Heden, hans søn, Anunds broder. Vred huggede runerne*. Stenen indgår i en række af bautasten, der ser ud til at markere en processionsvej fra Badelundaåsen i sydvest til et vadested mod nordøst. Stenrækken løber parallelt med Eriksgatan, den traditionelle rejserute, nyvalgte konger fulgte fra Mora i Uppland gennem rigets vigtigste provinser for derved at blive hyldet som konge.

Anundshög er dokumenteret som tingsted fra højmiddelalderen, men kan have fungeret som sådan allerede længe inden. I vikingetiden var området naturligt afgrænset på tre sider af vådbundsarealer og et vandløb, mens en omkring 200 m lang række af kraftigt funderede stolper, påvist ved geofysiske undersøgelser og udgravning i 2008, muligvis udgjorde grænsen på den sydlige side, alternativt en markering af en processionsvej ind til en kult- eller tingplads. Stratigrafien på stedet og C14-dateringer tyder på, at stolperækken blev rejst i vendel- eller vikingetid

(Sanmark & Semple 2011: 34f). Tilknytningen til en gravplads, det nærliggende vådbundsareal, placeringen ved et vejknudepunkt, storhøjen, runestenen og de rejste bautasten er alle træk, der kendes fra tingsteder (Sanmark & Semple 2011: 12).

Endnu mere imponerende var Gamla Uppsala i Mälardalen, der sikkert var kendt af kongerne i Jelling. Dette sted havde allerede i vikingetiden en særlig betydning; her havde sagnkongerne boet, og her lå de begravet. Området er domineret af en række storhøje fra yngre jernalder (fig. 7), i nærheden af hvilke der lå store halbygninger. Kongehøjene er undersøgt i flere omgange; den såkaldte Odinsvej i 1846-47. Denne udgravning var sandsynligvis medvirkende til Frederik VII's senere beslutning om at undersøge højene i Jelling og ikke mindst lade kammergraven i Nordhøjen stå åben for besøgende (Vellev 2012: 49f). Ved siden af fornyede udgravninger inden for selve monumentområdet er der i de seneste år undersøgt større arealer med spor af grave og bebyggelse fra perioden ca. 500-1200 øst for højene (Ljungkvist & Frölund 2015). En af de største overraskelser her var resterne af to lange stenfunderede stolperækker, den ene løbende tværs over den såkaldte Tingslette, den anden øst for højene og omtrent parallel med vejen mod nord (Beronius *et al.* 2013). Stolperækkerne er foreløbig dateret til 500-/600-årene, samtidig med mindst to af storhøjene. Funktionen er uvis, men kan være knyttet til handlinger af verdslig eller religiøs art, styret af magthaverne på stedet. I lighed med det væsentligt yngre kompleks i Jelling krævede opførelsen nøje planlægning og omfattende ressourcer.

Ifølge indskriften på Harald Blåtands store rune-

sten vandt kongen sig Danmark al og Norge, og storhøjene i Sydnorge indgik sikkert også i referencerammen bag Jellingmonumenterne. Gravpladsen ved Borre i Vestfold udgør en af Nordens største samlinger af monumentale gravhøje fra perioden ca. 560 til 1050 (fig. 8). Syv store høje og omkring tredive mindre høje er registreret, alle genåbnet eller plyndret. Her er ingen skibssætninger. Til gengæld blev det første vikingeskib der er fundet i Norge opdaget i en af storhøjene på Borre i 1852. Udgravninger af arealer ved siden af gravpladsen har vist spor af mindst to langhuse, som ud fra placeringen i landskabet tolkes som halbygninger, anvendt til rituelle formål af den sociale elite i området i yngre jernalder (Myhre 2015: 97ff). Yderligere to imponerende skibssgrave er udgravet i Vestfold; Oseberggraven anlagt i 834 og Gokstadgraven fra begyndelsen af 900-tallet. Begge indeholdt et ødselt og meget varieret gravudstyr anbragt i et stort skib og dækket af en stor høj. Undersøgelser og udgravninger især inden for de senere år har afsløret, at der omkring 500 m syd for Gokstadgraven lå yderligere grave, deriblandt to bådgrave samt en bebyggelse fra vikingetiden med talrige spor af handel og håndværk, muligvis en del af grundlaget for den velstand, der præger graven (Bill & Rødsrud 2013).

Storhøjene og de monumentale skibssætninger var sandsynligvis omgærdet af en egen særlig aura som symbol på magt og rodfæstede rettigheder. Set i det lys er det muligt, at kongerne i Jelling ikke blot ønskede at opføre skibssætning og høj i hedensk tradition i en tid, hvor kristendommen trængte sig på, men også at skabe en helhed, som lå tæt op ad de

Fig. 7. Kongehøjene ved Gamla Uppsala, Uppland, Sverige.
Foto: Anne Pedersen.
The burial mounds at Gamla Uppsala, Uppland, Sweden.

gamle hæderkronede monumenter i Norden. Sammenlignet med Lejre, Gamla Uppsala eller Borre havde Jellingkomplekset langt fra samme tidsmæssige dybde. Det blev etableret i løbet af ganske få årtier, men netop brugen af de kendte monumenttyper og sløjfningen af den store stensætning, måske næsten inden den overhovedet var fuldført, kan have givet en illusion af væsentlig større tidsdybde især for besøgende, der ikke var kendt med stedet. En sådan bevidst inddragelse af tid føjede yderligere en dimension til monumentkomplekset og til stadfæstelsen af kongemagtens legitimitet. Heri ligger måske også én mulig forklaring på den sene opførelse af den tomme Sydhøj. Der er to kammergrave i Jelling, den ene i Nordhøjen, den anden skjult under yngre bygninger, senest den nuværende kirke. Var hensigten med Sydhøjen ikke blot at skabe et minde, men netop at fastholde billedet af de to forældres grave for eftertiden?

Højplyndring, en magtstrategi

Allerede i 1820 var man opmærksom på, at Nordhøjen i Jelling var plyndret. Dette var åbenbart sket allerede ret kort tid efter gravlæggelsen (Krogh 1993: 236f). Mange andre monumentale høje i Norden viser lignende tegn på indbrud, blandt dem Oseberg-højen. I 2007 genåbnede arkæologer højen for at undersøge en metalkiste med resterne af de to gravlagte kvinder, der var blevet genbegravet her, og i den forbindelse undersøgte man træ fra graven. Da graven første gang blev undersøgt i 1904, kunne det konstateres, at indbruddet havde fundet sted, inden skib og gravkammer var ødelagt af trykket fra jordmasserne i højen. Udgraverne fandt bl.a. 14 spader og rester af to bærebøre, der formentlig havde været anvendt ved indbruddet. Fra Gokstadgraven var der tilsvarende bevaret en række spader. En del af disse redskaber er af egetræ, der i 2010 lod sig datere ved hjælp af dendrokronologi. Resultatet viser, at indbruddet i Oseberg sandsynligvis er sket mellem år 953 og 975, dvs. mere end 100 år efter gravlæggelsen. En datering af fund fra Gokstad gav knap så klart et resultat, men tyder dog på, at denne grav blev åbnet i samme tidsrum (Bill & Daly 2012: 812ff). I Danmark er skibsgraven ved Ladby på Fyn plyndret, formentlig kort tid efter begravelsen i begyndelsen af 900-tallet. Den dødes sværd blev sikkert fjernet fra graven, mens andet gravgods bevidst blev ødelagt og for en del brudstykkers vedkommende lagt tilbage i graven (Sørensen 2001: 112ff).

Skibsgravene og storhøjene var monumenter over

tidens magthavere, og byggeriet krævede en koordineret indsats, der rakte ud over én enkelt families formåen. Monumenterne var således et middel for efterkommerne til at synliggøre deres velstand og legitimere deres plads i samfundet, deres rettigheder og krav på magt. Ville konkurrerende grupper overtage denne magt, var det oplagt at ødelægge forgærgernes mindesmærker og på den måde svække deres autoritet. Snarere end en simpel jagt på skjulte skatte kan højindbruddene derfor være et led i en bevidst strategi, måske endda iscenesat som offentlige ritualer, der i et symbolsk sprog formidlede budskabet bag handlingen (Bill & Daly 2012: 809).

Der findes talrige både ældre og yngre beretninger om gravåbning i politisk øjemed. Under et besøg den 25. oktober 1806 ved den preussiske konge Frederik den Stores grav fjernede Napoleon det sværd, der lå ved kongens side. Frederik var død 20 år tidligere, og Napoleons handling var en symbolsk hævn for det franske nederlag til preusserne i Syvårskrigen. Sværdet blev symbol på Frankrigs sejr over Preussen og Napoleons overlegenhed over den store preussiske konge (Geary 1994: 50). Tusind år tidligere var grev Giselpert af Verona ifølge historieskriveren Paulus Diaconus brudt ind i den langobardiske kong Alboins grav og havde fjernet sværdet og andet gravgods. Alboin var konge i 500-tallet, men hans ry levede endnu på Giselperts tid 200 år senere. Hensigten med indbruddet var da heller ikke vanhelligelse af graven. I stedet bevægede Giselpert sig ind i de dødes verden, mødte den for længst afdøde konge og vendte tilbage som dennes rette arvtager (Geary 1994: 64f). Lignende beretninger fra antikken lå formentlig bag kejser Otto III's genåbning af Karl den Stores grav i kapellet i Aachen i år 1000. Åbningen af graven var næppe alene religiøst motiveret, udført af omsorg for Karls ry og for at sikre dennes jordiske rester. Ved at knytte sig til den store kejser styrkede Otto sin egen magt og position (Görich 1998; Keller 2000: 125ff). Højåbning og højplyndring indgår også i de nordiske sagaer, f.eks. i beretningen om helten Skeggi, der kom til Lejre og brød ind i Rolf Krakes høj, hvorfra han tog kongens sværd Sköfnung, ”det bedste sværd, som kom til Island” (citeret hos Geary 1994: 65).

Præcist hvornår indbruddet i Ladbygraven fandt sted, er usikkert. Skibet var tilsyneladende ikke voldsomt skadet, og dæklaget over graven var formentlig endnu ikke brudt sammen. Det ser desuden ud til, at de ansvarlige vidste, hvor de skulle søge (Sørensen 2001: 118). Gravlæggelsen er dateret til perioden cirka 900-925, og indbruddet kan derfor være sket

allerede før midten af 900-årene, måske i Gorm den Gamles tidlige år. Indbruddene i gravene ved Oseberg og Gokstad falder derimod tidsmæssigt sammen med Harald Blåtands regeringstid. Om den danske konge også stod bag, kan ikke afgøres, men indbruddene kan være et af de midler, Harald direkte eller indirekte via sine støtter benyttede sig af i bestræbelserne på at vinde sig hele Danmark og Norge; en af de bedrifter, der var værdig til omtale på kongens store runesten; det sidste med henvisning til kongens forsøg på at vinde kontrol i det vestlige Norge og længere nordpå. Kongens modstandere kan dog have benyttet sig af samme midler for at udtrykke deres opposition mod det danske overherredømme (Bill & Daly 2012: 818ff). Samme forklaringsmodel gør sig ikke nødvendigvis gældende for Jelling. Det tomme kammer i Nordhøjen førte som nævnt allerede tidligt til overvejelser om en flytning af den døde til en anden grav i Roskilde eller Jelling (Dyggve 1955: 176ff; Krogh 1993: 43ff). Denne flytning kan hænge sammen med den officielle accept af kristendommen, men måske også med en magtforskydning i slægten og et ønske om at flytte en af forfædrene til et mere egnet sted. Et

sådan forløb har dog ikke efterladt et varigt minde. I stedet er det mindet om to høje for Haralds to forældre i Jelling, der er overleveret op gennem århundrederne, uanset at mindet kun delvist taler sandt.

Afrunding

Palisadekomplekset i Jelling med runesten og de to kæmpehøje formidler et indtryk af en visionær bygherre, kong Harald Blåtand, som havde autoritet og magt til at mobilisere arbejdskraften og de nødvendige materielle ressourcer til at opføre et anlæg af hidtil uset størrelse og med en usædvanlig kombination af elementer; det usædvanlige i sig selv et kendetegn på en modig og nytænkende konge. Komplekset fremstår som en bevidst komponeret helhed, hvor Harald byggede videre på mindesmærker (stensætning og runesten) rejst af kong Gorm og – i kraft af de arkaiske elementer – også som en bevidst historisk konstruktion (Holst *et al.* 2013: 57). Haralds store runesten er på sin vis et kondensat af helheden og formidler et budskab om store bedrifter, kongemagt, legitimitet og tidsdybde. Der var tale om en magtde-

Fig. 8. Højgravfeltet ved Borre, Vestfold, Norge. Foto: Arve Kjerseim © Riksantikvaren. The mound cemetery at Borre, Vestfold, Norway.

monstration i samtiden; i den overleverede erindring og i de fysiske mindesmærker lå samtidig et fundament for fremtiden.

Den omhyggelige udnyttelse af landskabet og velkendte monumenttyper genfindes på samtidige og ældre centre i Skandinavien, og der er næppe tvivl om, at den danske kongeslægt havde blikket rettet mod nord, dels som referenceramme, dels som politisk scene, hvor de danske konger allerede fra begyndelsen af 800-tallet måtte hævde sig for at fastholde (og gerne udvide) deres herredømme. Harald Blåtand orienterede sig dog ikke alene mod nord, men også mod det kristne Europa. Dette kommer ikke mindst til udtryk på den store runesten, der kombinerer hjemligt sprog, runeskrift og stiludtryk med en opbygning og brug af billeder, der låner inspiration fra kristne manuskripter og håndværk (Roesdahl 1999; Wamers 2000). Monumentalarkitektur og storlået udsmykning var ligeledes velkendte virkemidler i nabolandene. Et af de fornemste eksempler er kapellet i Aachen, der blev påbegyndt i slutningen af 700-tallet. Det var i samtidens øjne af forbavsende størrelse, usædvanlig smukt og opført med forbløffende opfindsomhed (Meier 2002, 313). Lignende ord kunne beskrive Jellingkomplekset. Her er formsproget blot et andet. Også det nøje definerede rum spillede en vigtig rolle i arkitekturen i nabolandene, hvor bevægelse i og gennem rum føjede en særlig dimension til ceremoni og ritual (Wemhoff 2014).

Sydhøjen i Jelling indeholder ingen grav. Hvorfor højen overhovedet blev opført og det endda efter kong Haralds omvendelse, er endnu et åbent spørgsmål. Det kan være en ting- eller hyldningshøj; tanken kan også have været at skabe et mindesmærke magen til Nordhøjen netop for at understøtte mindet og det mentale billede af kongens to forældre. Dette lå i givet fald heller ikke så fjernt fra tankegangen i det samtidige ottonske rige, hvor ikke blot herskerens, men også hans dronnings sidste hvilested fik stadig større betydning og opmærksomhed (Keller 2000). Kejser Otto I's forældre, Henrik I Fuglefænger, grundlæggeren af det ottonske dynasti (død 936), og dronning Matilda (død 968) lå således side om side i Quedlinburg, et af slægtens foretrukne opholdssteder og dér, hvor den store hofdag blev afholdt i påsken 973 med deltagelse af en delegation fra Danmark.

Jellingkomplekset skiller sig ud fra centre som Lejre, Tissø, Borre eller Gamla Uppsala. En kongsgård med tilhørende økonomibygninger, værksteder etc. er stadig ikke identificeret. Måske lå den længere mod vest ved Hærvejen. Palisadeanlægget af træ fik ingen lang levetid trods den store investering, og

erindringen om det gik tabt. Til gengæld bestod højene, runestenene og den stenkirke, der omkring år 1100 blev opført på samme sted som tidligere en formodet hal efterfulgt af de første trækirker i Jelling. I slutningen af 1100-tallet fandt Jelling vej ind i historieskrivningen hos Sven Aggesen og Saxo. Saxo roste i sin fortale til Danmarkshistorien de tidligere tiders danskere, der havde fastholdt deres heltegegninger i versdigtning og på sten, og det er netop i kraft af runestenene, at navngivne personer kan knyttes til Jellingmonumenterne. Myterne og de mange fortællinger hviler ikke altid på et solidt grundlag, og ny viden har gentagne gange ført til revision af etablerede narrativer. Det gør dog ikke historien mindre fascinerende. I Jelling blev skabt et minde, som kunne genoplives og genfortolkes gang på gang i nye rammer.

Summary

The Jelling Monuments – Expressions of tradition on the threshold of a new era

The town centre of Jelling is dominated by two huge mounds built shortly after the middle of the tenth century. Two rune stones stand between them, in front of the Romanesque stone church; one raised by King Gorm in memory of Queen Thyra, and the other, still in its original place, raised by King Harald Bluetooth in memory of his parents and his own achievements (fig. 1). The rune stones tie the monuments to three historically known individuals, the royal couple Gorm and Thyra and their son Harald and the complex is one of the most magnificent expressions of power and commemoration from the Viking Age. The impressive nature of the monuments combined with the descriptions of the royal burials by Sven Aggesen (c.1185) and Saxo Grammaticus (c.1200) have, together with the naming of Jelling in the Cadastre of King Valdemar (1231), provided the background for later myths and an intense scholarly debate about the role of the royal family and Jelling in the consolidation of the Danish kingdom and the Church in Denmark. Discoveries since 2006 of an immense palisade with associated buildings have raised new questions. Jelling has emerged as both a place of commemoration and a place of ideological and perhaps even constitutive importance in relation to the establishment and legitimization of royal power in the tenth century.

Modern interest in the Jelling monuments can be traced back to the late sixteenth century when King

Harald's rune stone was cleaned and the inscription made accessible to scholars. Jelling was royal property until 1743 and commemoration of the royal ancestors played a significant role in the self-understanding of Danish kings in the seventeenth and eighteenth centuries. In 1704, King Frederik IV initiated the oldest known exploration of the North Mound and, since then, several major excavation campaigns have been carried out. The burial chamber in the North Mound was discovered by local farmers in 1820 and the objects remaining in the plundered grave and the unusual size of the chamber (approx. 17 m²) left no doubt that this was a royal burial; judging by its location north of the church and the traditional name of the mound, the grave of Queen Thyra (fig. 2). A dendrochronological analysis of samples of oak timber recovered in 1942 has stated the date for the construction of the chamber as the winter season of 958-59.

The South Mound was investigated for the first time in 1861 on behalf of King Frederik VII and again in 1941 by Ejnar Dyggve (fig. 3). Contrary to expectations, no grave was found. Remains of wooden structures were most likely associated with the mound construction process while two rows of large standing stones were believed by Dyggve to be part of a huge triangular sanctuary. This hypothesis was soon abandoned and the preserved stone rows were instead interpreted as parts of a 170 m long ship setting built next to a Bronze Age mound believed to form the core of the North Mound.

Excavations in Jelling Church in 1947, 1948, and 1951 revealed traces of older wooden buildings. Dyggve's interpretation of the buildings as a temple and church was revised by Knud J. Krogh after excavations in 1965 and 1976-79. In addition to the traces of three wooden buildings, Krogh discovered a burial chamber measuring about 2.6 x 4 m beneath the church floor. Two strap fittings of gilded silver in the Jelling style corresponded to metal artefacts from the North Mound. The disarticulated state of the male skeleton (assumed to be King Gorm) suggested that the deceased had been transferred to the chamber from an earlier grave, possibly the North Mound. A transfer of the deceased from the North Mound to a chapel in Jelling, or perhaps even to Roskilde had previously been suggested as a possible explanation for the lack of human remains in the mound. However, the interpretation also aroused scepticism, the arguments focusing on liturgical practices, the nature of the archaeological evidence, and the question of the identification of the deceased. Whether a *transla-*

tio took place or not, the stylistic similarities between artefacts from the two graves and the short distance of only about 50 m between them suggest that the graves were built within very few years of each other and probably by the same family.

Inspired by his experience in the Mediterranean area, Ejnar Dyggve assumed that a royal residence in Jelling would have been situated east of the North Mound, close to the proposed sanctuary and in an agrarian landscape dominated by ancient burial mounds (fig. 6). He found no positive archaeological evidence of this, and it was not until the 1980s that remains of Iron-Age and early Viking-Age settlements were discovered in the area south of Jelling. Despite these new finds, there was still a noticeable lack of settlement activity from the tenth century onwards.

In 2006-07, surveys and excavations undertaken by Vejle Museum in the area north of the North Mound revealed large monoliths and traces of a palisade featuring a gate and buildings. The monoliths were interpreted as part of an approximately 350 m long ship setting. C14-dating indicated a date between the latter half of the ninth century and 970 when the construction of the South Mound commenced. Investigations have continued in collaboration between the National Museum of Denmark, Vejle Museum, and departments at Aarhus and Copenhagen Universities. The palisade complex has proved to cover about 12.5 hectares (fig. 4). Three near-identical buildings in the north-eastern quadrant resemble buildings in the fortresses of Aggersborg, Fyrkat, and Trelleborg, thus providing a date in the second half of the tenth century. Dendrochronological analyses of timbers from the southern line of the palisade have confirmed that it was built between 958 and 985, probably around 968. Models for the ground plan of the Jelling buildings and the overall layout of the complex can be found in rural settlements from the Viking Age. As in a farmstead, the main building is likely to have been situated at the centre of the enclosure, probably where excavations in Jelling Church have revealed traces of older wooden buildings. The complex thus incorporates well-known architectural features, yet the design, the geometric precision resembles that of the fortresses as well as of the Ravning Enge Bridge just 10 km south of Jelling, and the scale, in particular, represents something new and different.

Settlements from the pre-Roman Iron Age until the early Viking Age indicate some continuity within the relatively limited resource area south of Jelling. Yet there is no clear evidence of an extensive or wealthy settlement prior to the monument complex

comparable to the early phases of, for instance, the settlement at Tissø in Zealand. Rather than an estate with deep local or regional roots and a wide range of activities, the Jelling complex appears to be a short-lived manifestation of intense activity. The northern palisade is cut by a building typologically dated to the early eleventh century. By this time, the complex must have been partially or fully demolished.

Although short-lived, the huge investment suggests that it probably served a significant purpose. Unlike the mounds and rune stones which are individual monuments in the landscape, the palisade created a clearly defined boundary between an inner and an outer space, a divide between those who participated in the events within and those who were outside. Was this the place where King Harald met the social and political elite of his kingdom to receive their homage? A place of inauguration and commemoration (the great rune stone)? If so, this could explain the exaggerated dimensions of the complex. It was intended to impress contemporaries and to command respect for the new royal power.

Jelling lies roughly midway between the early urban communities of Ribe and Aarhus and could be reached via land and sailing routes from all parts of the kingdom within a very short time. It was therefore suitable as an assembly site, not for the local population, but for the King and representatives from all regions under his rule, maybe also for delegates from foreign rulers. The architecture draws upon a well-known repertoire (stone settings, burial mounds, hall buildings and enclosed farmsteads) and a well-established understanding of space, possibly with the additional aim of creating a visual (and mental) link to prominent sites elsewhere in Scandinavia and thus, by association, strengthen the authority and legitimacy of the place and the power of the king.

The ship setting is the oldest monument in the Jelling complex. Ships of stone and, indeed, of wood were not unknown in Denmark (fig. 5). Yet stone ships with a length of 40 m or more are few. The monumental expression, perhaps also the symbolism behind the choice of ship, was enforced by their often very prominent position in the landscape. King Gorm's rune stone for Queen Thyra may have been part of the stone ship. A similar combination of stone setting, rune stone, and mound is known from Bække, south-west of Jelling and Glavendrup on Funen, and from Tryggevælde in Zealand where, however, only a rune stone mentioning existence of the rune stone, ship, and mound is preserved. A similar plu-

rality of monuments is known from other sites in Scandinavia, among them Anundshog near Västerås in Västmanland, Sweden, which is documented as a thing site from the High Middle Ages, but may have functioned as such much earlier. Gamla Uppsala in the Mälars Valley, Sweden, is even more impressive and was important already in the Viking Age as the home of legendary kings (fig. 7). The Swedish monuments and similar monumental burials in southern Norway, among them the mounds at Borre (fig. 8), Oseberg, and Gokstad in Vestfold, may have served as a frame of reference for the monuments in Jelling.

The massive mounds and stone ships were doubtless surrounded by a special aura as symbols of power and entrenched rights. Time added another dimension to the monuments and the royal claim to power. The kings of Jelling may have wished not only to create monuments in a pagan tradition, but also to achieve a complex reminiscent of renowned ancient monuments. The time span of Jelling is far shorter than that of, for instance, Lejre in Zealand, Gamla Uppsala or Borre, but the use of traditional monument types and the possible abandonment of the large stone setting before it was even completed may have provided an illusion of time-depth especially for visitors unfamiliar with this site.

The construction of ship burials and mounds required considerable resources. Such monuments were therefore also a means for the descendants to demonstrate and legitimize their place in society, their rights and claim to power. Competing social groups might attempt to destroy the memorials and thus weaken the authority of their predecessors. Tomb-raiding may therefore have been part of a deliberate strategy, perhaps even staged as public rituals to convey the message behind the act. Like the North Mound in Jelling, many other burial mounds in Scandinavia show signs of entry, among them the ship burials at Ladby (Denmark), Oseberg and Gokstad (Norway). The raid at Ladby possibly occurred before the middle of the tenth century, maybe in the early years of King Gorm, whereas the mounds at Oseberg and Gokstad were raided during the reign of King Harald. The tomb raids may have been arranged by King Harald, directly or indirectly through his supporters, in his attempt to win power and enforce his authority in the whole of Denmark and Norway, the latter referring to the king's aim to gain control in western Norway. The king's opponents may have used the same means to express their opposition to the Danish supremacy. This model does not necessarily apply to Jelling. Here, the tomb raids were possi-

bly associated with the official acceptance of Christianity, or perhaps a shift of power in the family and a desire to move one of the ancestors to a more suitable place. Such a scenario has not left a lasting memory. Instead, the memory of two burial mounds for Harald's two parents has survived over the centuries, even though this memory, as shown by archaeology, is only partially true.

The palisade complex conveys an impression of a visionary ruler who had the authority and power to mobilize manpower and the necessary material resources to create a unique monument of unprecedented size. Considering the apparent archaic elements, the complex also emerges as a deliberate construction of history. King Harald's rune stone represents a condensate of the whole, recording great achievements, royal power, legitimacy, and time-depth. The monumental effort was a powerful demonstration while, at the same time, providing a foundation for the future.

The deliberate use of landscape and familiar monument types leaves little doubt that the Danish royal family focused on the north, partly as a frame of reference, partly as a political scene where the Danish kings from the early ninth century had to assert themselves to maintain (and possibly expand) their power. King Harald also looked towards Christian Europe. This is not least reflected in the king's rune stone which combines the indigenous language, runes, and stylistic expression with a composition and use of images inspired by Christian manuscripts and craftsmanship.

Jelling differs from centres like Lejre, Tissø, Borre, or Gamla Uppsala, and a royal estate with economic functions, workshops, evidence of trade, etc. has not yet been identified. Despite the large investment, the palisade was short-lived and the memory of it was lost. In the late twelfth century, Jelling (the royal burials) found their way into the chronicles of Sven Aggesen and Saxo. The myths and the many later legends were not always based on solid fact and new knowledge has repeatedly led to the revision of established narratives. This does not make the story less fascinating. In Jelling, a memorial was created which could be revitalized and reinterpreted time and time again in a new framework.

Litteraturliste

- Adam af Bremen. A.A. Lund (red.) 2000: *Adam af Bremens Krønike. Højbjerg*.
- Aggesen, S. 1917: Kortfattet Historie om Danmarks Konger. I: M.Cl. Gertz (red.): *Sven Aggesøns Historiske Skrifter*. København, s. 31-90.
- Albrechtsen, E. 1960: Runemonumentet ved Glavendrup. *Fynske Minder* III, 1957 (1960), s. 83-96.
- Andersen, H. 1995: The Graves of the Jelling Dynasty. *Acta Archaeologica* 66, 1995, s. 281-300.
- Andersen, S.W. 1995: Lejre – skibssætninger, vikingegrave, Grydehøj. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* 1993 (1995), s. 7-142.
- Andersen, S.W. 2009: Bautasten og kæmpehegn. *Skalk* 2009/1, s. 11-15.
- Beronius Jörpeland, L., H. Göthberg, A. Seiler & J. Wikborg 2013: Monumentala stolprader i Gamla Uppsala. *Fornvännen* 2013, s. 278-281.
- Bill, J. 2012: Vikingetidens monumentale skibssgrave. I: A. Pedersen & S.M. Sindbæk (red.): *Et fælles hav – Skagerrak og Kattegat i vikingetiden*. København, s. 152-167.
- Bill, J. & A. Daly 2012: The plundering of the ship graves from Oseberg and Gokstad: an example of power politics? *Antiquity* 86 (2012), s. 808-824.
- Bill, J. & C.L. Rødsrud 2013: En ny markeds- og produksjonsplads ved Gokstad i Vestfold. *Nicolay* 120, 2013, s. 5-12.
- Bonde, N. 2013: *Dendrokronologisk undersøgelse af prøver fra Smededammen i Jelling*. NNU Rapport 38. København.
- Bratt, P. 1999: *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm Studies in Archaeology 46. Stockholm.
- Bæksted, A. (red.) 1944: Mourits Mouritsen Højer. Encomium Jellingense (Jellings Pris) 1721. *Vejle Amts Aarbøger* 1943 (1944), s. 3-24.
- Christensen, K. & K.J. Krogh 1987: Jelling-højene dateret. Kristendommens indførelse og Gorm den Gamles død. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1987, s. 223-231.
- Christensen, P. M. 2008: Nye brikker til vikinge-Jelling. *Vejle Amts Årbog* 2008, s. 6-15.
- Christensen, P. M. & S. W. Andersen 2008: Kongeligt? *Skalk* 2008/1, s. 3-10.
- Christensen, S.T. 2008: Stolpebyggede skibssætninger i Snebjerg. En foreløbig beretning om en vikingetidsgravplads. *Herning Museum. Midtjyske fortællinger* 2008, s. 157-167.
- Christensen, T. 2015: *Lejre bag myten. De arkæologiske udgravninger*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 87. Højbjerg.
- Christiansen, F. 1999: Jelling. Bebyggelse fra jernalder og vikingetid. *Kuml* 1999, s. 181-226.

- Dyggve, E. 1955: *Jellingkongernes mindesmærker. Jelling. Det gamle kongesæde. Vejle Amts historiske Samfunds Festskrift*. København, s. 127-197.
- Dyggve, E. 1964: *Mindesmærkerne i Jelling. Form og tydning*. København.
- Geary, P.J. 1994: *Living with the Dead in the Middle Ages*. Ithaca/London.
- Glob, P.V. 1969: Jellings Bautasten. *Kuml* 1969, s. 97-109.
- Grinder-Hansen, P. 2010: *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*. København.
- Görich, K. 1998: Otto III öffnet das Karlsgrab in Aachen. Überlegungen zu Heiligenverehrung, Heiligsprechung und Traditionsbildung. I: G. Althoff & E. Schubert (red.): *Herrschaftsrepräsentation im Ottonischen Sachsen*. Vorträge und Forschungen, herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 46. Siegmaringen, s. 381-430.
- Hansen, A.S. 2008: Østergade i Ejstrupholm. En gravplads fra 800-tallet, med skibssætning og mulige dødehuse. *Herning Museum. Midtjyske fortællinger* 2008, s. 147-156.
- Harck, O. 2006: Mittelalterliche Prunkgräber in Dänemark und Norddeutschland. I: C. von Carnap-Bornheim & D. Krause (red.): *Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle*. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.-19. Oktober 2003. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 139. Bonn, s. 207-217.
- Holst, M.K., M.D. Jessen, S.W. Andersen & A. Pedersen 2013: The Late Viking-Age Royal Constructions at Jelling, Central Jutland, Denmark. Recent investigations and a suggestion for an interpretative revision. *Praehistorische Zeitschrift* 2012 (87)2, s. 474-504.
- Holst, M.K., M.D. Jessen & A. Pedersen 2013: Rune-stenens Jelling. I: P. Gammeltoft (red.): *Beretning fra enogtredivte tværfaglige vikingesymposium*. Højbjerg, s. 47-61.
- Jeppesen, J. & H.J. Madsen 1989: Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. *Kuml* 1988-89 (1989), s. 289-310.
- Jessen, M.D., M.K. Holst, C. Lindblom, N. Bonde & A. Pedersen 2014: A Palisade fit for a King – ideal architecture in King Harald Bluetooth's Jelling. *Norwegian Archaeological Review* 2014, s. 42-64.
- Juel, C. 2015: En gravplads gennem årtusinder – Arkæologisk udgravning af bronzealderhøje og vikingetidsgrave i Ullerup. *Fredericiabogen* 2015, s. 45-58.
- Jørgensen, L. 2003: Manor and Market at Lake Tissø in the Sixth to Eleventh Centuries: The Danish 'Productive' sites. I: T. Pestell & K. Ulmschneider (red.): *Markets in Early Medieval Europe. Trading and 'Productive' Sites, 650-850*. Bollington, s. 175-207.
- Keller, H. 2000: Die Ottonen und Karl der Grosse. *Frühmittelalterliche Studien* 34, 2000, s. 112-131.
- Krogh, K.J. 1983: The Royal Viking-Age Monuments at Jelling in the Light of Recent Archaeological Excavations. A Preliminary Report. *Acta Archaeologica* 53, 1982 (1983), s. 183-216.
- Krogh, K.J. 1993: *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling*. Vikingekongernes monumenter i Jelling vol. 1. København.
- Larsson, L. (red.) 2004: *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10. Lund.
- Lindeberg, P. 1591: *Commentarii rerum memorabilium in Europa ... Ex bibliotheca Ranzoviana*. Hamborg.
- Ljungkvist, J. & P. Frölund 2015: Gamla Uppsala – the emergence of a centre and a magnate complex. *Journal of Archaeology and Ancient History* 16, 2015.
- Magnusen, F. & C.J. Thomsen 1823: *Efterretninger om Mindesmærkerne ved Jellinge og de derved i Aarene 1820 og 1821 foretagne Undersøgelser m.m.* (Særtryk fra Antikvariske Annaler IV,1). København.
- Meier, Th. 2002: Magdeburg zwischen Aachen und Jelling: Repräsentationsarchitektur als semiotisches System. I: J. Henning (red.): *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*. Mainz am Rhein, s. 311-322.
- Myhre, B. 2015: *Før Viken ble Norge. Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. Norske Oldfunn XXXI. Oslo.
- Nielsen, O. 1895: Bidrag til Jellings og dets Mindesmærkers Historie. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1895, s. 252-270.
- Ottosen, K. 2006: Kong Gorms umulige begravelse. *Svundne Tider* 9, 2006, s. 44-51.
- Ottosen, K. & M.H. Gelting 2007: Kong Gorms mulige begravelse. *Svundne Tider* 10, 2007, s. 42-48.
- Pedersen, A. 2010: Grave, høje og kirker – gravskikke og monumenter mellem hedensk og kristent i Danmark. I: B. Nilsson (red.): *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien c:a 800–1200*. Opuscula 14. Stockholm, s. 57-102.

- Poulsen, N.J. 2003: De græsklædte grave. Landsbykirkegården fra grønning til haveanlæg. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, s. 49-65.
- Ramskou, Th. 1976: *Lindholm Høje Gravpladsen*. Nordiske Fortidsminder Serie B 2. København.
- Roesdahl, E. 1999: Jellingstenen – en bog af sten. I: O. Høiris, H.J. Madsen, T. Madsen & J. Vellev (red.): *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård*. Aarhus, s. 235-244.
- Roesdahl, E. 2011: Scandinavia in the Melting-pot, 950-1000. I: S. Sigmundsson (red.): *Viking Settlement and Viking Society*. Reykjavik, s. 347-374.
- Sanmark, A. & S. Semple 2011: *Tingsplatsen som arkeologiskt problem*. The Assembly Project Field Report No 3. Västerås.
- Saxo. Gesta Danorum. K. Friis-Jensen & P. Zeeberg (red.) 2005: *Saxo Grammaticus Gesta Danorum. Danmarkshistorien I*. København.
- Staecker, J. 2001: Monumenten i Jelling – myter och realiteter. I: A. Andrén, L. Ersgård & J. Wienberg (red.): *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm, s. 73-88.
- Staecker, J. 2005: The Concepts of *imitatio* and *translatio*: Perceptions of a Viking-Age Past. *Norwegian Archaeological Review* 38/1, 2005, s. 3-28.
- Sørensen, A.C. 2001: *Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age*. Ships and Boats of the North Vol. 3. Roskilde.
- Vellev, J. 2012: *Jelling, Sommeren 1861. Frederik 7.s og J.J.A. Worsaaes udgravninger*. Højbjerg.
- Vestergaard, F. 2007: Monumentale skibssætninger i Danmark og Skåne. *Kuml* 2007, s. 145-190.
- Voss, O. 1959: Bækkemonumentet – en skibssætning fra vikingetid. *Fra Ribe Amt* 14, 1956-59, s. 660-670.
- Wamers, E. 2000: ... ok Dani gærði kristna ... Der große Jellingstein im Spiegel ottonischer Kunst. *Frühmittelalterliche Studien* 34, 2000, s. 132-158, Taf. X-XVI.
- Wemhoff, M. 2014: Der Platz des Königs – Eine Studie zur Nutzung des unbebauten Raumes an Orten königlicher Repräsentation. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 46, 2014, s. 161-170.
- Worm, O. 1643. *Danicorum Monumentorum Libri Sex*. Hafniæ.

Noter

¹ Baseret på databaseudtræk venligst stillet til rådighed af British Museum, hvor fund fra Worsaaes samling opbevares i dag.

Indhold

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

- en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Monumenterne i Jelling

Fornyet tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Ihukommelse mellem embede og slægt

- senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur

Af Tine Kondrup

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Den navnløse bispegrav i Skt. Albani Kirke i Odense er ikke den eneste gåde i de vestdanske stifters historie i årtierne omkring år 1100. Inden vi vender opmærksomheden mod spørgsmålet om den gravlagtes identitet, kan det være nyttigt at se på to andre tilfælde fra perioden, hvor udenlandske kilder giver nogle sparsomme, men vigtige oplysninger om danske biskopper, uden at vi har den ringeste mulighed for hverken at sætte navn på dem eller at bestemme, hvilke stifter de var knyttet til. Disse i alt tre gåder vil illustrere, hvor uendelig lidt de skriftlige kilder oplyser om kirkehistorien i Danmark vest for Storebælt i tiden fra 1072 til 1134. Til slut vil jeg anstille nogle betragtninger over, hvorfor vi har dette eklatante ”hul” i den historiske overlevering. De går ud på, at de tidlige biskopper ikke i sig selv var i stand til at etablere institutionel stabilitet, kontinuitet og tradition. Først med oprettelsen af domkapitler opstod institutioner, som havde disse egenskaber, og som dermed kunne blive egentlige kultur- og videnscentre. Det skete tidligst i 1070’erne i Dalby (snart afløst af Lund) og Roskilde, men processen var først fuldbjort med stiftelsen af domkapitlet i Aarhus kort før 1200.

To danske biskopper på Det Første Korstog

Den tyske årbog, som går under navnet *Annalista Saxo* – den sachsiske årbogsforfatter – anfører under året 1097, at to danske biskopper ledsagede en broder til den danske konge på Det Første Korstog (Nass 2006: 492). Den anonyme annalist skrev sin årbog – formentlig i en gejstlig institution i eller nær Magdeburg i det østlige Sachsen – hen mod midten af 1100-tallet; afslutningstidspunktet (bortset fra senere tilføjelser) kan bestemmes til mellem 1148 og 1152 (Nass 2006: VIII-IX). Hans værk var i vid udstrækning en sammenskrivning af ældre forlæg, men da nogle af disse kilder siden er gået tabt, har årbogen betydelig selvstændig kildeværdi. Ofte afskrev anna-

listen sine forlæg ordret eller med kun små, sproglige ændringer.

Oplysningen om den danske kongebroders og de to biskoppers deltagelse i Det Første Korstog er en af de mange, som *Annalista Saxo* hentede fra de såkaldte Paderborn-annaler. Denne kilde er nu tabt, men dens indhold har i vidt omfang kunnet rekonstrueres på grundlag af senere årbøger og krøniker, der benyttede den som forlæg (Scheffer-Boichorst 1870). Listen over de prominente deltagere i Det Første Korstog genfinder man i en væsentlig senere verdenshistorie, Gobelin Persons *Cosmidromius*. Gobelin Person (1358-1421) opholdt sig i sin ungdom ved pavehoffet i Italien, hvilket indbragte ham en udnævnelse til pavelig subkollektor i Paderborn, dvs. den pavelige embedsmand, som indkrævede de indtægter, der tilkom paven i Paderborn Stift. I denne stilling opnåede han fra 1389 flere indbringende præsteembeder, og da han ragede uklar med bystyret i Paderborn, gik han i tjeneste hos den stedlige biskop (Jansen 1900: VII-XXXVII). Han skrev flere værker, hvoriblandt *Cosmidromius* er det mest betydningsfulde. I sin første skikkelse gik denne verdenshistorie til 1406 (Jansen 1900: XXXVII-XL; Berg 1987-1989). Gobelin Person hentede mange oplysninger fra Paderborn-annalerne. Han meddeler ganske vist kun den danske konges broders deltagelse i korstoget og ikke de to danske biskopper (Jansen 1900: 36), men det er mere sandsynligt, at Gobelin så mange år efter begivenhederne fandt denne detalje irrelevant, end at *Annalista Saxo* skulle have tilføjet den. Scheffer-Boichorst inkluderede den da også i sin rekonstruktion af den tabte Paderborn-årbog (Scheffer-Boichorst 1870: 104). Hildesheim-årbogen benyttede formentlig også Paderborn-annalerne til sin omtale af begyndelsen af Det Første Korstog (Scheffer-Boichorst 1870: 104; Nass 1996: 218). Den stærkt forkortede notits, som kort efter 1137 blev tilføjet i marginen og dermed blev hårdt beskåret ved en senere indbinding, kan næppe have indeholdt detaljerne om den danske konges broder og

hans ledsagere (Waitz 1878: 59, sml. VIII).

I forbindelse med 1097-notitsen er det nødvendigt at inddrage Franz-Josef Schmales kritik af Scheffer-Boichorsts rekonstruktion af Paderborn-annalerne, idet Schmale betvivlede, at Gobelin Person i det hele taget havde benyttet dette tabte værk (Schmale 1996: 16). Dette synspunkt hænger sammen med Schmales hypotese om, at den tabte årbog aldeles ikke var skrevet i Paderborn, men i stedet i benediktinerklosteret Corvey, som i modsætning til Paderborn havde en lang og veldokumenteret tradition for historieskrivning (Schmale 1996: 21-25). Da hypotesen ikke kunne støttes på sikre indicier, har Schmales forslag til en ny betegnelse for Paderborn-annalerne, nemlig *Annales Corbeienses maiores* – de større Corvey-annaler – dog ikke fundet genklang i forskningen (Nass 1996: 211). Schmales kritiske revision indebar, at han i 1097-notitsen kun anså den første sætning for at være afledt fra det tabte annalværk, idet denne sætning som nævnt tillige optræder i Hildesheim-årbogen (Schmale 1996: 39). Det må bemærkes, at den seneste udgiver af *Annalista Saxo*, Klaus Naß, i sin markering af den sachsiske annalists lån fra Paderborn-annalerne ikke har accepteret Schmales ”minimalistiske” rekonstruktion af den tabte årbog, idet Naß fortsat bygger på Scheffer-Boichorsts rekonstruktion. En afklaring af spørgsmålet ville fordre en nøje sammenligning af Gobelin Persons *Cosmidromius* med *Annalista Saxo* i deres helhed, hvilket ikke er muligt inden for denne artikels rammer. Vi må nøjes med at konstatere, at Schmales afvisning af Gobelin Persons benyttelse af Paderborn-årbogen ikke ændrer noget ved, at der er en åbenbar og nær sammenhæng mellem Gobelins 1097-notits og den tilsvarende tekst hos *Annalista Saxo*. Dersom Schmales opfattelse skulle være korrekt, vil denne sammenhæng være uforklaret, idet han ikke i øvrigt tog stilling til Gobelin Persons kilder; i så fald må det derfor indtil videre forblive et åbent spørgsmål, om verbaloverensstemmelsen mellem *Annalista Saxo* og *Cosmidromius* i resten af 1097-notitsen skyldtes, at Gobelins oplysninger stammede direkte fra *Annalista Saxo*, eller om man må forudsætte en anden tabt fælles kilde.

Paderborn-annalerne synes at være sluttet med året 1144, men allerede fra de første år af 1100-tallet bærer de præg af at være forfattet samtidig med eller kort efter de begivenheder, de omtaler. Inden da bygger de på ældre kilder, frem til 1098 blandt andet på Hasungen-annalerne (Scheffer-Boichorst 1870: 82-83); men da også Hasungen-annalerne hører til de tabte kilder, som må rekonstrueres på grundlag

af deres ekko i senere årbøger, er det vistnok usikkert, om oplysningen om den danske konges broders og de to biskoppers deltagelse i Det Første Korstog stammede derfra. Faktisk virker denne oplysning som et indskud, der er blevet hængt på fortegnelsen over korstogets ledere.¹ Denne fortegnelse må Paderborn-annalerne have haft fra en anden kilde; det er tænkeligt, at annalisten – som under alle omstændigheder må have været sachser – fandt, at korsfarerne fra naboriget mod nord ikke burde lades uomtalt i en beretning, som han i øvrigt havde hentet fra en kilde, som ikke havde det samme geografiske perspektiv, og at det dermed er en selvstændig tilføjelse. I hvert fald må oplysningen om den danske deltagelse i korstoget hos *Annalista Saxo* og Gobelin Person gå tilbage til en kilde, som var tidsmæssigt ganske nær på begivenhederne, og i sin nøgterne, faktuelle form giver den ikke grund til at tro andet, end at oplysningen er korrekt, ligesom resten af opregningen af deltagerne i korstoget er det.

Når danske historikere længe forholdt sig dybt skeptisk til efterretningen om dansk deltagelse i Det Første Korstog, skyldes det en anden kilde, som uafhængigt af Paderborn-annalerne meddeler en ganske anderledes bloddryppende historie om de danske korsfarere. Albert (eller Adalbert), kannik i Aachen, deltog ikke selv i korstoget, men i de første årtier af 1100-tallet indsamlede han flittigt beretninger fra hjemvendte korsfarere og sammenskrev dem til en righoldig og dramatisk krønike om Det Første Korstog og de første tyve år af Kongeriget Jerusalems historie. I betragtning af hans kildegrundlag kan det ikke undre, at hans værk er af stærkt svingende kildeværdi, snart ganske troværdigt, snart påviselig fejlagtigt, og undertiden gengiver han rene skrøner (Jacobsen 1977-1980). Albert af Aachen fortæller, at den danske konges søn Svend (*Sueno*) i spidsen for en styrke på 1500 mand var kommet nogle dage bagud fra korsfarernes hær. På vej gennem Lilleasien for at slutte sig til belejringen af Antiochia blev de overfaldet af tyrkerne, og efter en hård kamp blev de alle dræbt. Sammen med danskerne rejste Florina, en datter af hertugen af Burgund og enke efter fyrsten af Philippi, idet hun håbede på ægteskab med den danske prins; det lykkedes hende at flygte fra massakren på sit muldyr, men såret af flere pileskud blev hun til sidst fanget og halshugget sammen med den danske kongesøn. Derefter ombragte tyrkerne en gruppe syge korsfarere, som søgte helbredelse ved de nærliggende varme kilder. Nogen danske biskopper er der ikke tale om (*Recueil* 1879: 376-377). Som allerede påpeget i Paul Riant's pionerarbejde om den

skandinaviske deltagelse i korstogene indeholder Albert af Aachens fortælling flere inkonsistenser og urimeligheder. Navnlig er der ingen som helst holdpunkter for at indordne den skønne Florina i de burgundiske hertugers genealogi, og det bliver ikke bedre ved at antage, at ”hertug” var en fejl for ”greve”; heller ikke greverne af Burgunds stamtavle har plads til en Florina. Desuden forekommer det ekstremt usandsynligt, at en af disse fyrsters døtre skulle være blevet byzantinsk gift inden Det Første Korstog, og der var ikke nogen fyrste af Philippi (i det nuværende nordøstlige Grækenland), eftersom byen stod direkte under den byzantinske kejsers administration (Riant 1865: 146-152).

De senere års danske korstogsforskning har søgt at rehabilitere Albert af Aachens fortælling ved at koble den til årbogsnotitsen fra Paderborn-annalerne (Møller Jensen 2000: 294-296; Lind *et al.* 2004: 25-26). Der er imidlertid grund til at holde de to kilder skarpt adskilt. Det er muligt, at der er en kerne af sandhed bag Albert af Aachens fortælling, nemlig at den danske kongesøn og hans mænd var kommet til at sakke agterud for korsfarerhærens hovedstyrke, og at de blev overfaldet og massakreret af tyrkerne; de senere danske årbøgers og krønikers såvel som de øvrige korstogskilders tavshed herom har ikke nogen afgørende vægt i betragtning af, at de første danske berettende kilder er fyrré år senere end begivenhederne, og i betragtning af, at korstogskrønikernes forfattere langt fra var alvidende og desuden var selektive i de informationer, de viderebragte. Men Albert af Aachens fortælling forekommer at have været godt på vej ind i legendernes verden, allerede da Albert nedskrev den.

Selv navnet på den danske prins er der grund til at tvivle på. Svend Estridsen havde ganske vist en søn ved navn Svend, men han fik et ganske andet endeligt. Ifølge Saxo var denne Svend den ældste af Svend Estridsens tilbageværende sønner, da nyheden om Erik Ejegods død på Cypern nåede Danmark i 1104. Ved Svend Estridsens død i 1076 var en borgerkrig blevet undgået ved en aftale om arvefølgen mellem hans sønner, hvor det altid var den ældste tilbageværende søn, som skulle overtage tronen, når den regerende konge døde. Nu var det altså Svend Svendsens tur, og han begav sig straks mod Viborg for at tage kongenavn; men inden han nåede så langt, blev han syg og døde, og det blev i stedet Niels, der som den sidste af Svend Estridsens sønner kom til at regere landet (Saxo 12.7.6-12.8.3; Friis-Jensen & Fisher 2015: bd. 2, 892-897). Saxos kilde hertil er ukendt, og det er blevet foreslået, at historien om

Svend Svendsens forgæves forsøg på at vinde kronen var frit opfundet for at miskreditere hans efterkommere, Henrik Skadelår og hans sønner (Friis-Jensen & Fisher 2015: bd. 2, 892 note 28); men selve Svends eksistens er der ingen tvivl om. Saxos historie strider således imod Albert af Aachen. Det skal indrømmes, at da Svend Estridsens talrige sønner var avlet med mange forskellige kvinder, kunne det vel ikke udelukkes, at to af dem fik det samme fornavn; det var Hal Kochs løsning, da han udarbejdede stamtavlen over kongeslægten til sit bind af Politikens Danmarkshistorie (Koch 1963: 62-63). Der er dog nok mere sandsynlighed for Paul Riants antagelse om, at Albert af Aachen ganske enkelt betegnede sin danske kongesøn med faderens navn (Riant 1865: 150), snarest fordi han ikke kendte hans rigtige navn.²

Konklusionen på denne gennemgang af kildematerialet må da være, at det eneste, der kan stå fast som nogenlunde sikkert om den danske deltagelse i Det Første Korstog, er *Annalista Saxo*s oplysning om, at en broder til den danske konge deltog sammen med to biskopper, utvivlsomt også fra Danmark. Hvem var da de to biskopper, som drog ud mod Det Hellige Land i 1097? Vi ved det ikke. Det eneste, vi kan sige med en vis grad af sikkerhed, er, at det ikke var biskop Asser af Lund eller biskop Arnold af Roskilde; i hvert fald ikke, hvis vi antager, at de to korsfarerbiskoper mistede livet på vej gennem Lilleasien. Det levner seks mulige biskopper, nemlig alle de vstdanske. Vi har ikke sikkerhed for at kende navnet på biskoppen i 1097 for nogen af stifterne Odense, Børglum, Viborg, Aarhus, Ribe eller Slesvig (Møller Jensen 2000: 295 med note 47).³

Rovmord på tre danske biskopper

Den næste beretning, vi skal se på, er også ganske farverig, og den involverer også nogle danske biskopper som bipersoner. Under året 1112 anfører Albert af Stade i sin verdenshistoriske årbog, *Annales Stadenses* (Stade-årbogen), at forvalteren af grevskabet Stade (fig. 1), Friedrich, og hans broder Ulrich på et tidligere tidspunkt havde pågrebet tre danske biskopper, da de rejste igennem området med en større formue i rede penge. De druknede de tre biskopper og hele deres følge i Elben og beholdt deres penge.

I forhold til denne begivenhed er Albert af Stade en forholdsvis sen kilde, eftersom han forfattede sin årbog i årene fra 1240 til 1256. Om hans oprindelse vides intet sikkert, om end der er en høj grad af

Fig. 1. Kort over de i artiklen omtalte lokaliteter omkring Stade. Illustration: Michael Gelting og Odense Bys Museer.
Maps showing the locations around Stade mentioned in this article.

sandsynlighed for, at han stammede fra en slægt af ministerialer i Bremen Stifts tjeneste (Hucker 1978: 333-342);⁴ han dukker op i et diplom i 1224, hvor han var kannik ved domkapitlet i Bremen og førte titel af magister, hvilket viser, at han havde fået en videregående uddannelse, formentlig i udlandet. Derefter indtrådte han i benediktinerordenen og blev prior ved Mariaklosteret i Stade, hvor han ved abbed Christophs død i 1232 efterfulgte denne som abbed. Albert misbilligede munkenes slappe overholdelse af benediktinerreglen, og i 1236 rejste han til Rom og udvirkede et brev fra pave Gregor IX til ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen, hvorved ærkebiskoppen bemyndigedes til at omdanne Mariaklosteret til et cistercienserkloster, dersom det ikke lod sig gøre at stramme op på disciplinen under benediktinerreglen. Ærkebiskoppen indkaldte hele konventet til et møde, hvor han pålagde munkene at overholde deres regel, hvis de ville undgå at blive overført til cistercienserordenen. Han fulgte imidlertid aldrig op på sin formaning trods gentagne henvendelser fra ab-

bed Albert, og efter mere end tre års strid og ballade (*tumultus*) gav Albert op, nedlagde sit embede og indtrådte i franciskanernes nylig stiftede ordenshus i Stade. Samtidig påbegyndte han sin historiske årbog. Årbogen slutter som nævnt med året 1256, men da den paverække, den indeholder, ender med Urban IV's død 2. oktober 1264, har Albert måske været lidt bagud med sin fyldigere beretning. Albert døde en 9. februar; året er uvist, men hvis han arbejdede på sit værk til det sidste, var det formentlig i 1265 (Lapenberg 1859: 271-272, 366-367).

Langt det meste af Albert af Stades mægtige kompilation var direkte afskrift fra ældre værker; fra og med de sidste år af 1000-tallet indeholder den stadig mere fyldige efterretninger om det regionale aristokratis genealogi og historie, der synes at stamme fra en tabt, lokal årbog, som også er afspejlet i andre annaler fra regionen (Hucke 1956: 58-59, 205-210). I nogle tilfælde kan det påvises, at oplysningerne er unøjagtige, men som helhed anses denne del af årbogen for at være en værdifuld og nogenlunde pålidelig

kilde til regionens historie (Patzé 1977-1980).

En af de tidligste af disse lokale efterretninger er den fortælling, hvori rovmordet på de tre danske biskopper indgår som en ikke helt uvæsentlig detalje. Det er umagen værd at genfortælle den, både fordi den giver en fornemmelse af karakteren af Alberts oplysninger, og fordi dateringen af rovmordet afhænger af fortællingens ikke helt klare kronologi.

Under året 1112 beretter Albert af Stade, at grev Eilmar (Egilmar) den Yngre af Oldenburg, søn af Eilmar og Rikenze,⁵ som var Ida af Elsdorfs datter, gjorde krav på arven efter denne Ida, skønt fyrsterne af Stade, nemlig markgrev Udo og hans søn Heinrich, havde besiddet denne arv ukæret hele deres liv (fig. 2).⁶ Ida var af fornem slægt fra Schwaben, idet hun var broderdatter til kejser Henrik III (1039-1056) og søsterdatter til biskop Bruno af Toul, som blev pave under navnet Leo IX (1049-1054). Hun ægtede Lippold (Leopold), som var søn af fru Glismod,⁷ og fødte Oda, nonne i Rintelen. Siden købte hun datteren fri af klosteret og gav hende til den russiske konge,⁸ med hvem hun fik sønnen Warteslaw (fejlskrivet for Jaroslaw). Da den russiske konge var død, lod Oda en umådelig formue begrave i jorden og lod de mænd dræbe, som havde begravet den, så de ikke kunne afsløre skatten. Derefter vendte hun hjem til Sachsen med sin søn og resten af sin formue. I et nyt ægteskab fik hun datteren Aliarina, moder til grev Burchard af Loccum, som landgrev Hermann af Winzenburg siden snigmyrdede, skønt han dog var Hermanns vasal. Warteslaw (Jaroslaw) blev kaldt hjem til Rusland, hvor han kom til at herske i faderens sted.⁹ Inden sin død fandt han den formue, som moderen havde skjult.

Ida havde også en søn, grev Ekbart, som markgrev Udo I (af Stade) dræbte i Wistedt nær Elsdorf, skønt han dog var hans slægtning. Da Ida således stod uden arvinger, drog hun til Rom til sin onkel, pave Leo, som rådede hende til fromt at forlade sine skyldnere deres skyld; så da hun vendte hjem til Elsdorf, tilgav hun Udo drabet på sønnen, og for at kunne nyde sit gods i fred gjorde hun Udo til sin arving, idet hun adopterede ham. Til gengæld gav Udo hende omfattende godser på livstid.

Ud over Lippold (Leopold) ægtede Ida to mænd, nemlig grev Dedo og grev Etheler Hvide, som begge var grever i Ditmarsken og blev dræbt dér. Den ene af dem avlede med hende datteren Rikenze, som blev gift med grev Eilmar af Oldenburg. En anden datter var Akarina (Aliarina), moder til Burchard af Loccum. En søn af Ida var Burchard, storprovst i Trier, som siden blev ærkebiskop,¹⁰ og som opførte stenhuset i Elsdorf.

Da Ida var død, tilfaldt hendes arv markgrev Udo I († 1057), hvem den også tilkom på anden vis; for da i mange år ingen af hendes æt havde gjort krav på arven, tilfaldt den kongen, som skænkede den til Bremens bispestol. Men Udo I holdt grevskabet Stade som len af ærkebiskoppen, og Idas arv lå netop i hans grevskab. Så Udo I og Udo II og Udo II's søn Heinrich besad arven ukæret indtil 1112, hvor Eilmar den Yngre af Oldenburg gjorde krav på den; men han blev afvist af Friedrich, som forvaltede grevskabet på markgrevernes vegne.

Denne Friedrichs mormor og moder var kommet sejlene fra England, men led skibbrud i grevskabet Stade, og efter den gamle rets strenge regler blev både de skibbrudnes personer og deres gods kongens ejendom. Pigerne blev anbragt som kammerpiger hos Udo I's hustru Oda. Der var tre døtre. Den ene blev moder til Warding af Bliedersdorf – som blev fader til Werno, Warding og Tezo af Linden – og til en pige, som blev moder til Sicco, som blev fader til Hermann af Poppenborstel og Robert Mullen. Den anden datter fik Aldo – fader til Bertold af Elm og Arnold af Bevern – og en anden søn, som blev fader til Ernst af Emmelndorf og Balduin af Horechthorpe (muligvis Harrendorf). Den tredje datter ægtede Reinold, som med hende avlede sønnerne Friedrich og Ulrich og døtrene Odilia, som blev abbedisse i Heeslingen, og Rocelen, som ægtede Waldesthorpe.¹¹ Sønnerne blev begunstiget og uddannet af deres herrer (dvs. markgreverne af Stade), og som voksne fik de overladt forvaltningen af nogle godser.

På den tid ville tre biskopper fra Danmark rejse gennem landet, og de medbragte en stor sum penge. De nævnte brødre (Friedrich og Ulrich) druknede dem i Elben med hele deres følge og stjal pengene; og skønt de fortjente Guds vrede for denne gerning, blev de meget velhavende i det timelige liv. Så længe Udo I og Udo II levede, fornægtede Friedrich aldrig sin stands åg (altså at han var ufri, livegen), og derfor blev han sat i spidsen for forvaltningen af grevskabet Stade, som han kvalificerede sig til ved sin indsigt og handlekraft. Men Ulrich begyndte på Udo II's tid at hævde, at han var fri, og han opsøgte kejser Henriks hof.¹² Da markgrev Udo så Ulrich hos kejseren i Goslar, udbad han sig en kendelse om, at han havde ret til at gøre krav på sin livegne, uanset hvor han fandt ham. Da markgreven havde opnået kendelsen, gav han Ulrich en mægtig øretæve. Kejseren blev opbragt, og alle greb til våben, men da parterne var lige stærke, lykkedes det at få sagen forliget.

Det var på de to brøders opfordring, at Udo I dræbte Idas søn Ekbart. Efter Ulrichs død havde hans

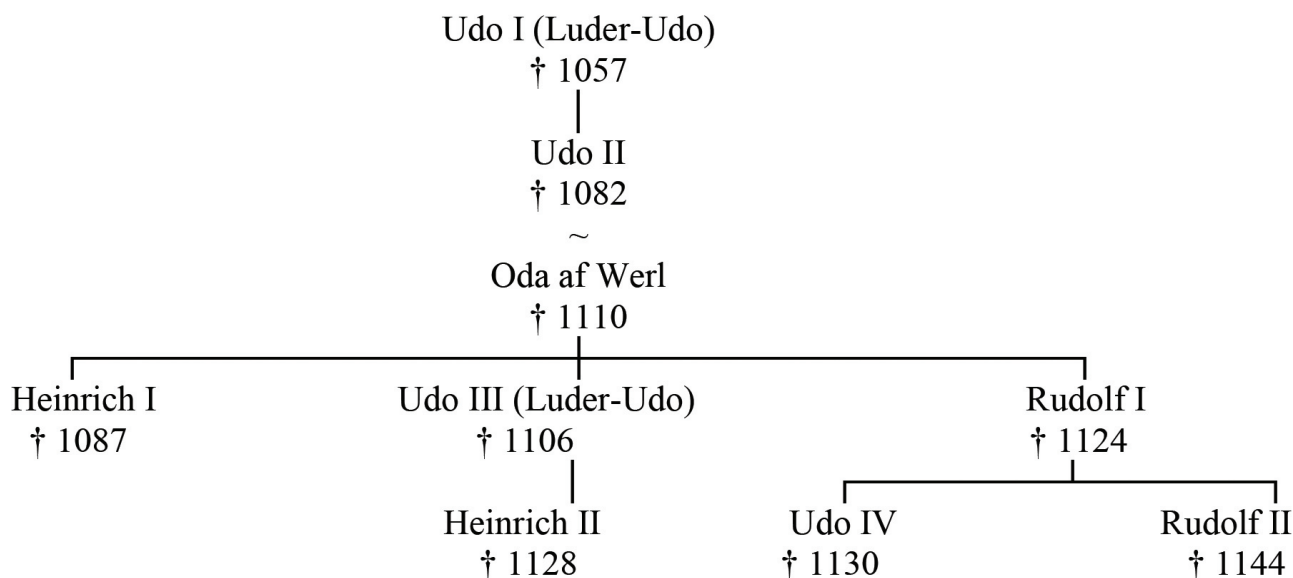

Fig. 2. Stamtavle over greverne af Stade fra midt i 1000-tallet til slægten uddøde i mandslinien. Illustration efter Huckle 1956: Stammtafel A.

Pedigree of the Stade margraves from mid-eleventh century until the male line died out.

søster, abbedissen af Heeslingen, en dag badet i badstuen. Da hun havde glemt sin kam, beordrede hun tjenestepigen til at hente den. Pigen vendte rædselsslagen tilbage og sagde, at Ulrich sad i badstuen, og en neger (*Ethiops*) kæmmede ham med abbedissens kam. Fruen beordrede hende truende til at hente kammen. Pigen gik tilbage til badstuen og blev siden fundet død dér.

Da markgrev Udo II døde, var sønnen Heinrich kun en dreng, og på hans tid begyndte Friedrich at stræbe efter sin frihed, da han var meget velhavende og stod for forvaltningen af grevskabet og alt drengens gods.¹³ Han drog til den sidste kejser Henrik (V)¹⁴ og gav ham 40 mark guld, som stammede fra de tre druknede biskoppers formue, for at få lov til at hævde sin frihed med vidnesbyrd i det grevskab, han forestod. Men hertug Luder (Ludger, hertug af Sachsen; siden tysk konge og kejser som Lothar III) var fjendtlig stemt mod Friedrich, fordi denne havde kæmpet hårdt mod hertugen i den krig, han i sin tid førte mod markgrev Udo.¹⁵ Hertugen ansporede derfor ærkebiskoppen af Bremen til at rejse krav på Friedrich som Bremerkirkens livegne, for det var i Bremerkirkens grevskab, at Friedrichs bedstemor og moder var faldet i trældom ved skibbruddet. I 1112 sendte kejseren derfor sin udsending for at afgøre sagen, og da retten var sat i Rahmstorf, mødte ærkebiskop Friedrich med hertug Ludger, grev Rudolf (I af Stade) og hans brodersøn drengen Heinrich (II af Stade) og grev Friedrich¹⁶ med sine vidner, som var uadelige (*plebeis*), og som han kunne formå til at sværge på

hvad som helst. Men grev Rudolf ville ikke udsætte sin mangeårige ejendomsret (dvs. til Friedrich) for et letfærdigt vidnebevis, og da han var ankommet med en betydelig styrke, førte han Friedrich bort som fange og spærrede ham inde på Salzwedel, indtil kejseren befriede Friedrich fra fængslet for ikke at få skam ved at beholde guld, som var givet forgæves; kejseren beholdt længe Friedrich hos sig, da denne ikke kunne vende tilbage til sin hjemegn. Til sidst blev Friedrich dog fuldstændig genindsat i sine rettigheder; han arbejdede siden altid på at ydmyge sine herrer, og han undergravede dem effektivt, da han var yderst velhavende og en fremragende og dynamisk begavelse. Da nu markgrev Heinrich førte et tomt fyrstenavn, mens Friedrich levede i overflod både på sin herres godser og på dem, som han selv havde erhvervet sig på forskellig vis, sluttede grev Rudolf og hans nevø, den unge markgrev Heinrich, sig sammen og rykkede mod Stade med en stor hærstyrke. Men da Friedrich hørte dem trænge ind i byen, flygtede han ud af den anden ende af byen, og det lykkedes ham med nød og næppe at undslippe sine forfølgere i ly af natten og skoven. Efter således at være undsluppet opsøgte han hertug Ludger og gav ham både, hvad han kunne give, og hvad han ikke kunne give. Mens fyrsterne af Stade beslaglagde alt, hvad Friedrich havde besiddet, opførte Ludger borgen Vörde,¹⁷ og han indkaldte alle hertugdømmet Sachsens stridskræfter for at genindsætte Friedrich. Men da Rudolf var død (1124), blev Friedrich genindsat i sine tidligere besiddelser (Lappenberg 1859: 319-321).

Historien om Friedrich af Stade har fået en del opmærksomhed i tysk forskning, fordi den er det tidligste eksempel på, at en *ministerialis* kunne svinge sig op til en stærk magtposition og betydelig rigdom (Bosl 1950: 108-109; Hücke 1956: 92 note 659). Ministerialerne var en interessant socialgruppe, idet de var livegne – deres person tilhørte altså deres herskab – men i kraft af de embeder, de varetog i deres herskabs tjeneste, kunne de opnå en udpræget aristokratisk og arvelig position uden dog af den grund at opnå personlig frihed; ikke så få tyske adelsslægter nedstammer fra sådanne mænd (Arnold 1985). Friedrich af Stades historie er hyppigt refereret i forskningen, men beretningen om rovmordet på de danske biskopper bliver altid forbigået i tavshed; i det højeste bliver det antydnet, at Friedrich vist ikke var kommet til sin rigdom på ganske hæderlig vis (Dehio 1877: 49; Giesebrecht 1890: 839) – unægtelig noget af en eufemisme. Det fremgår ikke, om denne tilbageholdenhed skyldes, at historikerne har været skeptiske over for pålideligheden af denne del af historien, men ikke har villet ofre tid og kræfter på at undersøge den nærmere. I nærværende sammenhæng må det imidlertid være væsentligt at tage stilling til dette spørgsmål.

Hvis vi ser bort fra spøgelseshistorien om tjenestepigen i badstuen, er der ikke noget i Albert af Stades beretning, der forekommer åbenbart urimeligt eller usandsynligt, men bortset fra tilknytningen til året 1112 er der meget få kronologiske holdepunkter. Det er dog åbenbart, at begivenhederne strakte sig over flere årtier. Udgangspunktet må være at forsøge at tidsfæste det skibbrud, som medførte, at Friedrich af Stades mormor og hendes døtre faldt i trældom i Stade. Albert af Stade siger, at døtrene blev kammerpiger hos Udo I's hustru, hvilket vel burde placere begivenheden inden Udo I's død i 1057 (Hücke 1956: 27). Imidlertid var det ikke Udo I, men hans søn og efterfølger Udo II († 1082), som var gift med Oda af Werl († 1110; Hücke 1956: 30). Dermed bliver det muligt at ane skibbruddets politiske baggrund. Selv om Albert af Stade ikke siger det i så mange ord, skinner det igennem hele fortællingen, at de skibbrudne engelske kvinder var af fornem byrd (Schulze 1995: 82). Under normale omstændigheder burde sådanne personers familie have bestræbt sig på at løskøbe dem. Men netop på Udo II's tid skete der sådanne omvæltninger i England, at de skibbrudne kvinder meget muligt slet ikke havde nogen familie at forlade sig på. Den normanniske hertug Vilhelm Bastarden erobrede England i slaget ved Hastings i 1066 og det efterfølgende felttog, hvor en stor del af

det engelske aristokrati omkom. Den største trussel mod det nye, normanniske regime var et omfattende oprør i det nordlige England i 1069-1070, der blev støttet af den danske konge Svend Estridsen; opstanden slog fejl, og den brutale repression, hvormed Vilhelm tog hævn over oprørerne, stod mål med den trussel, de havde udgjort. Både enker og døtre fra det engelske aristokrati og adskillige højtstående engelske gejstlige søgte tilflugt i Danmark for at undgå Vilhelms vrede (Bolton 2005; Mason 2004: 177-202; Barlow 2002: 165-170; Walker 1997: 192-195). Under Knud den Stores og hans sønners regering i England 1016-1042 var der opstået et anglo-dansk aristokrati, og det forekommer højst sandsynligt, at de engelske kvinder, som havnede i ufrihed i Stade ved deres skibbrud, var på flugt for at søge ophold hos deres fjernere slægtninge i Danmark (Lappenberg 1859: 320 note 10). Kendskabet til det anglo-danske aristokratis persongalleri – og navnlig dets kvindelige medlemmer – er for ufuldstændigt til, at der kan opstilles en blot nogenlunde sandsynlig hypotese om de skibbrudne kvinders nøjagtige herkomst,¹⁸ og det kan ikke afgøres, om deres flugt fandt sted straks efter 1066 eller først efter det nordengelske oprørs sammenbrud i 1070.

Friedrich af Stades moders ægteskab og hans egen fødsel kan da rimeligvis dateres til begyndelsen af 1070'erne.¹⁹ Flere forskere har antaget, at det var denne Friedrich, som – allerede betitlet greve (*comes*) – i 1091-1092 i sin egenskab af ærkebiskop Liemar af Bremens foged (*advocatus*) spillede en vigtig ceremoniel rolle ved Gerhard af Stumpenhussens godsoverdragelse som skadeserstatning til Bremen Stift (Lappenberg 1842: 111-114, nr. 118-119; Hücke 1956: 92; Dehio 1877: 49). I sin grundige undersøgelse af forvaltning og territorialmagt i ærkestiftet Bremen i 10.-12. århundrede har Karl Reinecke imidlertid påvist, at den sammenhæng, hvori denne grev Friedrich optræder i de to diplomater af 1091-1092, viser, at han må have været en fribåren adelig; da navnet Friedrich var ganske udbredt i den nordtyske højadel på denne tid, afstår Reinecke fra nogen kategorisk identifikation af ham, om end han synes at hælde til, at det kunne dreje sig om grev Friedrich af Formbach, som var morfar til den senere hertug af Sachsen, og siden tysk konge og kejser, Ludger (Lothar III) af Sippingen (Reinecke 1971: 100-103). Denne hypotese rejser dog nogle andre problemer (Reinecke 1971: 102; sml. Bernhardt 1879: 810-811), som der ikke er grund til at gå nærmere ind på her. Det væsentlige i nærværende sammenhæng er at fastslå, at den grev Friedrich, som

optrådte i 1091/92, *ikke* var identisk med ministerialen Friedrich af Stade. Da Friedrich af Stade ikke optræder i nogen andre diplomer fra 1090'erne, er vi dermed for dateringen af begyndelsen af hans embedsperiode henvist til *Annalista Saxo*, som skriver, at Friedrich bestyrede grevskabet Stade i fyrré år. Det bliver anført i forbindelse med grev Heinrichs død og hans broder Udo III's overtagelse af grevskabet i 1087 (Nass 2006: 478). Det er imidlertid del af en mere generel omtale af Udos regeringstid som greve, 1087-1106 (Hucke 1956: 33), og almindeligvis fæster forskningen lid til *Annalista Saxo*s angivelse af Friedrichs fyrré års embedsperiode; med udgangspunkt i Friedrichs død i 1135 (Hucke 1956: 108) giver det en tiltrædelse som forvalter af grevskabet omkring 1095. Der kan dog næppe bygges så præcis en datering på en tidsangivelse, som er helt åbenbart omtrentlig og vel egentlig blot betyder "usædvanlig længe",²⁰ og hvor det desuden er fuldstændig uvist, om Friedrichs periode i eksil var regnet med eller ej. Det, der må stå fast, er, at Friedrichs magtposition i Stade gik tilbage til Udo III's tid og næppe blot til Udos sidste år.²¹

Så løse disse kronologiske holdepunkter end er, giver de en ret stor sandsynlighed for, at rovmordet på de tre danske biskopper fandt sted i Erik Ejegods regeringstid i Danmark (1095-1103/04). Det kan give anledning til en hypotese om, hvorfor hele tre danske biskopper skulle have begivet sig over Elben med en stor sum i penge og ædelmetaller, og hvorfor de blev myrdet og værdierne stjålet, tilsyneladende uden at de skyldige blev straffet med de strenge åndelige og materielle sanktioner, som normalt ville ramme dem, der dræbte en biskop, for slet ikke at tale om tre. Hypotesen fremsættes med alle de forbehold, som følger af, at den er en ren konstruktion på grundlag af én enkelt kilde.

I 1103 opnåede Erik Ejegod pavens ophøjelse af Danmark med de øvrige nordiske riger til en selvstændig kirkeprovins, et ærkebispedømme. At værdigheden tilfaldt Lunds biskop Asser, blev først afgjort ved den pavelige legat Alberics besøg i Danmark det følgende år (Seegrün 1967: 118-120). Begivenheden var et hårdt slag mod Danmarks og Nordens hidtidige ærkebiskop, ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen, som dermed i praksis mistede alle sine lydbiskopper. Fra pavens side var den et træk i den drabelige kamp mellem kejser og pave, Investiturstriden, som udspillede sig i årtierne omkring 1100. I den strid havde ærkebiskop Liemar af Bremen, som døde i 1101, været en af kejserens stærkeste støtter, så paven havde gode grunde til at løsrive Norden fra Bremen (Bre-

engaard 1982: 170-180). Vi ved, at ærkebiskopperne af Bremen op igennem første halvdel af 1100-tallet gjorde sig store anstrengelser for at få omstødt beslutningen fra 1103 (Dehio 1877: 23-27; Seegrün 1967: 133-137); men der er ingen efterretninger om nogen umiddelbar reaktion fra Liemars efterfølger, ærkebiskop Humbert (1101-1104). En delegation på hele tre danske biskopper må have været ude i et særdeles vigtigt ærinde. Det er ikke videre sandsynligt, at man i Danmark skulle have næret håb om at kunne bevæge ærkebiskop Humbert til at affinde sig med tabet af den nordiske kirkeprovins selv ved nok så rige gaver. Derimod kan man have ønsket at opnå kejser Henrik IV's anerkendelse af ændringen. Ærkebiskop Humbert havde al mulig interesse i at forhindre en sådan transaktion, men for at undgå diplomatiske forviklinger kan han have foretrukket at få både de udsendte danske biskopper og pengene til at "forsvinde" uden selv at involvere sig direkte. Hvis han anlagde samme betragtningsmåde som Adam af Bremen i 1070'erne, var de danske biskopper alligevel "frafaldne", fordi de ikke længere anerkendte Hamburg-Bremens autoritet,²² og dermed kunne Humbert tage sig drabet ganske let. Friedrich af Stade skulle da have udført rovmordet på bestilling fra den bremiske ærkebiskop.²³

På denne tid var den danske konge imidlertid bortrejst, på vej til Jerusalem, og da budskabet om hans død på Cypern nåede hjem til Danmark, var den vigtigste opgave at få valgt en ny konge. Saxos noget forblommede beretning om kongevalget i 1104 kunne antyde, at valget ikke gik helt af sig selv (Saxo 12.8.2-3; Friis-Jensen & Fisher 2015: 894-897), og den nye konge, Niels, har næppe været interesseret i at indlede sin regering med at risikere en åben konflikt på den tyske front. Måske har man også fra dansk side haft interesse i at henlægge sagen om rovmordet på de tre danske biskopper som uopklaret.

Selv om man ud fra en strengt kritisk betragtning næppe ville kunne datere de tre biskoppers voldelige død mere præcist end til tidsrummet 1087-1112 (fra Udo III af Stades tiltrædelse til det faste kronologiske holdepunkt i Albert af Stades beretning), hælder jeg derfor til at datere rovmordet til 1103/04. Hvilke muligheder giver det for at identificere de tre ulyksalige biskopper?

Her er vi ikke stort bedre stillet end ved spørgsmålet om identiteten af de to danske biskopper på Det Første Korstog i 1097. Ud over Asser af Lund og Arnold af Roskilde kan kun Hubald af Odense udelukkes, idet han optræder i kilderne fra 1100/01 til 1117 (Kluger 1992: 59-60). I Aarhus kender vi ikke navnet på nogen biskop mellem biskop Christians

deltagelse i den danske invasion til støtte for det nord-engelske oprør i 1069-1070 og Roskildekronikens korte omtale af biskop Ulkil i forbindelse med kong Erik Emunes udnævnelse af biskop Illuge til Ulkils efterfølger i 1134 (Nyborg 1992: 41-42). I Børglum har vi ingen sikre efterretninger mellem biskop Henrik, som optrådte under oprøret mod Knud den Hellige i 1086, og biskop Ketil (Kjeld), som faldt på kong Niels' side i slaget ved Fodevig 1134, om end en biskop Eskil, som i en fragmentarisk bevareret 1200-tals samling af Sankt Thøger af Vestervigs mirakler omtales som modstander af Thøgers kult, kunne have været biskop af Børglum i den mellem-liggende, dunkle periode (Gelting 1992a: 50). I Ribe kender vi heller ikke biskoppernes identitet mellem Oddo, som formentlig døde efter 1072, og Gerald, som optræder i et diplom i Worms i 1113 (Gelting 1992b: 69-70). I Slesvig kendes ingen biskop mellem Siward, som bevidnede kong Knud den Helliges gavebrev til Lunds domkirke i 1085, og Gunner, som Saxo nævner i forbindelse med begivenheder i 1121; i Bartholins annaler (1600-tallet) anføres han under året 1110, men kilden hertil er ukendt. En sen overlevering vil vide, at Gunner var den første biskop, som blev bispeviet af ærkebiskop Asser efter Lunds ophøjelse til ærkesæde i 1104 (Radtke 1992: 107), og hvis denne efterretning står til troende, var en af de biskopper, som blev myrdet i Stade, sandsynligvis fra Slesvig; men da Cornelius Hamsforts kilde til oplysningen er ukendt, må den tages med betydeligt forbehold. I Viborg, endelig, er der ingen viden om biskoppernes identitet mellem Heribert, som formentlig døde efter 1072,²⁴ og Eskil, som blev dræbt i 1132 eller 1133, men vistnok var biskop allerede i 1122 (Gelting 1992c: 119-120).

Som det fremgår, bliver identifikationsmulighederne ikke bedre, selv om man ser bort fra min hypotetiske indsnævring af dateringen af det tredobbelte bispedrab i Stade til 1103/04. Netop perioden 1087-1112, der som tidligere nævnt er den yderste tidsramme for begivenheden, falder sammen med den tid, hvor de fem jyske stifters historie ligger hen i det dybeste mørke. De tre myrdede biskopper må have været jyske, og en af dem var måske fra Slesvig. Mere kan vi ikke sige.

Bispegraven i Skt. Albani Kirke

Tidsrammen for den navnløse biskop, som blev gravlagt i Skt. Albani Kirke i Odense, er videre end de to tilfælde, som er drøftet ovenfor, eftersom vi ikke kender tidspunktet for begravelsen. Som det frem-

går af Mikael Manøe Bjerregaards samt Jakob Tue Christensen og Jesper Hansens artikler i nærværende antologi, er gravtypen tidlig, og stilistiske og motivmæssige træk ved altersættet i graven tyder på en datering til anden halvdel af 1000-tallet (sml. Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016a: 147-149; Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016b). Da biskop Hubald af Odense som nævnt endnu i 1117 beklædte embedet, er han sandsynligvis blevet stedt til hvile i Knudsklosterets kirke, som da var under opførelse. Den gravlagte må have været en af hans forgængere.

Ved kong Knud den Stores organisering af den danske kirke i foråret 1023 (Gelting 2010: 15-16) blev Reginbert indsat som biskop af Fyn. Ud over Adam af Bremens beretning herom ved vi intet om ham, men da den næste biskop af Fyn, som Adam nævner, er Eilbert, der blev bispeviet af ærkebiskop Adalbert af Hamburg-Bremen (1043-1072), døde Reginbert formentlig først efter 1043. Eilbert blev genstand for ikke nærmere beskrevne, men alvorlige anklager, som førte til, at ærkebiskop Adalbert suspenderede ham. Eilbert drog til Rom for at rense sig over for paven; formentlig på hjemrejsen derfra døde han i 1072 (Kluger 1992: 57-59). Ærkebiskop Adalbert var da allerede afdød ved døden, og da Adam af Bremen afsluttede sin beretning om de hamburgske ærkebiskoppers historie med Adalberts død, får vi ikke at vide, hvem der efterfulgte Eilbert. Derefter sænker mørket sig også over det fynske bispesæde indtil 1100 eller 1101, hvor biskop Hubald optræder for første gang i forbindelse med overflytningen af Knud den Helliges jordiske rester til alteret i den nye domkirke. Hubald var da formentlig forholdsvis nylig tiltrådt, idet han ikke nævnes i forbindelse med de tidligere faser i helgenkongens kanonisering (Kluger 1992: 59-60). Der er således rigelig plads til én eller flere totalt ukendte biskopper i intervallet mellem Eilberts død i 1072 og Hubalds første optræden i 1100.

Med andre ord har vi knap nok noget grundlag for at gisne om navnet på den anonyme biskop, som blev gravlagt i Skt. Albani Kirke i Odense engang i anden halvdel af 1000-tallet. Reginbert og Eilbert er mulige kandidater, men det kan lige så vel være en ukendt efterfølger til Eilbert.

Historisk tradition og institutionel kontinuitet

Nu kunne vi slå os til tåls med den betragtning, at da det skriftlige kildemateriale til Danmarks historie

i tiden fra 1072, hvor Adam af Bremens værk slutter, til de danske tronstridigheders udbrud i 1131 i det hele taget er så spinkelt, er det heller ikke særlig mærkeligt, at vi savner efterretninger om biskopperne i en række danske stifter i denne periode. Da de bevarede skriftlige kilder alle stammer fra gejstlige institutioner, kalder forholdet dog på lidt nærmere overvejelser, eftersom netop biskopperne måtte spille en central rolle for gejstligheden; deres fravær fra de skriftlige kilder kræver lidt yderligere forklaring.

Forklaringen må søges i de enkelte bispesæders institutionelle historie. Det er allerede nævnt, at biskop og siden ærkebiskop Asser af Lund (1089-1137) og biskop Arnold af Roskilde (1088/89-1124/25) ikke kunne komme i betragtning ved identifikationen af de navnløse biskopper, som er drøftet i det foregående. Deres embedsperioder er efter omstændighederne forholdsvis veldokumenterede (Rübner Jørgensen 1992: 16-19; Große 1992: 84). Det er ikke tilfældigt. Netop disse to bispesæder var de første i Danmark, der blev udstyret med et domkapitel, dvs. et regelbundet kollegium af præster.

I Lund sættes domkapitlets oprettelse gerne i forbindelse med kong Knud den Helliges store godsgave til Sankt Laurentii Kirke i Lund 1085 (Ciardi 2016: 30-31), men det er muligt, at Lundebisperne faktisk residerede i Dalby indtil begyndelsen af 1100-tallet, således at det kannikkesamfund, som biskop Egino stiftede dér i slutningen af 1060'erne, en tid lang fungerede som stiftets domkapitel (Gelting 2012a: 104-105). Under alle omstændigheder bestod der op gennem 1100-tallet så nære forbindelser mellem kannikkesamfundene i Lund og i Dalby, at man må regne med en betydelig udveksling også af historiske overleveringer (Nyberg 2015: 180-182). Lunds domkapitels arkiv blev i 1689 ført til Stockholm, hvor en betydelig del af det – deriblandt det originale gavebrev af 1085 – gik tabt ved Stockholm Slots brand i 1697 (Jexlev 1973: 17). Derimod er Dalby Klosters arkiv så godt som fuldstændig forsvundet (Jexlev 1973: 43). Vores viden om disse arkivers indhold er derfor fragmentarisk, men de bevarede nekrologiske håndskrifter (dødebøger) fra Lunds domkirke vidner om den omfattende historiske tradition, der blev vedligeholdt i domkapitlet, rækkende tilbage til kong Harald Héns død i 1080 (Weibull 1923; Weeke 1884-1889; Nylander 2015); Dalby havde også et nekrologium, der formentlig var den ”Dalby Hellig Kors kirkes klostres kannikkers bog”, som gik til grunde ved Københavns Universitetsbiblioteks brand i 1728 (Birket-Smith 1882: 162; Weibull 1901: 31).²⁵ Med disse kapitlers oprettelse opstod de institutioner, som

kunne sikre bevaringen af arkiv og historisk erindring.

Roskildes domkapitels oprettelse sættes også gerne i forbindelse med en stor godsgave. Roskildekroniken beretter om kong Svend Estridsens moders overdragelse af halvtreds bol til Roskilde Domkirke og omtaler det brev, hvorved biskop Vilhelm bevidnede transaktionen (Gertz 1917-1918: 23). Brevet er hidtil blevet dateret 1072-1073 ud fra den forudsætning, at Svend Estridsen døde i 1074 (*Dipl. Dan.* 1. rk. bd. 2, nr. 9), men da det nu må stå fast, at kongen først døde i 1076 (Sonne 2016: 38), må denne dateringsramme udvides til 1072-1075. Med denne godsgave skabtes forudsætningerne for at indrette et fuldt bemandet domkapitel, og den vægt, Roskildekronikens forfatter lagde på at omtale biskop Vilhelms brev, kunne tyde på, at det var det ældste brev i kapitlets arkiv. Domkapitlet havde ligesom domkapitlet i Lund en dødebog, som ganske vist blev flammernes bytte ved universitetsbibliotekets brand i 1728, men som i et vist omfang har kunnet rekonstrueres på grundlag af optegnelser fra de mange lærde, som havde lejlighed til at benytte håndskriftet inden dets ødelæggelse (Otto 1933). At det var domkapitlets indstiftelse i de sidste år af Svend Estridsens regeringstid, der var afgørende for etableringen af en kontinuerlig arkivdannelse og historisk overlevering ved Roskilde bispestol, fremgår tydeligt af Roskildekroniken, som blev skrevet sandsynligvis i 1138: Efter Estrids godsgave former kroniken sig som en ejendommelig blanding af rigshistorie og bispekrønike, mens dens tidligere dele var rent rigshistoriske og hovedsagelig baseret på Adam af Bremen (Gelting 2012b: afsnit 7 og 9).

Denne nøje sammenhæng mellem etableringen af et domkapitel og begyndelsen af en historisk og arkivalsk tradition ved domkirken er også tydelig ved nogle af de vstdanske stifter. Tydeligst er forholdet i Ribe takket være bevarelsen af en bispekrønike, som blev affattet ved domkirken i begyndelsen af 1200-tallet (Jørgensen 1933-1935). I Ribe er der ingen tvivl om tidspunktet for domkapitlets oprettelse, idet ordlyden af biskop Helias' stiftelsesbrev af 1145 er bevaret (*Dipl. Dan.* 1. rk. bd. 2, nr. 87). Dette tidspunkt markerer også et påfaldende brud i krønikens fremstilling. Hvor den indtil 1145 var ganske upræcis og til dels åbenbart fejlagtig, er den efter dette år detaljeret og tydeligvis bygget på domkapitlets arkiv, utvivlsomt suppleret med ældre kannikkers erindring (Gelting 2012c). Nok havde krønikens forfatter endnu kendskab til biskop Helias' nærmeste forgængere, men for 1000-tallet og begyndelsen af 1100-tallet er fremstillingen aldeles unøjagtig; således var en-

hver erindring gået tabt om den første biskop, som blev indsat efter nyindretningen af stiftsstrukturen i Jylland omkring 1059. Kun biskop Odinkar (den Yngre), som blev udnævnt af kong Knud den Store, var genstand for stadig erindring. Det skyldtes helt åbenbart, at denne hovedrige danske aristokrat, som synes at have været nært beslægtet med kongehuset, grundlagde Ribe bispesædes rigdom ved at overlade sin kirke alt sit arvegods. Det er betegnende, at da man i midten af 1100-tallet var nået så langt med den nye domkirke i Ribe, at ældre grave måtte sløjfes, var der tre biskopper, hvis jordiske rester blev fundet værdige til at blive overført til nichegrave i den nye bygning: biskop Helias' to nærmeste forgængere, Nothulf og Asser – og bispedømmets egentlige stifter, den gamle biskop Odinkar (*Danmarks Kirker. XIX. Ribe Amt* 1979: bd. 1, 114f, 526f, sml. 379ff). Dette eksempel bestyrker således i høj grad hypotesen om, at det først var oprettelsen af domkapitler, der sikrede en kontinuerlig historisk tradition ved de danske bispesæder; dog med den lille modifikation, at en tidlig erhvervelse af en betydelig godsmasse kunne sikre en punktvis erindring om godsets oprindelse, men rigtignok uden at dette indebar nogen klar erindring om øvrige begivenheder i den mellem-liggende tid (sml. Gelting 2004: 174-187; Gelting 2008: 68-74).

Lignende konklusioner kan drages af forholdene ved domkirken i Odense, om end overleveringen her er væsentlig mindre god end i Ribe. Det middelalderlige bispearkiv gik næsten fuldstændig tabt, da biskoppens borg Ørkild blev afbrændt under Grevens Fejde (1534) (Jexlev 1977: 21). Heller ikke meget har overlevet af Sankt Knuds Klosters eller domkapitlets arkiv, men indholdet af mange breve er kendt, dels fra en brevbog, som blev anlagt i 1400-tallet, dels fra afskrifter, som blev foretaget af Cornelius Hamsfort den Yngre (1546-1627), mens arkivet endnu var i behold. Det er også takket være Hamsfort, at vi kender en serie latinske mindevers om Odenses biskopper, idet han inkluderede dem i sin bispekrønike for Odense; den ældste gruppe af disse vers stammer sandsynligvis fra midten af 1200-tallet (Friis-Jensen 2012). Det er bemærkelsesværdigt, at den ældste verserække begynder med biskop Hubald, som nævnes første gang i forbindelse med begivenheder i år 1100 eller 1101 (Nyberg & Saaby Pedersen 1980). Som den eneste domkirke i Danmark blev Odense betjent af et samfund af benediktinermunke; en model, som de første munke givetvis bragte med sig fra England, hvor benediktinske domkapitler forekom hyppigt; Odenses Knudskloster blev grundlagt på

kong Erik Ejegods initiativ af munke fra det engelske benediktinerkloster Evesham i anden halvdel af 1090'erne (Gazzoli 2013: 72-73). Det er næppe tilfældigt, at den første Odensebiskop, som fik et mindevers i 1200-tallet, var den mand, som beklædte eller tiltrådte embedet på den tid, hvor Knudsklosteret blev grundlagt. Det er en udbredt opfattelse, at bispesædet var vakant inden Hubalds tiltrædelse, måske endog i en længere årrække (Gazzoli 2013: 73), men hvad der er anført ovenfor om de jyske stifters bisperækker i årtierne omkring 1100, må mane til den største varsomhed med sådanne slutninger fra fraværet af kilder. Hvis heldige tilfælde ikke havde bevaret isolerede efterretninger om biskop Henrik i Børglum i 1086 og biskop Siward i Slesvig i 1085, kunne man med lige så god ret have antaget, at disse bispesæder stod vakante i de sidste årtier af 1000-tallet. Vel kan det undre, at en biskop af Odense ikke optræder i nogen af beretningerne om drabet på kong Knud og de første skridt på vejen til helgenkulten, men der kan tænkes andre forklaringer på dette forhold, end at der slet ikke var nogen biskop. Snarere ser vi her effekten af grundlæggelsen af et domkapitel med rent udenlandsk bemanding og baggrund i en anden tradition: De nye munke har sandsynligvis set deres kloster som en ny begyndelse i et fremmed og tilbagestående land og opfattet sig selv som missionærer. De har næppe keret sig meget om, hvad der var gået forud på stedet. En sådan holdning ville svare meget godt til indstillingen hos de normanniske og franske gejstlige, som efter 1066 gradvis overtog ledelsen af den engelske kirke, ikke mindst de mange abbeder og biskopper, som havde deres baggrund og uddannelse fra reformklosteret Le Bec i Normandiet og dets datterklostre; også Odenses moderkloster Evesham havde indtil 1086 haft en abbed med denne baggrund (Vaughn 2012: 30-40). I modsætning til Ribe har betingelserne simpelthen ikke været til stede i Odense for dog at bevare nogle få brudstykker af bispestolens ældre historie. Det forhold, at bispegravene fra 1000-tallet i Skt. Albani Kirke ikke blev flyttet med til den nye domkirke omkring år 1100, tyder også på et sådant kontinuitetsbrud (Bjerregaard, Christensen & Hansen 2016a: 151-152). Ærkebiskop Anselm af Canterburys lykønskingsbrev til Asser af Lund i anledning af dennes opnåelse af ærkebispeværdigheden i 1104 giver med sin faderligt formanende tone en fornemmelse af den følelse af kulturel overlegenhed, som munkene fra Evesham kan have bragt med til deres nye hjem i Danmark (Dipl. Dan. 1. rk. bd. 2, nr. 29).

Aarhus var det sidste af de danske stifter, der

blev udstyret med et domkapitel; det skete først i 1190'erne (Helveg 1855: 6-8). Der er da heller ikke mange tegn på en historisk tradition ved domkirken før kapitlets oprettelse. Når vi alligevel har forholdsvis solidt kendskab til de to nærmeste forgængere til domkapitlets stifter, biskop Peder Vognsen (1191/95-1204), skyldes det, at de begge – først Eskil (1157/58-1165) og derefter Svend I (1165-1191) – var store velyndere af det samfund af cisterciensermunke, som efter flere mislykkede forsøg endte med at slå sig ned i Øm Kloster – og at Øm Klosters krønike er blevet bevaret til vore dage (Gertz 1922: 153-264). Begge biskopper valgte at blive begravet hos cistercienserne, og da brødrene i 1168 foretog deres sidste flytning, fra Veng til Øm, tog de biskop Eskils jordiske rester med sig (Nyborg 1992: 42-44). Til gengæld ligger bispesædets historie hen i fuldkomment mørke fra den sidste omtale af biskop Christian i 1070 til biskop Eskils tiltrædelse i 1157/58, kun afbrudt af et par sparsomme oplysninger om biskopperne Ulkil og Illuge i 1130'erne (Nyborg 1992: 41-42). Også her erkender man således domkapitlets afgørende betydning for etableringen af en kontinuerlig historisk tradition, om end vi også ser den variant af de gejstlige institutioners betydning i så henseende, at et andet regelbundet samfund – i dette tilfælde cistercienserne i Øm – så at sige kunne udfylde en stedfortrædende funktion, når der nu ikke var noget domkapitel i stiftsstad. Måske var det netop Eskils og Svends nære forhold til cistercienserne i Øm, der gjorde, at de ikke følte noget behov for et domkapitel.²⁶ Set i det lys var der noget demonstrativt over Peder Vognsens oprettelse af et domkapitel, samtidig med at han iværksatte et ambitiøst domkirkebyggeri: et klart brud med en lang tradition (sml. Hill 1992: 310), og en vægtforskydning i stiftet fra Gudenåen til Aarhusbugten.

De tre øvrige jyske stifter er mindre oplysende for nærværende artikels formål. Det skyldes i høj grad den ublide medfart, domkirkernes arkiver og biblioteker fik i senere tid. I Viborg aner man dog også domkapitlets betydning for vedligeholdelsen af en historisk tradition. Det synes grundlagt hen imod 1120 (Gelting 1992c: 118), og trods alvorlige tab, dels under Viborg bys brand i 1726, dels ved Københavns Universitetsbiblioteks brand to år senere (Jexlev 1977: 152), kendes noget brevmateriale tilbage til 1120'erne; men der er ingen spor af det nekrologium, som domkapitlet bør have haft, eller af nogen bispekrønike. Takket være de bevarede afskrifter af tidlige breve indskrænker bispesædets dunkle tid sig dog til tiden fra Adam af Bremens fremstillings

ophør i 1072 til den første omtale af biskop Eskil, måske i 1122 (Gelting 1992c: 119-120). Også her ser man således en sammenhængende overlevering sætte ind ved domkapitlets grundlæggelse.

Slesvig domkapitels oprettelsestid er temmelig uklar. En sen tradition tillægger kong Valdemar I (1154/57-1182) æren for at have stiftet domkapitlet, men hverken i denne konges gavebrev på halvdel af mønten i Slesvig by og på sin halve hovedlod syd for Kongeåen (sunnan a) efter sin død (ca. 1175), (*Dipl. Dan.* 1. rk. bd. 3, 1. del, nr. 50) eller i kong Knud VI's privilegiebrev for biskop Valdemar af Slesvig 1187 (*Dipl. Dan.* 1. rk. bd. 3, 1. del, nr. 143) er der nogen omtale af kapitlet. Det antages som regel, at domkapitlet må gå tilbage til slutningen af 1100-tallet (Helveg 1855: 13-15), men i betragtning af det meget usikre kildegrundlag ville det være uforsvarligt at slutte, at det forhold, at bispesædets arkiv i middelalderen indeholdt dokumenter tilbage til 1170'erne, skulle bevise, at domkapitlet fandtes allerede på det tidspunkt. Her må spørgsmålet om sammenhængen mellem domkapitel og traditionsbevaring lades åbent.²⁷

Børglum Stift er det danske bispesæde, hvis historie er mest dunkel. Bispesædet var usædvanligt, både fordi domkirken ikke lå i en by, og fordi domkapitelfunktionerne blev varetaget af et kapitel af præmonstratensere. Hvornår præmonstatenserklosteret blev grundlagt, er ganske omdiskuteret, og der er anført dateringer fra omkring 1140 til omkring 1170 (Gelting 1992a: 47-48). Både bispearkivet og klosterets arkiv synes at have lidt store tab allerede i løbet af middelalderen; ved registreringen af bispearkivet i 1578 fandtes kun ganske få breve, der var ældre end 1400 (Jexlev 1977: 100). Usikkerheden om Børglums oprettelse som præmonstratenserkloster afspejler, at der ikke er bevaret nogen historiske traditioner i form af krøniker, nekrologier eller bispe-liste. Stort set alt, hvad vi ved om bispesædets tidlige historie, stammer fra kilder uden for stiftet. Her er der således intet at hente til belysning af forbindelsen mellem domkapitel og historisk tradition.

Skønt kildesituationen i de enkelte stifter er varierende, og to af dem – Slesvig og Børglum – ikke byder på tilstrækkeligt kildegrundlag til i det hele taget at sige noget om domkapitlets betydning for stiftets historiske overleveringer, er det overordnede billede efter denne undersøgelse dog ganske klart: Det var domkapitlerne med deres kollektive, institutionelle identitet og kultur, som sikrede, at der bestod en historisk tradition og bevidsthed ved de enkelte domkirker. Det kunne de skiftende biskopper ikke

opretholde på egen hånd. Sammenhængen er så klar, at den et godt stykke ad vejen forklarer, hvorfor det vestlige Danmark, og navnlig Jylland, befandt sig i (næsten) forhistorisk tid indtil 1130'erne, i enkelte stifter endog senere: Domkapitlerne opstod senere end i det østlige Danmark.

Den navnløse biskop i Skt. Albani Kirke i Odense var bestemt ikke alene i sin navnløshed.

Summary

Unnamed Bishops – The (almost) prehistoric age of the Church in Western Denmark, 1072-1134

The recent find of the grave of an unidentified late eleventh-century bishop in the ruins of St Alban's Church in Odense is not the only enigma about the episcopate of Western Denmark in the decades around 1100. In addition to discussing the identity of the bishop in Odense's St Alban's, this article investigates two cases of unnamed Danish bishops in foreign sources from that period.

In an entry from the year 1097, the anonymous German chronicle known as the *Annalista Saxo* (c.1150) mentions the departure of the First Crusade and provides a list of its leaders. Among these are an unnamed brother of the Danish King and two bishops, doubtless from Denmark. The same entry, although omitting the two bishops, occurs in the early fifteenth-century chronicle *Cosmidromius* by Gobelin Person and the first sentence of the entry, without the list of the Crusade's leaders, was copied as a (now badly damaged) marginal addition to the mid-twelfth-century Annals of Hildesheim. P. Scheffer-Boichorst, who reconstructed the lost 'Annals of Paderborn' from its echoes in later chronicles, considered the entire passage to be derived from this lost text. More recently, F.-J. Schmale has denied the relevance of the *Cosmidromius* for reconstructing the 'Annals of Paderborn', which he preferred to attribute to the Abbey of Corvey, but without explaining the obvious textual connections between the *Annalista Saxo* and the *Cosmidromius*. Independently of these sources, the early twelfth-century Crusade chronicle of Albert of Aachen recounts a story about the Danish Prince Sven who, with a force of Danish warriors, was lagging behind the main body of the Crusading army and was massacred by the Turks in Asia Minor; no bishops are mentioned. It is argued here that Albert of Aachen's tale is marred by too many inconsistencies and unlikely elements (notably the presence in

the Danish contingent of an imaginary daughter of the Duke of Burgundy) to be credible, even though it may contain a grain of truth. On the other hand, it is pointed out that there is no reason to doubt the *Annalista Saxo*'s report of the participation of a brother of the Danish King accompanied by two bishops. However, the absence of evidence about the incumbents of most Danish sees in 1097 makes it impossible to assign either name or diocese to any of the two bishops.

The other case of unnamed Danish bishops occurs in the mid-thirteenth-century Annals of Stade by Albert of Stade. In an entry under the year 1112, Albert of Stade narrates a long story about the ministerial (i.e. an aristocratic bondsman) of the counts of Stade named Frederick, who was the grandson of an English lady shipwrecked on the coast of the diocese of Bremen, presumably in an attempt to escape the Norman conquerors of England after 1066; 'according to the harsh rules of the old law', the lady and her three daughters were captured and enserfed. Frederick was entrusted with the administration of the county of Stade by the early 1090s, and he built up a considerable fortune, most infamously by robbing and killing three Danish bishops as they were passing through Stade with a huge sum of money. It is argued here that this information is credible, and it is suggested that the three bishops may have been travelling to the court of Emperor Henry IV with gifts of bounty in order to obtain imperial consent to the Pope's elevation of the see of Lund to metropolitan status, thereby detaching all of the Nordic countries from the German ecclesiastical province of (Hamburg-)Bremen. This would imply dating the triple murder to 1103 or 1104, even though, strictly speaking, the event cannot be dated more precisely than between 1087 (accession of Count Udo III of Stade) and 1112. In this case, too, insufficient Danish evidence prohibits any identification of the three hapless bishops beyond eliminating (Arch)bishop Asser of Lund, Bishop Arnold of Roskilde, and (if the hypothetical date of 1103/04 is correct) Bishop Hubald of Odense.

The anonymous bishop's grave in St Alban's Church in Odense may be that of one of the two bishops of Odense named by Adam of Bremen, Reginbert and Eilbert, or it may be that of an entirely unknown successor of the latter, who died in 1072.

The last part of the article argues that the reason for the lack of evidence about the incumbents of the sees of Børglum, Viborg, Aarhus, Ribe, Schleswig,

and until 1100-01 Odense, is the lateness of the establishing of cathedral chapters at these sees. In the diocese of Lund, a chapter was established in Dalby in the late 1060s and, in Lund itself, the cathedral chapter may have been instituted by a great donation from King Knud II (St Canute) in 1085, and it was certainly in existence by the early twelfth century. The cathedral chapter of Roskilde was created by the mid-1070s and, in Odense, the Benedictine cathedral priory was founded in the late 1090s. In all three instances, the onset of continuous archival and historiographical traditions can be shown to coincide with the emergence of the cathedral chapter. In Odense, the break with the past was particularly sharp due to the creation of the cathedral priory as a daughter house of the English Abbey of Evesham. No doubt seeing their house as a new, civilized foundation in a barbarian land, the monks do not seem to have cared to preserve any memories about what had gone before their arrival.

It is argued that the same connection between the founding of a cathedral chapter and the inception of archival and historiographical tradition was at play at the Western Danish sees, but in that part of the realm, the cathedral chapters were founded later, in the course of the twelfth century: Viborg around 1120, Ribe in 1145, Børglum some time in the mid-twelfth century, Schleswig probably during the reign of King Valdemar I (1157-82) and, finally, Aarhus in the 1190s, although the close connection between the Bishops of Aarhus and the Cistercians of Øm from the late 1150s to 1191 ensured the existence of an historiographical tradition from that period. The evidence regarding Børglum and Schleswig is inconclusive due to poor survival of records, but it is argued that the link between the emergence of a cathedral chapter and the beginning of a continuous archival and historiographical tradition is sufficiently clear in the three other dioceses (and particularly in Ribe) to support the conclusion that successive individual bishops were incapable of sustaining such traditions on their own. Archival and historiographical traditions were dependent upon the institutional continuity of a cathedral chapter.

Litteraturliste

- Adam, se Schmeidler 1917.
- Arnold, B. 1985: *German Knighthood 1050-1300*. Oxford (genoptryk 1999).
- Barlow, F. 2002: *The Godwins: The Rise and Fall of a Noble Dynasty*. London / New York (genoptryk 2013).
- Berg, D. 1987-1989: Gobel Person. I: *Lexikon des Mittelalters*, bd. 4. Stuttgart/Weimar, sp. 1528.
- Bernhardi, W. 1879: *Lothar von Supplinburg*. Leipzig (genoptryk Berlin 1975).
- Birket-Smith, S. 1882: *Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728, især dets Håndskriftsamlinger*. København.
- Bjerregaard, M.M., J.T. Christensen & J. Hansen 2016a: Bispen i Albani Kirke. *Odense Bys Museer* 2016: s. 139-155.
- Bjerregaard, M.M., J.T. Christensen & J. Hansen 2016b: Tidlig bispegrav i Odense. *Skalk* 2016 nr. 5, s. 3-9.
- Bolin, S. 1931: *Om Nordens äldsta historieforskning: Studier över dess metodik och källvärde*. Lunds universitets årsskrift, ny följd, avd. 1, bd. 27:3. Lund.
- Bolton, T. 2005: English political refugees at the court of Sveinn Ástríðarson, king of Denmark (1042-76). *Mediaeval Scandinavia*, bd. 15, s. 17-36.
- Bosl, K. 1950: *Die Reichsministerialität der Salier und Staufer*. Monumenta Germaniae Historica, Schriften, bd. 10,1-2. Stuttgart (genoptryk 1979).
- Breengaard, C. 1982: *Muren om Israels hus: regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*. København.
- Ciardi, A.M. 2016: *On the Formation of Cathedral Chapters and Cathedral Culture: Lund, Denmark, and Scandinavia, c. 1060-1225*. Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, bd. 60. Lund.
- Danmarks Kirker* 1933-. Nationalmuseet (udg.). København.
- Dehio, G. 1877: *Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen bis zum Ausgang der Mission*, bd. 2. Berlin (genoptryk Osnabrück 1975).
- Dipl. Dan. 1. rk. bd. 2 = *Diplomatarium Danicum*, 1. række bd. 2, 1053-1169, Lauritz Weibull & Niels Skyum-Nielsen (udg.). København 1963.
- Dipl. Dan. 1. rk. bd. 3, 1. del = *Diplomatarium Danicum*, 1. række bd. 3, 1. del: *Diplomer 1170-1199*, C. A. Christensen, Herluf Nielsen & Lauritz Weibull (†) (udg.). København 1976.
- Friis-Jensen, K. 2012: Series episcoporum Othinien-sium. I: S. Borgehammar, K. Friis-Jensen, L.B. Mortensen & Å. Ommundsen (red.): *Medieval Nordic Literature in Latin: A Website of Authors and Anonymous Works c. 1100-1530*. Bergen. https://wikihost.uib.no/medieval/index.php/Series_episcoporum_Othinien-sium (konsulteret 14. februar 2017).

- Friis-Jensen, K. (udg.) & P.Fisher (ovs.) 2015: *Saxo Grammaticus, Gesta Danorum: The History of the Danes*. 2 bd. Oxford.
- Gazzoli, P. 2013: Anglo-Danish Connections and the Origins of the Cult of Knud. I: *Across the Sólundarhaf: Connections between Scotland and the Northern World. Selected Papers from the Inaugural St. Magnus Conference 2011*. Journal of the North Atlantic, Special Volume 4, s. 69-76.
- Gelting, M. H. 1992a: Burglanensis eccl. (Børglum). I: Odilo Engels & Stefan Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, H. Kluger et al. (red.). Stuttgart, s. 46-53.
- Gelting, M.H. 1992b: Ripa (Ribe). I: O. Engels & S. Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, H. Kluger et al (red.). Stuttgart, s. 64-75.
- Gelting, M.H. 1992c: Wiberg (Viborg). I: Odilo Engels & Stefan Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, H. Kluger et al. (red.). Stuttgart, s. 117-123.
- Gelting, M.H. 2004: Elusive Bishops: Remembering, Forgetting, and Remaking the History of the Early Danish Church. I: S. Gilsdorf (red.): *The Bishop: Power and Piety at the First Millennium*. Neue Aspekte der europäischen Mittelalterforschung, bd. 4. Münster, s. 169-200.
- Gelting, M.H. 2007: The kingdom of Denmark. I: N. Berend (red.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*. Cambridge, s. 73-120.
- Gelting, M.H. 2008: Un évêque danois élève de Fulbert de Chartres? I: M. Rouche (red.): *Fulbert de Chartres, précurseur de l'Europe médiévale?* Paris, s. 63-75.
- Gelting, M.H. 2010: Viborg stifts grundlæggelse – og den danske kirkes udvikling i 1000-tallet. I: O. Degn et al.(red.): *Stiftet og byen: Viborg Stift 1060-2010*. Fra Viborg-egnen: Historisk Samfund for Viborg-egnen, bd. 75, s. 11-31.
- Gelting, M.H. 2012a: Lund, Dalby og Bornholm: Politik og mission i biskop Eginos tid. I: S. Borgehammar & J. Wienberg (red.): *Locus celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*, Centrum för Danmarksstudier, bd. 28. Göteborg/Stockholm, s. 101-111.
- Gelting, M.H. 2012b: Chronicon Roskildense. I: S. Borgehammar, K. Friis-Jensen, L.B. Mortensen & Å. Ommundsen (red.): *Medieval Nordic Literature in Latin: A Website of Authors and Anonymous Works c. 1100-1530*. Bergen. https://wikihost.uib.no/medieval/index.php/Chronicon_Roskildense (konsulteret 13. februar 2017).
- Gelting, M.H. 2012c: Cronica ecclesiae Ripensis. I: S. Borgehammar, K. Friis-Jensen, L.B. Mortensen & Å. Ommundsen (red.): *Medieval Nordic Literature in Latin: A Website of Authors and Anonymous Works c. 1100-1530*. Bergen. https://wikihost.uib.no/medieval/index.php/Cronica_ecclesi%C3%A6_Ripensis (konsulteret 13. februar 2017).
- Gertz, M.Cl. (udg.) 1917-1918: *Scriptores Minores historiae Danicae medii aevi*, bd. 1. København (genoptryk 1970).
- Gertz, M.Cl. (udg.) 1922: *Scriptores Minores historiae Danicae medii aevi*, bd. 2. København (genoptryk 1970).
- Giesebrecht, W. von 1890: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, bd. 3, *Das Kaiserthum im Kampfe mit dem Papstthum*. 5. udgave. Leipzig.
- Große, R. 1992: Roskildis (Roskilde). I: O. Engels & S. Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, Helmuth Kluger et al. (red.). Stuttgart, s. 76-95.
- Helveg, L. 1855: *De danske Domkapitler; deres Oprindelse, Indretning og Virksomhed, for Reformationen*. København.
- Hill, T. 1992: *Könige, Fürsten und Klöster: Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts*. Kieler Werkstücke, Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, bd. 4. Frankfurt am Main / Bern / New York / Paris.
- Hofmeister, A.E. 1979: *Besiedlung und Verfassung der Stader Elbmarschen im Mittelalter*, bd. 1: *Die Stader Elbmarschen vor der Kolonisation des 12. Jahrhunderts*. Veröffentlichungen des Instituts für historische Landesforschung der Universität Göttingen, bd. 12. Hildesheim.
- Holder-Egger, O. 1881: *Series episcoporum et abbatum Germaniae*. I: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, bd. 13. Hannover, s. 281-392.
- Hucke, R.G. 1956: *Die Grafen von Stade 900-1144*:

- Genealogie, politische Stellung, Comitatus und Allodialbesitz der sächsischen Udonen*. Stade.
- Hucker, B.U. 1978: *Das Problem von Herrschaft und Freiheit in den Landesgemeinden und Adels Herrschaften des Mittelalters im Niederweserraum*. Dissertation. Münster.
- Jacobsen, P.C. 1977-1980: A[lbert] v. Aachen. I: *Lexikon des Mittelalters*, bd. 1. Stuttgart/Weimar, sp. 286-287.
- Jansen, M. (udg.) 1900: *Cosmidromius Gobellini Person und als Anhang desselben Verfassers Processus translacionis et reformationis monasterii Budecensis*. Münster.
- Jexlev, T. 1973: Lokalkirker til 1559: Gejstlige arkiver, bd. 1: *Ærkestiftet og Roskilde stift*. Vejledende Arkivregistraturer, bd. 17. København.
- Jexlev, T. 1977: Lokalkirker til 1559: Gejstlige arkiver, bd. 2: *Odense stift, jyske stifter og Slesvig stift*. Vejledende Arkivregistraturer, bd. 18. København.
- Jørgensen, E. (udg.) 1933-1935: Ribe Bispekrønike. *Kirkehistoriske Samlinger*, 6. rk. bd. 1, s. 23-33.
- Kluger, H. 1992: Othinse (Odense). I: O. Engels & S. Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, Helmuth Kluger et al. (red.). Stuttgart, s. 54-63.
- Koch, H. 1963: *Kongemagt og Kirke 1060-1241*. I: J. Danstrup & H. Koch (red.): *Danmarks Historie*, bd. 3. København.
- Lappenberg, J.M. (udg.) 1842: *Hamburgisches Urkundenbuch*, bd. 1. Hamburg.
- Lappenberg, I.M. (udg.) 1859. *Annales Staden- ses auctore Alberto*. I: Georgius Heinrichus Pertz (udg.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, bd. 16. Hannover, s. 271-379.
- Lind, J.H., C.S. Jensen, K.V. Jensen & A.L. Bysted 2004: *Danske korstog – krig og mission i Østersøen*. København.
- Mason, E. 2004: *The House of Godwine: The History of a Dynasty*. London / New York.
- Møller Jensen, J. 2000: Danmark og den hellige krig: En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca. 1070-1169. *Historisk Tidsskrift*, bd. 100, s. 285-328.
- Nass, K. 1996: *Die Reichschronik des Annalista Saxo und die sächsische Geschichtsschreibung im 12. Jahrhundert*. *Monumenta Germaniae Historica, Schriften*, bd. 41. Hannover.
- Nass, K. (udg.) 2006: *Die Reichschronik des Annalista Saxo*. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, bd. 37. Hannover.
- Nyberg, T. 2015: Broderlig bønegemenskab i 1100- og 1200-talens Lund. I: E.N. Nilsson Nylander (red.): *Mellan evighet och vardag: Lunds domkyrkas martyrologium Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken)*. *Studier och faksimilutgåva*. Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund, ny följd bd. 10. Lund, s. 179-190.
- Nyberg, T., & F.S. Pedersen, udg. 1980: De latinske vers om Odenses middelalderlige biskopper. *Fynske Årbøger* 1980, s. 76-97.
- Nyborg, E. 1992: Arusiensis eccl. (Århus). I: O. Engels & S. Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, H. Kluger et al. (red.). Stuttgart, s. 38-45.
- Nylander, E.N. (red.) 2015: *Mellan evighet och vardag: Lunds domkyrkas martyrologium Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken)*. *Studier och faksimilutgåva*. Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund, ny följd bd. 10. Lund.
- Otto, A. 1933: *Liber daticus Roskildensis: Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste*. København.
- Patze, H. 1977-1980: A[lbert] v. Stade. I: *Lexikon des Mittelalters*, bd. 1. Stuttgart/Weimar, sp. 290.
- Radtke, C. 1992: Sliaswig (Schleswig/Haithabu). I: O. Engels & S. Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, H. Kluger et al. (red.). Stuttgart, s. 96-116.
- Recueil des historiens des croisades: *Historiens occidentaux*, bd. 4. 1879. Paris.
- Reinecke, K. 1971: *Studien zur Vogtei- und Territorialentwicklung im Erzbistum Bremen (937-1184)*. Stade.
- Riant, P. 1865: *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des Croisades*. Paris.
- Rübner Jørgensen, K. 1992: Lundensis eccl. (Lund). I: O. Engels & S. Weinfurter (red.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, bd. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, H. Kluger et al. (red.). Stuttgart, s. 7-33.
- Saxo, se Friis-Jensen & Fisher 2015.
- Scheffer-Boichorst, P. (udg.) 1870: *Annales Pather-*

- brunnenses: Eine verlorene Quellenschrift des zwölften Jahrhunderts aus Bruchstücken wiederhergestellt.* Innsbruck.
- Schmale, F.-J. 1996: *Die größeren Annalen von Corvey (Annales Corbeiensis [sic!] maiores)*. Abhandlungen zur Corveyer Geschichtsschreibung, bd. 8. Münster.
- Schmeidler, B. (udg.) 1917: *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. 3. udgave. Hannover / Leipzig.
- Schulze, H.-J. 1995: Die Erzbischöfe von Hamburg-Bremen und die Grafen von Stade vom Ausgang des 10. bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts. I: H.-E. Dannenberg & H.-J. Schulze (red.): *Geschichte des Landes zwischen Elbe und Weser*, bd. 2: *Mittelalter*. Schriftenreihe des Landschaftsverbandes der ehemaligen Herzogtümer Bremen und Verden, bd. 8. Stade, s. 43-104.
- Seegrün, W. 1967: *Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164)*. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 51. Neumünster.
- Sonne, L.C.A. 2016: Svend Estridsens politiske liv. I: L.C.A. Sonne & S. Croix (red.): *Svend Estridsen*. Odense, s. 15-38.
- Vaughn, Sally N. 2012: *Archbishop Anselm 1093-1109: Bec Missionary, Canterbury Primate, Patriarch of Another World*. Farnham / Burlington.
- Waitz, G. (udg.) 1878: *Annales Hildesheimenses*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover.
- Walker, I.W. 1997: *Harold: The Last Anglo-Saxon King*. Thrupp (genoptryk 2000).
- Weeke, C. (udg.) 1884-1889: *Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde Domkapitels Gavebøger ("Libri datici Lundenses")*. København (genoptryk 1973).
- Weibull, L. 1901: *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*. Lund.
- Weibull, L. (udg.) 1923: *Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*. Lund.
- aliique per plures totius Europae principes) (Nass 2006: 492).
- ² Eller kunne Saxo for at miskreditere Svends gren af kongeslægten både have fortiet hans deltagelse i korstoget og opfundet en helt anden historie om hans død? En sådan hypotese ville dog nok være at bevæge sig lidt for langt ud i vilkårlige konstruktioner.
- ³ De sparsomme oplysninger om biskopperne i de vestdanske stifter bliver gennemgået nærmere i de følgende afsnit.
- ⁴ Begrebet ministerialer bliver drøftet nærmere nedenfor.
- ⁵ Det drejer sig om stamfædrene til det oldenburgske hus, altså Danmarks nuværende kongeslægt.
- ⁶ Se note 13.
- ⁷ Glismod var søster til biskop Meinwerk af Paderborn.
- ⁸ Svjatoslaw II af Kiev († 1076).
- ⁹ Dog ikke i Kiev. Jaroslaw døde i 1130 som fyrste af Rjazan.
- ¹⁰ Urigtigt.
- ¹¹ Uidentificeret.
- ¹² Udo II døde i 1082.
- ¹³ Albert af Stade begår her en forveksling. Udo II's søn Heinrich I (den Lange) af Stade var en ung mand ved faderens død, men han døde allerede i 1087. Historien må dreje sig om Heinrich I's brodersøn Heinrich II, som ganske rigtig var faderløs (faderen Udo III døde i 1106) og umyndig, indtil han overtog markgrevs-kabet fra sin farbroder Rudolf I i 1114. Heinrich II døde barnløs i 1128.
- ¹⁴ Henrik V regerede 1106-1125.
- ¹⁵ Dette er en åbenbar fejl. Udo II døde i 1082, og Ludger blev først hertug af Sachsen i 1106.
- ¹⁶ Albert af Stade betegner Friedrich som greve, fordi han var den faktiske magthaver i grevskabet.
- ¹⁷ Nu Bremervörde.
- ¹⁸ For eksempel forekommer det sandsynligt, at to af Harold Godwinsons brødre, Gyrð og Leofwine, som begge faldt ved hans side ved Hastings, havde stiftet familie, men der er ingen efterretninger derom (Mason 2004: 197).
- ¹⁹ Tænkeligt kunne Friedrichs mormor og hendes døtre have været på flugt til Danmark i forbindelse med den engelske konge Edward Bekenderens forsøg på at fordrive den mægtige Earl Godwin og hans sønner i 1051-1052 (Mason 2004: 59-81; Barlow 2002: 58-67; Walker 1997: 29-53). I så fald kunne Albert af Stades placering af skibbruddet i grev Udo I's tid være korrekt. Det er imidlertid ikke muligt at pege på nogen medlemmer af Godwins familie, der kunne være identiske med de skibbrudne, og det ville også være vanskeligt at forklare, at Godwin og hans sønner ikke forsøgte at befri deres kvindelige slægtninge, efter at de havde genvundet deres magtpositioner i 1052.
- ²⁰ Rosenfeld-kroniken sætter endog Friedrichs embedsperiode til tre år, hvilket er helt umuligt (Hucke 1956: 92 note 655).
- ²¹ De øvrige efterkommere af Friedrich af Stades mormor er nærmere behandlet af Adolf Hofmeister (Hofmeister

Noter

¹ Efter opregningen af korstogets ledere, der slutter med ordene, at de "drog ud på færd mod Jerusalem" (Hierosolimitanum iter aggressi sunt), fortsætter Annalista Saxo: "og foruden disse danernes konges broder med to biskopper og mange andre af hele Europas fyrster" (preterque hos frater regis Danorum cum duobus episcopis

1979: 193-194). De var alle ministerialer, hvis efter-slægt kan følges indtil begyndelsen af 1200-tallet.

²² Adam af Bremen skildrer Svend Tveskægs oprør mod faderen som en hedensk reaktion (Adam, 2. bog kap. 27; Schmeidler 1917: 87). ”Hedenskabene” synes alene at have bestået i fordrivelsen af de biskopper, som var indsat fra Bremen; i stedet indsatte kongen engelsk uddannede missionsbiskopper (Gelting 2007: 83).

²³ Man kunne tilføje, at Friedrich af Stade var særlig velegnet til at udføre en sådan opgave. Skønt rig og magtfuld var han dog stadig livegen, og hvis konsekvenserne af rovmordet skulle udvikle sig uheldigt for ærkebiskoppen, ville det ikke have så alvorlige konsekvenser at ofre en livegen, som hvis det drejede sig om

et medlem af højadelen.

²⁴ Adam af Bremen nævner ikke andre biskopper af Viborg, der blev bispeviet af ærkebiskop Adalbert († 1072); sml. Gelting 1992b: 69 om Oddo af Ribe.

²⁵ Håndskriftets signatur var *Capsa Ambrosii, Pars prima, Ordo 4, nr. 1*.

²⁶ Sml. Thomas Hills karakteristik af Øm i biskopperne Eskil og Svens tid som et biskoppeligt ”huskloster” (Hauskloster) (Hill 1992: 313).

²⁷ En bisperække fra den første Slesvigbiskops indvielse i 948 til midten af 1000-tallet (Holder-Egger 1881: 349-350) stammer fra Bremen og er dermed irrelevant i nærværende sammenhæng (Bolin 1931: 9-28).

Indhold

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

- en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Monumenterne i Jelling

Fornyet tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder
og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Ihukommelse mellem embede og slægt

- senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur

Af Tine Kondrup

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Indledning

Fundet i efteråret 2015 af den bemærkelsesværdige frådstensgrav fra o. 1100 i den nedlagte Skt. Albani Kirke i Odense under en fjernvarmeudgravning i den middelalderlige bymidte repræsenterer inden for arkæologien eller kulturhistorien i videste forstand det fænomen, der kan betegnes som ”det gode tilfælde” (eller *fortuna secunda*). Hermed blev under århundreders skiftende kulturlag fremdraget erindringsspor fra den kollektive glemsel af et individ, som at dømme efter gravens placering, form og udstyr formentlig har tilhørt samfundets elite.¹ En gravkalk med tilhørende disk (fig. 1), stilistisk dateret til sidste del af 1000-tallet, har ført til den nærliggende hypotese, at den afdøde har været en højtstående gejstlig eller måske ligefrem en af Odense Stifts tidligste, navnløse biskopper, der var blevet begravet på dette sted på et tidspunkt før den mulige overflytning af det fynske bispesæde fra Skt. Albani Kirke til det nyetablere-

de klostर्सamfund og den nye frådstenskatedral syd herfor, viet til den i 1100-1101 kanoniserede kongehelgen, Skt. Knud (Bjerregaard *et al.* 2016).

Et slumpetræf af tilsvarende kaliber var fremdragelsen af den skriftlige kilde, der leverer hovedargumentet bag selve formodningen om Skt. Albani Kirkes tidligere særstatus som bispekirke og dermed om de(n) afdødes identitet. I en beskrivelse af Knud den Helliges martyrhistorie fra anden fjerdedel af 1200-tallet står den meningsladede passus: ”I denne kirke (dvs. hvor Knud den Hellige blev dræbt) var dengang bispesædet, som siden er blevet overført til Den hellige Knuds kloster ... (*in quo tunc temporis sedes erat episcopalis, que postea ad monasterium beati Kanuti (...) translata est*)” (*Passio Sancti Kanuti Regis et Martiris* 1908-12: 552). Faktisk var tekstudgiveren, filologen Martin Clarentius Gertz (1844-1929) først blevet gjort opmærksom på kilden efter afslutningen af manuskriptet til den vigtige

Fig. 1. Kalk og disk fra den nyfundne grav i den forsvundne Albani Kirke. Foto: Odense Bys Museer.

Chalice and paten from the newly found bishop's grave in St. Alban's Church, Odense.

publicering af danske middelalderlige helgenvitae (1908-1912). Det hidtil upågtede håndskrift, der befandt sig i biblioteket i Neukloster, Wiener Neustadt, var efter en omskiftelig skæbne i 1911 blevet udgivet af den tyske historiker Bernhard Schmeidler. Fra augustinerkorherreklostret i Bordesholm var det blevet reddet fra urolighederne i kølvandet på reformationen af den lærde Henrik Rantzau (1526-1599), der indlemmede manuskriptet i sit bibliotek på Breitenburg. Derfra kom det kun få årtier senere til det østrigske klosterbibliotek, idet det heldigt havde undgået Albrecht von Wallensteins (1583-1634) plyndringer under Kejserkrigen.²

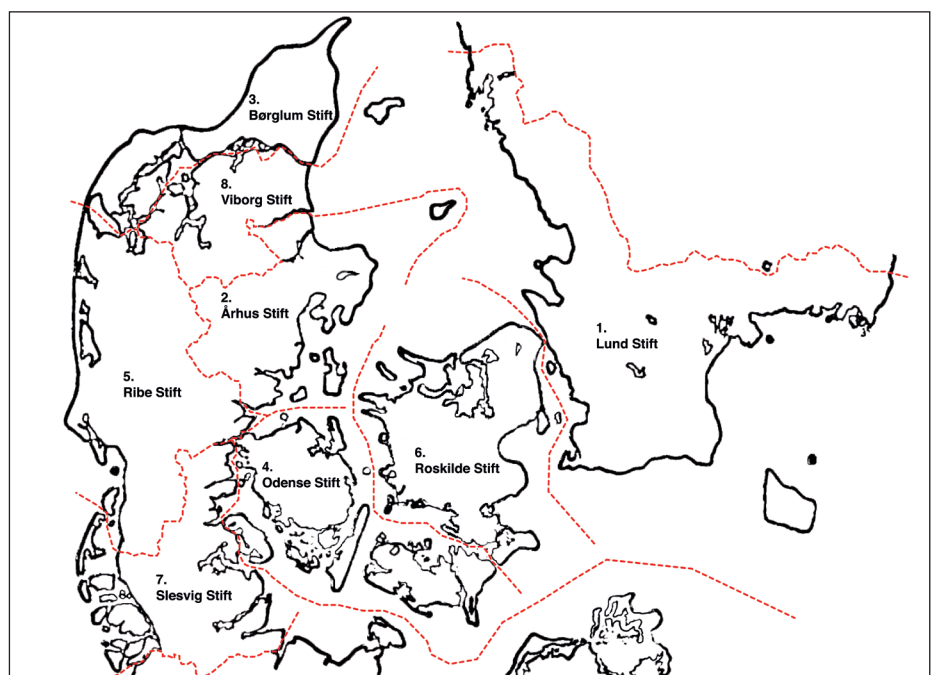
Den skriftlige traditions- og erindringsdannelse omkring Skt. Albani Kirkes ældste historie er imidlertid så godt som udelukkende knyttet til kirkens status som mordsted og første begravelsesplads for Knud den Hellige, hans bror Benedikt og kongens 17 hirdmænd, der faldt med ham (*Danmarks Kirker. IX. Odense Amt* 1998-2001: bd. 3, 1729ff). De sidste blev begravet i kirkens forhal, i det vestlige og nordlige hjørne, mens kongen selv før overflytningen til Odense Domkirke antagelig blev gravsat foran alteret nær det sted, hvor han havde fundet sin død. Ingen af disse grave er dog arkæologisk påvist. Til gengæld blev helgenkongen og hans bror, der efterfølgende blev skrinlagt i stiftets hovedkirke, allerede fra middelalderen genstand for en intensiv kult, der også efter reformationen fortsat skulle blomstre og skyde friske skud. Selv erindringen om de dræbte hirdmænd blev - knap 800 år efter, i 1875 - fastholdt med en indskrift på sydvæggen af den nyfundne krypt i

domkirken (*Danmarks Kirker. IX. Odense Amt* 1990: bd. 1, 424ff, 391), omend deres jordiske rester efter alt at dømme var forblevet på den for længst ryddede kirketomt, hvis arkæologiske udgravning i øvrigt indledtes få år senere i 1886, i 800-året for Knud den Helliges død (*Danmarks Kirker. IX. Odense Amt* 1998-2001: bd. 3, 1732).

En tilsvarende mindestrategisk rehabilitering er nu også blevet det navnløse individ eller den formodede biskop fra Skt. Albani Kirke til del, selvom det i sagens natur ikke har været muligt at knytte aktiviteterne til noget konkret jubilæum. I mediedækningen af begivenheden blev begravelsen karakteriseret som "den ældste udgravede bispegrav herhjemme",³ ligesom det aktuelle tværfaglige seminar, "At være i centrum", tog udgangspunkt i det heldige fund, der betegnedes som "et arkæologisk highlight" og samtidig markerede åbningen den 10. februar 2016 af forskningscentret CENTRUM ved Odense Bys Museer. Tilsvarende var gravkalken med den tilhørende disk blevet ophøjet til en museumsgenstand (inv. nr. OBM3183X87 og OBM3183X86). Selve musealiseringen kan i parentes bemærket betragtes som en intellektuel konstruktion af et erindringssted.⁴

De følgende linjer skal med udgangspunkt i den nyfundne grav fra Skt. Albani Kirke især fokusere på overlevering af eller erindringsbevaring/erindringsstab i forbindelse med grave og gravminder for medlemmerne af gejstlighedens absolutte elite – ærkebisper og biskopper fra den tidlige middelalderes Danmark. Oversigten, der omfatter eksempler fra tiden frem til o. 1200, tager udgangspunkt i den

Fig. 2. Oversigtsplan over middelalderens danske stifter, opregnet efter rækkefølgen i Series episcoporum. Tegning: Maja Honoré efter Historisk Atlas Danmark (1988). *The medieval dioceses of Denmark*.

minutøse registrering af embedsrækkerne i de middelalderlige danske stifter (fig. 2) i *Series episcoporum* (1992) fra ærkesædet i Lund til Viborg Stift.⁵ Materialet skal ikke kun betragtes i prosopografisk perspektiv, men i lige så høj grad diskutere de mekanismer, der i *la longue durée* har været aktiveret i forbindelse med konstruktionen eller dekonstruktionen af mindet om de pågældende. Det skal argumenteres, at gravminderne ikke kun har tjent det individuelle *memoria*, men også i en række eksempler er blevet instrumentaliseret eller tværtimod bevidst negligeret i en løbende magt- eller statusdiskurs inden for de respektive institutioner.

1: Erindringens og glemslens veje

Inden for det dynamiske, interdisciplinære felt, som erindrings- og glemselsforskningen har repræsenteret i de sidste årtier, spiller grave og gravmonumenter en nøglerolle, ikke mindst når det handler om den senere aktivisering eller dekonstruktion af disse. Det gælder i forbindelse med den posthume genoplivning af kulten for de afdøde personer over for den mere eller mindre målrettede sletning af erindringen om andre, herunder selve elimineringen af de fysiske spor efter individer, som af en eftertid skønnedes mindre mindeværdige. Netop det sidste aspekt, glemselshandlingen, skal som understreget af bl.a. den hollandske kulturforsker Liedeke Plate forstås som en selvstændig kulturel praksis, der i virkeligheden udgør en integreret del af erindringsprocessen, ligesom studiet heraf, kodificeret som *amnesiology* (amnesiology), fokuserer på selve baggrunden for glemslen, ”not as a lapse of memory, nor as memory’s flipside, but as something actively produced – a made condition, produced and reproduced” (Plate 2016: 144). Den larmende tavshed om konkrete enkeltpersoner skal derfor ikke kun afføde resignation over for historiens ubønhørlige nedkværnen af fortidslevn, men fortjener en fornyet overvejelse om eventuelle mønstre bag tilstedeværelsen over for fraværet eller det proaktive bortvalg af materielle og skriftlige vidnesbyrd.

Som nævnt tager fremstillingen udgangspunkt i *Series episcoporum* (1992), der opregner individer fra de tidligste tider frem til o. 1200 om end med lakuner for de ældste navnløse repræsentanternes vedkommende. Inden for de seneste år har navnlig Michael H. Gelting kastet nyt lys over 1000-tallets hjemlige bispehistorie (Gelting 2004; Gelting 2010). Ud fra en kritisk analyse af hovedkilden hertil, Adam af Bremens (o. 1040 - o. 1081) *Gesta Hammabur-*

gensis Ecclesiae Pontificum, forfattet o. 1075-1081, argumenteres for, at også dette værk på visse punkter afspejler en strategisk erindringspolitik, en bevidst fortrængningsmekanisme eller undertiden endda en kontrafaktisk omskrivning af vigtige forløb, alt sammen med henblik på at konsolidere det svækkede ærkesæde i Hamburg-Bremen over for de danske bestræbelser på at etablere en selvstændig kirkestatus, bl.a. gennem en øget tilknytning til den engelske kirke. I lyset af denne nytolkning kan en række af de tidlige bisper derfor antagelig kun betragtes som titulærbiskopper i eksil, mens andre, som måske vitterligt beklædte bispeembedet, bevidst er udeladt.

I den sammenhæng er netop bispegravene vigtige historiske medier, der kan supplere de skriftlige efterretninger. Ud over de bevarede eksempler og de erindrede grave/gravmæler, som kun er skriftligt bevidnet, samt gråzonen af glemte eller ukendte eksempler, følger sig yderligere en kategori til: de fiktive begravelser (jf. Borgolte 1988),⁶ hvor en eftertid ud fra en særlig agenda om behovet for konkret bevisførelse for en institutions høje ælde eller et individs særlige status frit konstruerede de nødvendige vidnesbyrd – omtrent som en form for placeboeffekt.⁷ Det skal i øvrigt understreges, at den målrettede erindringsorganisering ikke nødvendigvis var bundet af en tidsmæssig og rumlig nærhed til det pågældende individ og dennes grav, der i lighed med andre former for ophobet erindringsstof kunne ændre karakter fra lagererindringer til funktionserindringer - selektive, subjektorienterede og konstruerede ud fra en bestemt dagsorden (Assmann 1999). Som betonet i forbindelse med den strategiske erindring eller glemsel i forhold til verdslige magthavere rummer gravene og de afdødes knogler i sig selv et potentiale eller en særlig karismatisk værdi i kraft af deres blotte eksistens en status, der af en eftertid – navnlig under kriser og i politiske brydningstider – bevidst kunne reaktiveres eller tværtimod ødelægges i en form for *damnatio memoriae* eller *repressive erasure* med den engelske erindrings- og glemselsforsker Paul Connerton’s betegnelse (Connerton 2008).

Denne mekanisme, der ligefrem er karakteriseret som en antropologisk konstant (Rader 2003), har ikke mindre relevans i forhold til den gejstlige magtelites grave. I en diskussion af pavegravmæler som *erindringssteder* understreger den tyske historiker Michael Borgolte (f. 1948), hvordan bevaringen eller sløjfningen af grave i ældre tid oftest var produktet af særlige interesser, dikteret af enkeltpersoner eller bestemte grupper, hvorimod en sammenhængende og fastetableret institutionel traditionsdannelse ved

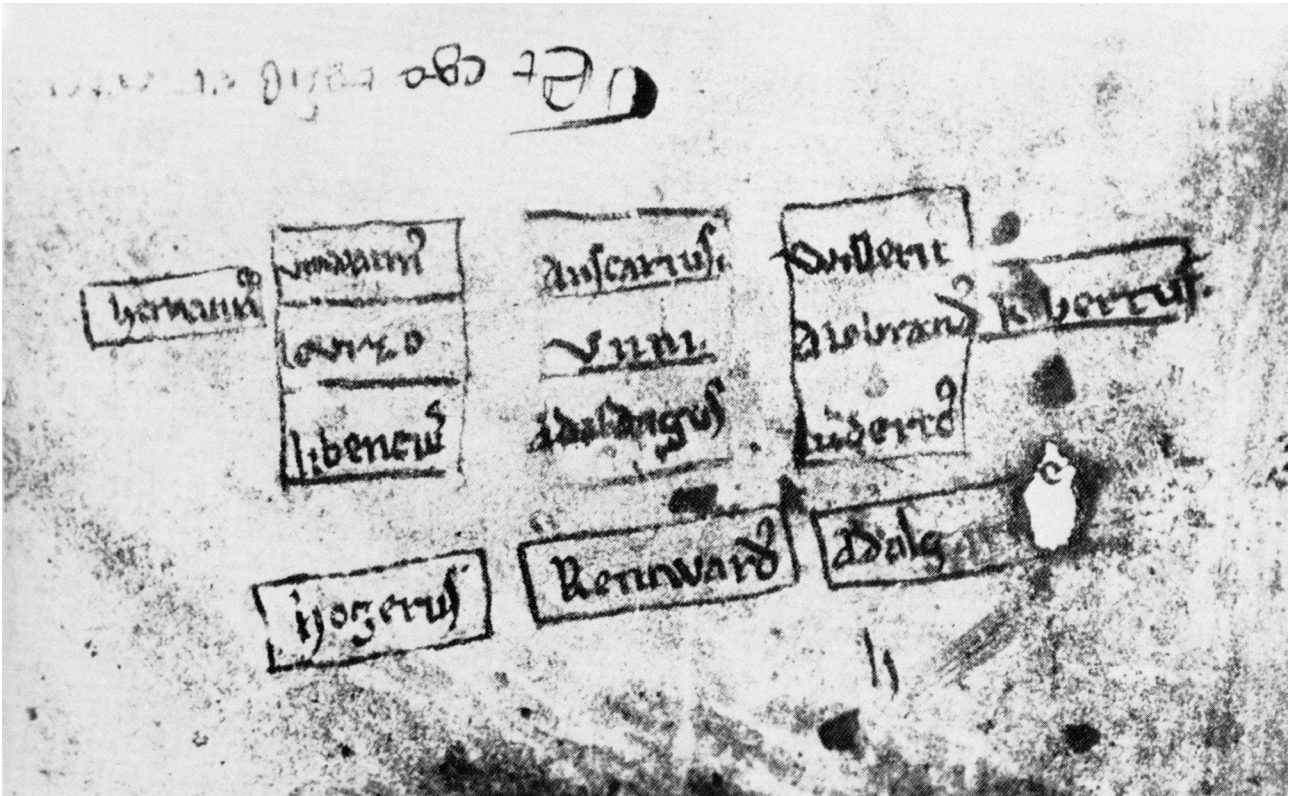

Fig. 3. Skitseplan af placeringen af de karolingiske og ottonske ærkebisper- og bispegrave i domkirken i Bremen ('Hannoverscher Plan'). Efter Brandt 1977: Abb. 21.

Sketch of graves of Carolingian and Ottonian archbishops and bishops in the Bremen Cathedral.

Pavekirken med en deraf følgende intakt monumentrække først var et faktum fra begyndelsen af 1400-tallet (Borgolte 1992: 314). Navnlig for tiden før 1200 var der store lakuner, således at en samlet opgørelse over kendte, både bevarede og kun skriftligt overleverede grave for Skt. Peters efterfølgere på daværende tidspunkt (t.o.m. Johannes Paul I (1912-1978)) kun talte omkring en tredjedel, dvs. 91 af 261 paver, idet der med hensyn til modpaverne var en endnu ringere repræsentation (13 kendte grave for 37 individer). Nyere oversigter over (ærke)bisperbe-gravelser i Tyskland viser et lignende mønster for de ældste perioder (Gierlich 1990; Schieffer 2001; Heinz *et al.* 2004; Paffgen 2010). I det danske materiale er i *Series episcoporum* registreret omkring 77 navngivne individer, fraregnet den gråzone, der ikke er skriftligt bevidnet. Heraf er grave eller gravkirker kildemæssigt bevidnet for en tredjedel (26 eksempler), idet antagelig 13 af disse var markeret med et synligt gravminde over jorden, det være sig gravsten, væggravmæle eller epitafium, mens arkæologiske undersøgelser har været gennemført af ni grave, inklusive den nyfundne i Odense. For de øvrige vedkommende er status uvis.

I det følgende skal belyses dels de skriftligt be-

vidnede eller erindrede, men ikke bevarede begravelser (kapitel 2), dels de intakte samt arkæologisk undersøgte grave og gravmonumenter (kapitel 3). Herunder nævnes også forskellige mønstre for erindringsbevaring og gravkult, bl.a. etablering af sekundærgrave/-gravmæler i forbindelse med genbe-gravelse (*translatio*) af udvalgte individer, der havde særstatus af helgen (*sanctus*, *beatus*), stifter eller særlig velgører (*fundator*, *benefactor*).⁸ Endelig skal den store gruppe af "glemte" grave kommenteres i et tredje afsnit (kapitel 4). Opremsningen af eksempler følger rækkefølgen af stifter i *Series episcoporum* (Lund,⁹ Aarhus, Børglum, Odense, Ribe, Roskilde, Slesvig og Viborg).

Med hensyn til de skriftlige kilder kan der opereres med tre forskellige kategorier, hvor ikke bare dødsdag og -år eller dødssted er anført, men også begravelseskirke samt i heldigste fald selve gravens placering inden for den pågældende bygning:¹⁰ A) Dødebøger, herunder martyriologier, kalendarier og gavebøger.¹¹ B) Historiografisk litteratur, bl.a. krøniker, annaler og samlinger af biografier og C) Topografisk eller antikvarisk litteratur. Men det hører absolut til undtagelserne, at man kan lokalisere et kompleks af grave ud fra en samtidig plan, således

som det var tilfældet i domkirken i Bremen, hvor en nu tabt tegning fra o. 1200 i et håndskrift med Adam af Bremens krønike viste en oversigt over ærkebisp- og bispegravene i østpartiet af den førromanske bygning (fig. 3), ligesom selve dette værk har vist sig som en guldgrube for arkæologerne med hensyn til angivelsen af placeringen for de ældste grave.¹² Derimod savnes i flertallet af de ovennævnte kilder en angivelse af de centrale koordinater, hvor både dødstidspunkt og begravelsessted er oplyst. Det gælder ikke mindst for Lundekapitlets værdifulde døde- og gavebøger, hvor netop de sidste informationer mangler (*Necrologium Lundense* 1923; *Lunde Domkaptels Gavebøger* 1884-1889).

2: De erindrede grave

Af de skriftligt, mere eller mindre præcist stedfæstede grave, der er forankrede rumligt og ikke blot tidsmæssigt i relation til de liturgiske mindehandlinger og samtidig har udgjort vigtige medier for traditionsdannelsen, henviser kilderne til tre eksempler fra ærkesædet i Lund. Biskop Bernhard (– o. 1020 –), som hidkaldtes fra England af Knud den Store og sammen med forgængeren Gotebald og efterfølgeren Henrik mindedes i domkirkens nekrologium og gavebog 21. august (*Lunde Domkaptels Gavebøger* 1884-1889: 207; *Necrologium Lundense* 1923: 88), blev ifølge Saxos *Gesta Danorum* begravet i ”krypten i Lund (*Lundense hypogeum*)” (Saxo Grammaticus 2005: bd. I, 648f (X, 11, 6)); en upræcis betegnelse, der ikke nødvendigvis refererer til en eventuel (gen)begravelse i kirkens yngre krypt som undertiden antaget (Newman 1946: 26).¹³ I nyere tid er Saxos omtale tværtimod blevet knyttet til en af to store – om end tomme – gravkamre, henholdsvis i koret og langhuset af byens Skt. Drottens eller Trinitatis Kirke, der ifølge en yngre (o. 1300) krønike for præmonstratenserordenen, som kirken tilhørte, havde domkirkestatus (*ecclesia cathedralis*) (Cinthio 2002: 107f, 142).¹⁴

Derimod er der større vished om begravelsesstedet for Lundedomkirkens grundlægger, ærkebiskop Asser, hvis dødsdag, den 5. maj 1137, er nævnt af flere kilder (jf. Rübner Jørgensen 1992: 19). Asser blev ifølge den omtrent samtidige Roskildekrønike begravet i Laurentiuskirken (*Chronicon Roskildense* 1917-1922: bd. I: 31), uvist dog hvor. En eftertid har været fristet til – på et ganske usikkert grundlag – at identificere graven med den rigt udsmykkede ædikula eller portal i nordre tværskibs vestvæg med to løvebårne engle (Newman 1946: 197) – en passende værdig ramme for denne centrale skikkelse i domkir-

kens ældste historie.¹⁵ Langt mere konkret er omtalen af efterfølgeren, ærkebiskop Eskils grav (Rübner Jørgensen 1992: 27). Grundlæggeren af cistercienser- og præmonstratenserordenen i Danmark døde den 6. september 1181 – efter at have nedlagt palliet – som munk i klostret i Clairvaux, hvor han blev begravet i et kapel i klosterkirken, viet Skt. Salvator, nærmere betegnet det midterste i den kapelkrans, der omgav det nyopførte østparti og ganske tæt ved Den hellige Bernhard, der fire år efter klosterstifterens kanonisering, i 1174, var blevet skrinlagt i en sarkofag bag højalteret (Vilain 2015: 230-232).¹⁶ Uden at være officielt helgenkåret nævntes Eskil dog blandt de salige, ligesom hans liturgiske *memoria* i middelalderen holdtes i hævd ved en række franske kirker, bl.a. i præmonstratenserordenens hovedkloster i Prémontré. Til gengæld blev hans jordiske levninger efter klosterkirkens ødelæggelse under Den franske Revolution tilsyneladende ikke optaget og overført til en anden placering i lighed med Skt. Bernhards, der kom til Ville-sous-la-Ferté. En kontinuerlig veneration gennem århundrederne blev til gengæld ærkebiskop Absalon (†1201) til del efter hans begravelse foran højalteret i cistercienserklosterkirken i Sorø, som han personligt havde reformeret.

Også to Aarhusbisper, Eskil (†o. 1165) og Sven (†30. okt. 1191), blev genstand for en særlig gravkult inden for cistercienserordenen. Den sidstnævnte er mere udførligt omtalt nedenfor. Biskop Eskil, der aktivt støttede oprettelsen af et cistercienserkloster i sit stift, var faldet under et af Valdemar den Stores slag mod venderne. Hans lig blev begravet i det nyoprettede kloster i Veng, hvorfra man dog allerede i 1168 overflyttede de jordiske levninger, både af ham og andre af klostrets grundlæggere og velgørere til en ny placering på Kalvø (*Exordium Monasterii Caræ Insulæ* 1917-1922: 169). Men placeringen her blev kun af kort varighed, og formentlig er de særlige udvalgte ben blot fire år senere, i 1172, ført med til det blivende kloster i Øm. En mulig, men yderst sandsynlig genbegravelse her er dog ikke omtalt.¹⁷

Over for den påfaldende tavshed i kilderne om de ældste Odensebispers begravelser tegner traditionsdannelsen og den historiske erindring sig særlig stærkt i Ribe Stift. Takket være *Ribe Bispekrønike*, formentlig nedskrevet o. 1225-1230 (Gelting 2012a), kender vi til ikke færre end fem konkrete bispebegravelser fra tiden indtil o. 1200, hvortil kommer bevaringen af yderligere tre (jf. kapitel 3). Den tidligste og overhovedet den ældst nævnte blandt den tidlige middelalders bispegrave er graven for Liufdag, der døde på et tidspunkt efter 7. juni 948 (Gelting 1992:

67). Ifølge Bispekrøniken blev han gravsat på kirkegården ved domkirken under en lille overbygning (*tuguriolum*) efter forinden at have lidt martyrdøden, dræbt af den vantro hob (*Ribe Bispekrønike* 1933-1935: 26). Som tegn på den særlige hellighed, der var knyttet til ham, blev han senere genbegravet inden for Ribe Domkirkes mure i kirkens nordlige del over for koret, idet hans knogler efterfølgende skrinlagdes på altret, formentlig på højalteret, på initiativ af en senere embedsbroder, biskop Radulf (†1171). Den højtidelige *elevatio* blev dog gennemført uden pavens og ærkebiskoppens tilladelse, og sigende nok skulle skrinet da også kort efter, i 1176, blive flammernes bytte ved domkirkens altødelæggende brand (*Ribe Bispekrønike* 1933-1935: 29). Efter denne skæbnesvangre ødelæggelse af den uheldige helgen, som ikke engang kunne beskytte sin egen kirke, ophørte kulten af Liufdag – tilsyneladende som vidnesbyrd om en regulær *damnatio memoriae*.¹⁸ Som udtryk for den veneration, som endnu før branden udvist over for Liufdag, blev hans efterfølger, biskop Elias, dog begravet ved hans side ad sanctos i 1162 (*Ribe Bispekrønike* 1933-1935: 28), mens Radulf selv fik sin grav østligst i midtskibet foran Helligkorsalteret. Den næste i bisperækken, Stefan (†1182 eller 1183), begravdes ved sydvæggen modsat koret, dvs. i søndre korsarm, idet der endog skulle være foregået mirakuløse helbredelser ved graven (*Ribe Bispekrønike* 1933-1935: 30).¹⁹ En ydre markering af disse grave eller en eventuel kult, specielt af Stefan, er imidlertid ikke omtalt, lige så lidt som gravenes placering.

Derimod fik Ribebispen Omer (Homer) (†1204) del i cistercienserordenens erindringsfællesskab efter sin begravelse i klosterkirken i Løgum (*Ribe Bispekrønike* 1933-1935: 31). Her fandtes i koret et 26 linjers langt epitafium, anført i latinske heksametre med angivelse af placeringen af graven, ikke blot for Omer (ved (høj)alterets venstre side), men også for fire senere biskopper, de tre fra Ribe (Oluf, Gunner²⁰ og Esger) og den sidste fra Børglum (Niels), alle døde inden for tidsrummet 1214 - o. 1290. Epitafiet publiceredes i 1776 af Jacob Langebek (*Scriptores Rerum Danicarum* 1776: bd. IV, 576f) i forbindelse med udgivelsen af klostrets dødebog, hvor de fem bisper fremhævedes som særlige stiftere og velgørere. Imidlertid var mindesmærket gået tabt på det pågældende tidspunkt, men det var ifølge indledningen til udgivelsen af dødebogen nedskrevet i et pergamenthåndskrift, der tidligere ejedes af Sorøhistorikeren Stephan Hansen Stephanius (1599-1650) og siden af bogsamleren Jens Rosenkrantz (1640-1695). Minde-

teksten, der enten kan have været nedfældet på pergament eller malet direkte på væggen, var antagelig af yngre dato. Formentlig var den i lighed med tilsvarende gravskrifter fra Ribe og Roskilde domkirker et eksempel på den tidlige humanismes nylatinindigtning²¹ og måske først komponeret samtidig med afskriften af selve dødebogen fra 1518, der var nedfældet af en vis Thomas, munk og præst ved klostret. Yderligere et mindesmærke, der var bevaret endnu på hans tid, fandtes ifølge Langebek i klosterkirkens kor - en korsprydet sten, der ifølge traditionen skulle markere en rigt udstyret grav for en biskop, en abbed eller måske ligefrem for samtlige fem bisper.

Blandt efterretningerne om de ældre biskopper fra Roskilde, Slesvig og Viborg skal for de førstes vedkommende nævnes en notits i Roskildekrøniken, der blev forfattet o. 1138 (Gelting 2012b) om Svend Normand (†1088). Denne døde på en pilgrimsrejse til Jerusalem på Rhodos og blev begravet på stedet af sine sørgende ledsagere (*Chronicon Roskildense* 1917-22: 24f). De bevarede grave i Roskilde Domkirke for hans embedsbrødre, Vilhelm og Asser, beskrives nedenfor. Hvorvidt Peder Sunesen, der døde den 29. oktober 1214, ligeledes blev begravet i domkirken, er højst sandsynligt, men lader sig ikke nærmere verificere (Große 1992: 95 og note 267).

En tilsvarende usikkerhed er knyttet til Slesvigbispen Poppo (-995-), der af Adam af Bremen identificeredes med den gejstlige, senere biskop af dette navn, som omvendte Harald Blåtand, og ligeledes af samme hævdedes at være begravet i domkirken i Bremen (Adam af Bremen 1917: 124 (II, 64)). En eventuel grav for biskoppen er dog ikke påvist i forbindelse med de store arkæologiske udgravninger i kirken. I øvrigt kan Slesvigbispen næppe heller knyttes til den Poppo, der blev genstand for en lokal helgenkult og legendedannelse i kølvandet på kongedåben (*Danmarks Kirker. XVI. Århus Amt* 1996-2002: bd. 9, 5113-5135). Hans efterfølger, Esico eller Ekkehard (†1026), kan ligeledes have hørt til gruppen af eksilbisper (Gelting 2004). Han fungerede antagelig som hjælpebiskop i Hildesheim, men døde ved Ejderen under et forsøg på at genvinde sit gamle stift og blev begravet i Michaelskirken, hvor hans *memoria* respekteredes. Et måske samtidigt epitafium eller mindevers er ligeledes registreret her (Radtke 1992: 103-105; Gelting 2004). Biskop Frederik af Slesvig, der 1178/1179 omkom i et skibsforslis i Østersøen, og hvis lig siden – ganske uskadt – drev i land på den sjællandske kyst (Radtke 1992: 113; Saxo Grammaticus 2005: bd. 2, 476 (XV, 1,1)), skal være begravet i klosterkirken i Sorø, indsat i muren i Johannes

Evangelistens kapel i søndre korsarm. Kilden hertil er imidlertid ikke Saxo, der dog antydede, at biskoppen ved sin død fik en vis hellighed, men hidrører fra en væsentlig senere notits i klosterkirkens katalog fra 1520'erne over berømte begravelser i Sorø fra (*Scriptores Rerum Danicarum* 1776: bd. IV, 543, 553).²² Hvorvidt graven har været faktisk eller fiktiv, må stå hen i det uvisse. Men behovet for at stabilisere erindringen med et konkret monument forledte i 1631 Christian IV's historiograf, Johannes Pontanus, til at identificere et firelinjet vers, der også var nævnt

i Arild Huifeldts *Bispekrønike*, med et konkret epitafium (Pontanus 1631: 267; Huifeldt 1604 (1978): Cii verso). Fejlen korrigeredes siden af Erik Pontoppidan (*Marmora Danica* 1739-1741: bd. 1, 146), omend med en noget nedsættende bemærkning om den ældre kollega: "Her sover den gode Pontanus minsandten" (!) (*Verum dormitat hic bonus Pontanus*), for gravskriftet var i virkeligheden et af de 44 bispevers, som historikeren Hieronymus Cypræus digtede i 1560 om Slesvigs biskopper – en parallel til de berømte bispevers fra Odense (jf. nedenfor).²³ Et tilsvarende mindevers blev forfattet over hans efterfølger, Valdemar (†1236), der døde adskillige år efter sin fratræden, i 1208, og blev begravet i cistercienserklosteret i Loccum nær Minden foran Johannes Døberens alter. Epitafiet, der var gengivet i en yngre liste over klostrets abbeder, sammenfattet i 1709 af abbed Gerhard Walter Molanus og udgivet i 1711, rummer bl.a. en appel til læseren om forbøn for den afdøde, hvilket måske netop kunne tolkes som en henvisning til et ældre, men nu forsvundet, konkret monument (Radtke 1992: 116, note 248).

Blandt Viborgbisperne fra tiden før 1200 kendes nok døds-, men ikke begravelsesstedet for Eskil (†1132/1133), der led martyrdøden, dræbt på Erik Emunes initiativ under gudstjenesten i Skt. Margrethes Kirke i Asmild (*Vita et miracula Sancti Ketilli* 1908-1912: 263). Nogen grav eller kultsted for den afdøde er dog ikke omtalt hverken her eller i stiftskirken i modsætning til en senere embedsbroder, biskop Gunner (†1251), der døde i Asmild, men siden blev hæderfuldt begravet i Skt. Kelds kapel i domkirken. Nærmere viden om grav eller eventuelt monument kendes dog ikke. Til gengæld fik Gunner i moderne tid en erindringsoprejsning, da et monument i Asmild i 2000 udførtes af kunstneren Erik Heide i kølvandet på 750-års jubilæet for Jyske Lov, specifikt motiveret af biskoppens status som en af de kyndige bag det store lovkompleks.²⁴ Eskils efterføl-

Fig. 4. Granitskulptur af Erik Heide, "De to brødre", rejst 1995 i haven ved Paternosterkirken i Jerusalem til minde om biskop Sven og hans bror Eskil. Foto: Jens Velle 1995.

"The Two Brothers" sculpture by Erik Heide. Erected in 1995 in Jerusalem in memory of Bishop Sven and his brother Eskil.

ger, Sven, der døde på pilgrimsrejse til Jerusalem i 1153 eller 1154, blev begravet i Paternosterkirken på Oliebjerget (*De Eskillo* (...) 1917-22: 440f). Også han blev mere end 800 år senere genstand for en tilsvarende rehabilitering, da der i 1995 rejstes et mindesmærke, ligeledes af Erik Heide, til erindring om biskoppen og hans bror Eskil, der døde sammen med ham (fig. 4). Initiativtageren til dobbeltmonumentet, ”som på værdig vis kunne vidne om de to brødres mærkværdige rolle i korsfarertidens Jerusalem” var middelalderarkæologen Jens Velle, der knap 15 år tidligere, 1981, havde beskrevet brødrenes rejse.²⁵ Derimod vides intet nærmere om en eventuel gravkult for Viborg Domkirkes bygherre i hans egen kirke, ligesom der savnes præcist kendskab til graven for Niels (†1191), der af en væsentlig senere kilde, nemlig Huitfeldt (Huitfeldt 1604 (1978)): CCIV r), hævdes at ligge begravet i domkirken.²⁶

3: De arkæologisk undersøgte grave og bevarede gravminder

Som nævnt ovenfor er kun et mindre antal af de ældste bispegrave undersøgt arkæologisk. I tilknytning til disse er bevaret enkelte gravminder, både fra middelalderen og nyere tid. Følger vi atter rækken fra *Series episcoporum*, rager mindekulten for ærkebiskop Absalon (†1201) i Sorø Klosterkirke ganske særligt op. Som klosterkirkens hovedstifter lå hans grav foran det daværende højalter, hvor den i middelalderen dækkedes af en udskåret gravplade af træ (*Scriptores Rerum Danicarum* 1776: bd. IV, 570), som efter 1536 erstattedes af den Morten Bussert tilskrevne gravsten i ungrenæssancestil. Som det er velkendt, var fornyelsen - ligesom den dertil knyttede åbning af Absalons grav - en aktiv erindringsstrategisk handling, der betonedes kontinuiteten mellem den gamle og den nye kirkeorden (Bøggild Johannsen 2012 (2015)). Dog var det et *pia fraus* – et fromt bedrag, når stenen angav, at Århusbispen Peder Vognsen (†1204) ligesom sin efterfølger og slægtning, Skjalm Vognsen (†1215), lå begravet ved Absalons side. Om den førstnævnte, jf. nedenfor. Som allerede nævnt i *Ældre sjællandske krønike* varetog man flittigt gennem generationer Absalons liturgiske *memoria* (*Vetus Chronica Sialandie* 1917-1922: 56f), ligesom en række mindevers, der enten var litterære produkter eller udført som konkrete epitafier, var knyttet til den afdøde. Disse erindringsmarkører var udarbejdet såvel i høj- som i senmiddelalderen (Bøggild Johannsen 2008a: 362-364). En enkelt blandt disse var end-

Fig. 5. Absalons grav i forbindelse med åbningen i 1947. Foto: Niels Elswing, Nationalmuseet. *Absalon's grave, opened in 1947.*

og signeret af selveste Saxo Grammaticus, selvom det højst sandsynligt er et fingeret produkt fra den gryende humanismes tid, måske samtidig med andre tilsvarende, hvoraf ét bar initialerne for Roskildebispens Lauge Urne (†1529) (Bøggild Johannsen 2012 (2015): 154). Samtidig med udførelsen af det nye gravminde gennemførtes i øvrigt på Christian III's initiativ den første åbning af ærkebispens grav, der fremviste et forbilledlig veludstyret indhold. Bl.a. var det velbevarede lig ikklædt fuldt gejstligt skrud med insignier og en gravkalk. 1827 og atter 1947 (fig. 5) blev graven åbnet på ny, første gang på Frederik VI's foranledning (*Danmarks Kirker. V. Sorø Amt* 1936-38: bd. 1, 79f).

Som tidligere nævnt havde Århusbisperne allerede fra biskop Eskils tid en særlig tilknytning til cistercienserordenen. Det var derfor nærliggende også at give hans efterfølger Sven (†1191), der gavmildt doterede det i 1172 grundlagte kloster i Øm, en hæderfuld begravelse på dette sted, som det sømmede sig for klostrets *fundator* og *benefactor*. Cistercienserordenens krønike bevidner da også hans prægtige begravelse foran den daværende klosterkirkes højal-

Fig. 6. Gravsten over biskop Sven (†1191) af Århus, udført i slutningen af 1400-tallet; oprindelig placeret i Øm Klosterkirke, men efter dennes nedrivning efter reformationen overført til Rye Kirke. Foto: Niels Elswing 1995, Nationalmuseet.

Gravestone for Sven, bishop in Aarhus. Now located in Rye Church.

ter, viet til Jomfru Maria (*Exordium Monasterii Caræ Insulæ* 1917-1922: 192). Samme placering – nu dog i afløseren for den første midlertidige bygning – udvalgte en senere velgører af klostret, biskop Peder Elavsen (†1246) af Århus til sin grav (*Exordium Monasterii Caræ Insulæ* 1917-1922: 198). Den i 1941 udgravede, hidtil urørte og i øvrigt meget veludstyrede statusbegravelse på dette sted er derfor blevet sat i forbindelse både med denne og den førnævnte, men som argumenteret i 1977 af Per Kristian Madsen (Madsen 1977: 137 ff) taler ikke mindst bygningsarkæologiske overvejelser for, at der snarest er tale om Peder Elavsens grav, placeret på det ærefulde sted i den først 11 år senere, i 1257, indviede kirke.²⁷ Derimod er de jordiske levninger efter førstnævnte antagelig på samme tidspunkt blevet overført fra den gamle til den nye kirke sammen med alle helgenrelikvierne (*Exordium Monasterii Caræ Insulæ* 1917-1922: 201), formentlig omfattende også stiftere og andre velgørere, svarende til Eskils førnævnte eksempel. En genbegravelse af Sven i et indmuret skrin i kirkens kor er en nærliggende mulighed (Madsen 1977: 147). Om den fortsatte kult af hans *memoria* i senmiddelalderen vidner en fornem figursten af gotlandsk kalksten (fig. 6), der efter klostrets nedrivning i 1560'erne eller 1570'erne overførtes til Rye Kirke (*Danmarks Kirker. XVI. Århus* 1992-1996: bd. 8, 3758ff). Gravstenen, der at dømme efter et indhugget våbenskjold må være udført under klostrets abbed Christern (-1487-90-), har antagelig været placeret nær Svens grav som angivet på indskriften ("Hic tumulatus est..."). Tydelige slidspor på over-

Fig. 7. Blyautentik for Peder Vognsen. Aarhus Domkirke. Foto: Lennart Larsen 1965, Nationalmuseet.
Lead authentic for Peder Vognsen, Aarhus Cathedral.

fladen tyder dog på oprindelig vandret placering, som situationen efterfølgende var i Rye, snarere end på en lodret opsætning som et vægmonument.²⁸ Uanset hvordan, har stenen udgjort et centralt fikspunkt for de liturgiske mindehandlinger og den fornyede erindringsoprustning for klostrets grundlægger, der tankevækkende nok især mindedes med henvisning, ikke til dødsdatoen, men til året for en stor testamentarisk donation, skænket otte år tidligere, i 1183. Peder Elavsens – måske noget mindre – gravsten, der at dømme efter et bevaret murstensfundament må have været anbragt lidt skråt i forhold til graven, kendes derimod ikke.

En gen- eller sekundærbegravelse i forbindelse med en bygningsfornyelse gennemførtes også for de jordiske rester af Århusbispen, Peder Vognsen (†1204) (*Danmarks Kirker. XVI. Århus Amt* 1972: bd. 2, 657-665). Som *fundator* af den nuværende Aarhus Domkirke er biskoppen formentlig blevet

begravet foran højalteret. I forbindelse med korets ombygning i slutningen af 1400-tallet etableredes i højkorets sydøsthjørne en ny muret sarkofag, dækket af den formentlig oprindelige, trapezformede og usmykkede gravsten af skånsk kalksten. I sarkofagen var nedsat en benkiste af bly med knogler, tekstiler og en værdifuld gravautentik, ligeledes af bly – gravens oprindelige indskriftsplade, der utvetydigt identificerede den afdødes identitet (fig. 7). Hvorvidt tilsvarende ydre kendetegn i senmiddelalderen markerede gravmælets tilhørsforhold, er uvist, men det er tankevækkende, at den konkrete genbegravelse blev etableret kun få årtier før erindringskonstruktionen af biskoppens fiktive grav i Sorø (jf. ovenfor). Efter at gravens status og indhold siden tilsyneladende havde været glemt i den lokale historietradition, gennemførtes i sommeren 1830 en arkæologisk undersøgelse på initiativ af den århusianske amatørarkæolog Julius Høegh-Guldberg under medvirken af

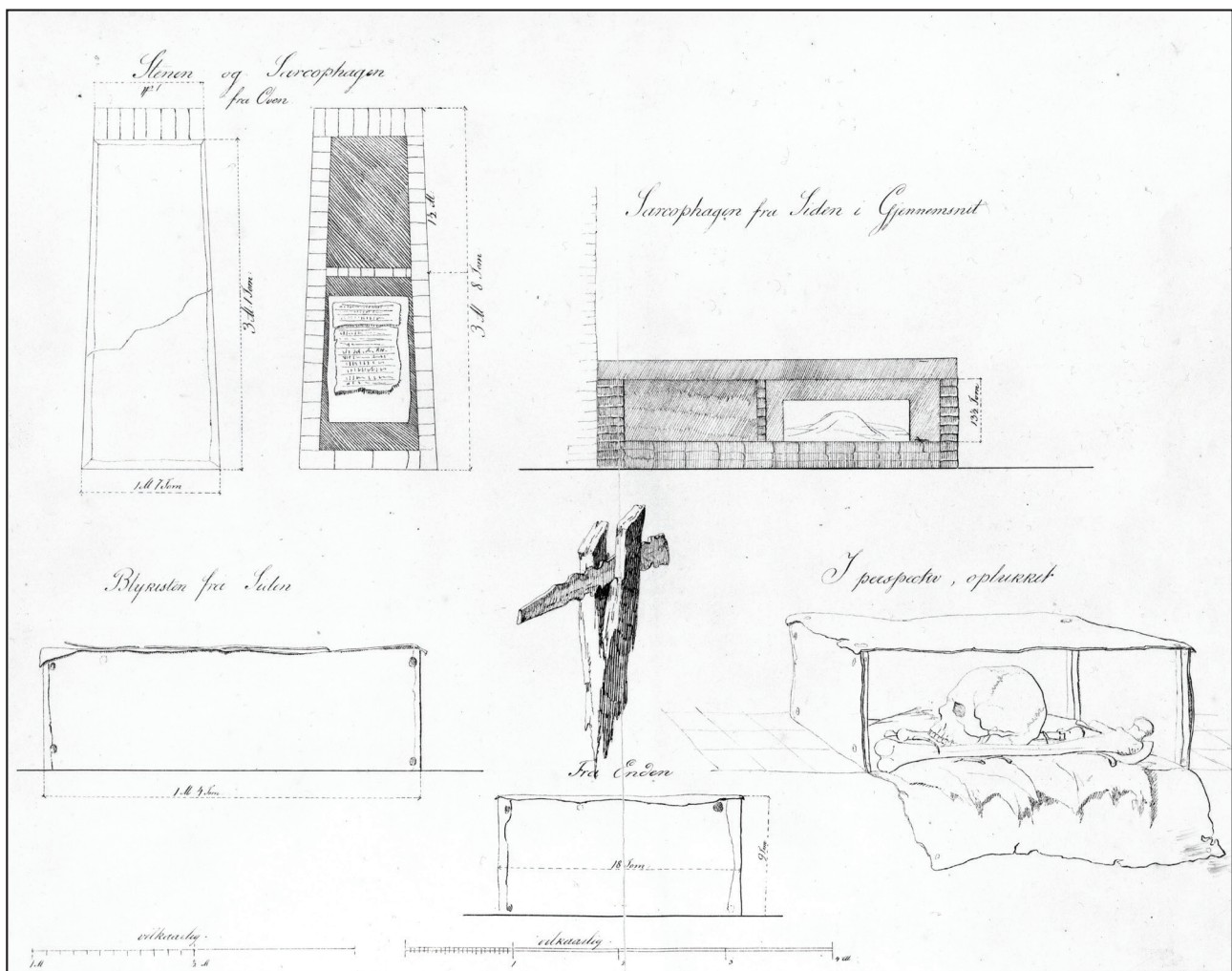

Fig. 8. Peder Vognsens (†1204) blykiste med knogler og tekstiler samt et siden forsvundet relikviekors. Tegning af Julius Høegh-Guldberg 1830 i forbindelse med bispegravens åbning. Foto: Niels Elswing 1975, Nationalmuseet. *Peder Vognsen's lead coffin with bones, textiles and a relic cross (now missing).*

kunsthistorikeren Niels-Lauritz Høyen (fig. 8). Den effektive task-force foretog på ganske samme tid en ransagning af Ribe Domkirkes baldakingrav, hvor tilsvarende rester af tre bispebegravelser blev afdækket. Som led i en musealisering af fundet i Aarhus blev selve blypladen på Frederik VII's initiativ optaget og i 1857 udstillet i et skab over graven, der yderligere nyundersøgte i 1918.

Et parallellforløb er som allerede anført repræsenteret ved et antal bispegrave i både Ribe og Roskilde, både hvad angår en genbegravelse af ældre fysiske levn og en arkæologisk undersøgelse i 1800-tallets første tredjedel. Således blev tre tidlige Ribebisper, Odinkar (†1043), Nothold (†1140) og Asser (†1142), genbegravet i den nuværende domkirkes nordre korsarm i en usædvanlig niche- eller arcosolgrav, kronet af en trekantgavl (fig. 9). Gravmælet er dateret til 1175-1200 med udgangspunkt i den fragmentarisk

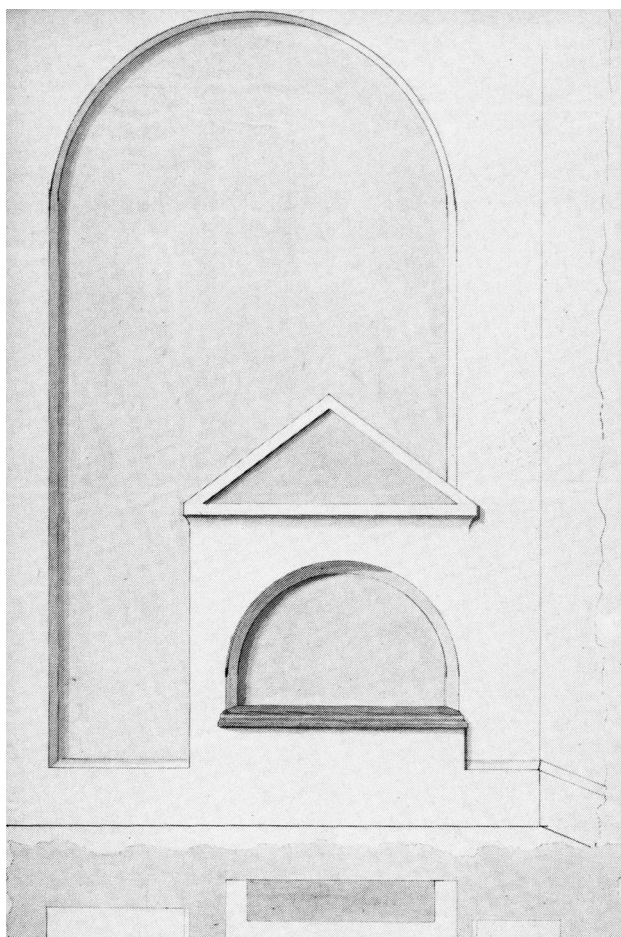
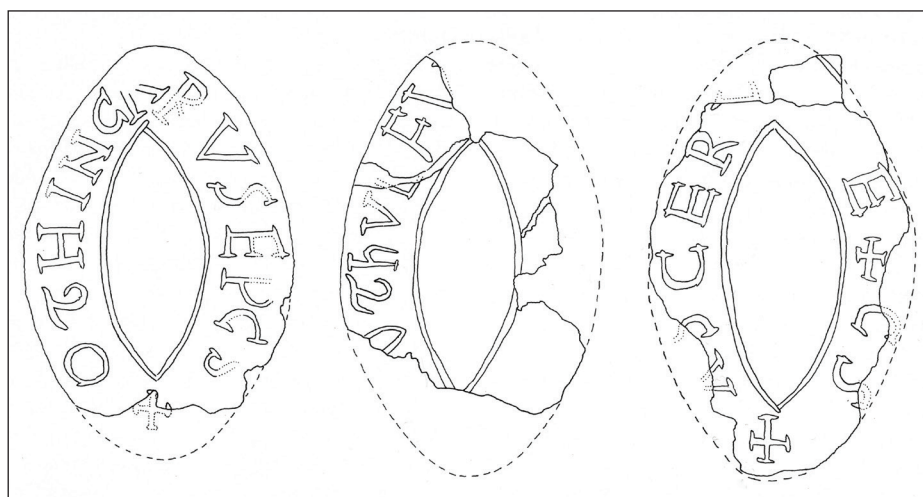

Fig. 9. Nichegraven for Ribebisperne Odinkar (†1043), Nothold (†1140) og Asser (†1142), opsat o. 1200 i Ribe Domkirkes nordre korsarm. Tegning af P. Ussing, udført i forbindelse med gravmælets undersøgelse. Efter *Danmarks Kirker*.
Niche graves for the bishops Odinkar, Nothold, and Asser of Ribe.

bevarede kalkmaleriudsmykning (*Danmarks Kirker. XIX. Ribe Amt* 1979: bd. 1, 379ff, 526f), men turde muligvis være noget yngre i betragtning af, at den altid meddelsomme bispekrønike fra o. 1225-1230 intet nævner om genbegravelsen og i øvrigt – specifikt om Nothold og Asser – understreger, at der intet mindeværdigt var efterladt om disse (*Ribe Bispekrønike* 1933-1935: 27). Men uanset hvad, var genbegravelsen dog et betydningsladet vidnesbyrd, navnlig om fremhævelsen af Odinkar mere end 100 år efter hans død som bispesædets stifter og særlige velgører (Gelting 2010: 20f). Påfaldende nok gik erindringen om bispernes begravelse dog senere i middelalderen i glemmebogen. I hvert fald var efterretninger om sagen gået tabt i 1500-tallets anden halvdel, da historikeren Hans Svaning i 1576 ved indgangen til koret lod opsætte et længere latinsk epitafium, hvoraf fremgik, at man på dette tidspunkt opfattede det bemærkelsesværdige gravminde som refererende til en mere fremtrædende person, kong Erik Emune (†1139) (*Danmarks Kirker. XIX. Ribe Amt* 1984: bd. 2, 545-548) – endnu et lærd bedrag, men nok undskyldeligt i betragtning af, at stedet for kongens grav eller rettere genbegravelse på Svanings tid var lige så ukendt (Madsen 2014: 220-228). Derfor blev Høegh-Guldberg og bl.a. Høyens undersøgelse af den formodede kongegrav i sommeren 1830 – herunder fundet af tre spidsovale blyautentikker for de respektive bisper – noget af en sensation (fig. 10). De tre diminutive genstande sikredes for eftertiden ved at blive overdraget til Oldsagskommissionen, det senere Nationalmuseum.

I Roskilde Domkirkes højkor, vestligst i sydsiden, er bevaret en pillegrav, der udgør en af de fire prominente grave over kirkens vigtigste stiftere og velgørere (Harald Blåtand, Sven Estridsen og dronning Estrid/Margrethe), etableret som sekundærbegravelser i 1220'erne i den nye teglstensskatedral efter at være blevet overført fra den ældre frådstenskirke. Som konstateret ved en arkæologisk undersøgelse i 1911 fandtes bag en dæklade af romersk travertin, svarende til Svend Estridsens grav, et ossuarium af bly med skeletter af to individer, sandsynligvis bisopperne Vilhelm (†1073) og Asser (†1158) (jf. *Danmarks Kirker. III. Københavns Amt* 1951: bd. 4, 1766-1768). Som nævnt af Saxo (Saxo Grammaticus 2005: bd. II, 32; 42 (XI, 9,4; XI, 12,3-4)) var begge begravet i domkirken, førstnævnte vel på en særlig fremtrædende plads. Da Asser blev gravsat, blev hans ben nedlagt i forgængerens grav (*tumulus*), der var let tilgængelig og samtidig smukkest af dem alle. Ved denne givenhed konstateredes det, at Vilhelms

Fig. 10. Blyautentikker for bisperne Odinkar (†1043), Nothold (†1140) og Asser (†1142). Tegning: Kirsten Kildegaard. Efter *Danmarks Kirker*.
Lead authenticics for the bishops Odinkar, Nothold, and Asser.

bispekåbe på mirakuløs vis var velbevaret, ligesom der udgik en underfuld velduft fra hans knogler, begge sikre tegn på hans helgenagtige status (jf. også *Compendium Saxonis* 1917-1922: 379). Imidlertid straffedes de tre implicerede gejstlige hårdt for på denne måde at have forstyrret Vilhelms gravfred. Traditionen blev siden i senmiddelalderen eller måske først i 1500-tallets tredje fjerdedel fastholdt med et – senere tabt – epitafium i lighed med tilsvarende gravskrifter for de kongelige stiftere nedfældet på pergament af Mogens Madsen, kannik og sidenhen biskop i Lund (jf. Bøggild Johannsen 2013), mens et – gentagne gange opmalet – eftermiddelalderligt kalkmaleri smykker pillens forside (*Danmarks Kirker. III. Københavns Amt* 1951: bd. 3, 1609-1613) (fig. 11). Både epitafiet og billedet refererede dog kun til Vilhelm. Graven blev ligesom de tre pendants første gang undersøgt o. 1828-1829, om end den videnskabelige analyse som nævnt først fandt sted i 1911.²⁹

1992 blev i forbindelse med anlæggelse af en fjernvarmekanal i kirken Skt. Kunibert i Köln fremdraget en kalkstenssarkofag med hovedrum i skibets midtakse. Heri blev fundet fragmenter af knogler, tekstiler, en træstav (bispestaven?) og måske en kniv samt som det næsten vigtigste af alt – en blyplade med de afgørende data om den begravedes identitet – Rudolf, biskop af Slesvig (†1047) (fig. 12). Hermed kan denne grav måske erobre den ærefulde status som den ældste – sikre – grav for en dansk biskop, selvom fundstedet ligger uden for rigets grænser. Formentlig havde den afdøde en direkte tilknytning til kirken i Köln, måske som tidligere kannik eller som residerende i byen, ligesom han følte en særlig forbindelse til kirken. Det fremgår af en personlig *memoria*-stiftelse, som 200 år senere blev fornyet i forbindelse med hans genbegravelse i den yngre af-

Fig. 11. Eftermiddelalderligt kalkmaleri ved pilgraven for biskop Vilhelm (†1173) i Roskilde Domkirke. Foto: Roberto Fortuna, Nationalmuseet.
Post medieval mural at bishop Vilhelm's pillar grave in Roskilde Cathedral.

Fig. 12. Kalkstenssarkofag med rester af Slesvigbispen Rudolfs grav (†1047). Gengivet i forbindelse med den arkæologiske undersøgelse 1992. Efter Seiler & Gechter 1995.

Limestone sarcophagus containing the remains of Rudolf, bishop of Schleswig

løser for den senottonske forgængerbygning (Seiler & Gechter 1995: 300-303).

Eksempelrækken skal afsluttes med gravstenen i Lunds domkirkes krypt for Slesvigbispen Herman, der havde været kannik i Lund og døde 1146-1147, idet han forinden nedlagde palliet efter en kun kortvarig embedstid. En af hans sidste embedshandlinger synes at have været deltagelsen i indvielsen 1145 af Lundedomkirkens højalter. Sandstenspladen er en af domkirkens ældste gravsten og en af de tidligste bevarede middelalderlige figursten (Thorsen 1873; Larsen 1899) (fig. 13). Herman er vist i fuldt ornat med bispestav og indrammes af et skriftbånd med en delvist bevaret majuskulindskrift i latinske disticha, der anfører navn og værdighed, men ikke dødsdatoen. Det er et påfaldende markant erindringsmonument for en forhenværende biskop, der endda ikke tilhørte stiftets egen embedsrække, men kan måske være etableret af ærkebiskop Eskil som en fremhævelse af Hermans diplomatiske indsats ved kurien i forbindelse med anerkendelsen af det selvstændige ærkesæde i Lund. Placeringen er sekundær, og den dækker ikke over den oprindelige grav. Stenen blev flyttet efter 1841 og havde også tidligere - vel af hensyn til etableringen af ærkebiskop Birger Gunnersons tumba i begyndelsen af 1500-tallet - fået en anden placering (jf. Larsen 1899: 114f).

4: De glemte grave

Som allerede nævnt kendes kun lidt mere end en tredjedel af de ældre danske bispegrave, og et endnu mindre antal af disse er bevaret. Spredningen af de erindrede individer er højst ujævn, når man betragter samtlige danske stifter. Her har domkapitler som Lund, Ribe og Roskilde tidligt været proaktive, når det i ældre tid gjaldt om at fastholde de skriftlige, liturgiske og materielle minder om afdøde embedsbrødre – vidnesbyrd, der ikke kun tjente hensynet til det enkelte individs *memoria*, men som en langt vigtigere funktion konsoliderede indtrykket af stifternes ærværdige ælde, kontinuiteten af bisperækken og domkirkebyernes særlige status som ramme om gravene for kapitlernes førstemænd. Som alternativ til de eksklusive begravelser i selve stiftskirkerne, der er bevidnet i 15 eksempler (i Lund, Århus, Ribe, Roskilde, Bremen og Viborg), er fra tidsrummet frem til o. 1200 en markant repræsentation af grave i udvalgte klostre, hvoraf cistercienserordenens kirker markerede sig som særligt foretrukne lejersteder med syv eksempler i klostre som Clairvaux, Sorø, Veng, Øm, Løgum og det tyske kloster Loccum. I

disse klosterkirker kunne en anden, mere individualiseret erindringsstrategi gøre sig gældende, f.eks. en integrering i et udvalgt huskloster for en bestemt adelsfamilie (Hviderne i Sorø) eller for en gruppe af bisper, tilhørende et konkret stift (Århusbisperne i Øm, Ribebisperne i Løgum) (Hill 1992).³⁰

Alligevel må det konstateres, at der ikke i et hjemligt materiale fra middelalderen kan påvises ubrudte fysiske anerækker i form af større samlede gravkomplekser som paralleller til bispekrønikerne eller bispeversenes detaljerede lister (jf. for Odenbisperne Nyberg & Saaby Pedersen 1980).³¹ Til gengæld rager en gruppe af særligt mindeværdige individer op – biskopper, der i samtiden eller senere i middelalderen fik tillagt en helgenagtig status i kraft af en martyrlignende død (f.eks. Eskil af Viborg og Frederik af Slesvig), mirakler ved deres grav (f.eks. Liufdag og Stefan af Ribe, Vilhelm af Roskilde) eller en ophøjet position som *fundator* eller *benefactor* (Eskil og Sven af Aarhus, Odinkar af Ribe). Disse personer var genstand for en særlig opmærksomhed, der manifesterede sig i en omhyggelig *translatio* eller genbegravelse, når en ældre kirkebygning afløstes af et nybygget kompleks. Andre biskopper kunne dog også opnå en tilsvarende hædring med et markant monument, selvom det ikke i alle tilfælde entydigt lader sig begrunde ud fra de ovennævnte kriterier. Her må den almindelige respekt for de ældre embedsbrødre have motiveret en samlet begravelse.³² Og det var kun de færreste, der ligefrem opnåede en skrinlæggelse eller *elevatio* på alteret som førnævnte Liufdag.

Tilbage står en ganske betydelig gruppe, hvis grave fortaber sig i glemslen, indtil et heldigt arkæologisk fund som i Aarhus, Ribe, Roskilde, Köln og – senest – i Odense uventet kan bringe ny viden, der får en særlig optimal status, når en formodning som i de fire førstnævnte eksempler kan cementeres til visshed ved hjælp af en gravautentik (jf. generelt Ehrentraut 1952; Meier 2002: 167-211). Muligheden for at finde flere bispebegravelser, navnlig i domkirkernes undergrund, er dog begrænset af senere tiders ødelæggelser, forskellige bygningsændringer eller nybegravelser i de respektive kirker. Dog skal det ikke glemmes, som demonstreret af Liufdags ældste grav, at kirkegårdene i den ældre middelalder var en lige så relevant gravplads, også for den kirkelige elite, selvom det som fastslået bl.a. ved koncilet i Mainz 813 blev tilladt for bisper, abbeder, værdige præster og troende lægfolk at blive begravet inde i kirkerummet, hvor muligheden for højtideligholdelsen af det liturgiske *memoria* var specielt gunstig. Allige-

Fig. 13. Gravsten over biskop Herman af Slesvig (†1146 eller 1147). Lunds Domkirke. Litografi efter tegning af J. Magnus-Petersen (1873).

Gravestone over Herman, Bishop of Schleswig in Lund Cathedral.

vel vedblev enkelte bisper at lade sig begrave *extra ecclesiam* som et særligt ydmyghedstopos (Päffgen 2010: 148).

Den generelle ”erindringssletning” i kølvandet på reformationens kirkenedrivninger (Lindley 2007) medvirker naturligvis også til at forklare det store savn af de ældste middelalderlige bispegrave, selvom det må erkendes, at disse kun i de færreste tilfælde har markeret sig monumentalt med synlige kendetegn over jorden i form af niche- og pillegrove, sarkofager, tumbaer, figurgravsten, særlige dæksten eller indskriftstavler. Som en modsatrettet tendens opvejedes ødelæggelserne dog i nogen grad af den tidlige humanismes etablering af retrospektive grave og gravminder fra anden halvdel af 1500-tallet, bl.a. i Roskilde og Ribe – i forlængelse af tilsvarende aktiviteter allerede i senmiddelalderen (jf. Aarhus, Øm, Sorø og Løgum) (Bøggild Johannsen 2012 (2015): 149f). Men også andre overvejelser kan have gjort sig gældende. Som udtryk for en målrettet og vel-

overvejet glemselsstrategi er allerede nævnt Liufdags eksempel. En lignende kirkepolitisk agenda er i øvrigt blevet antydnet i forbindelse med nedtoningen, både hos Adam af Bremen og hos Saxo, af de engelske forbindelser i 1000-tallets Lund over for tilknytningen til ærkesædet i Hamburg-Bremen. Det kan måske forklare den vage omtale af gravstedet for Bernhard af Lund (i *Lundense hypogeum*) uden at relatere dette direkte til domkirken. Når man tilsvarende undlod at overføre de fysiske levninger af Fyns Stifts tidligste biskopper til den reetablerede, engelskdominerede bispestol ved Skt. Knuds Kirke, kunne denne ”forglemmelse” ligeledes opfattes som en bevidst politisk handling (Christensen & Hansen, denne publikation), selvom de to ældst kendte, navngivne Odensebisper, Reginbert (†o. 1020) og Eilbert (†1072) er nævnt af Adam af Bremen (Kluger 1992: 57-58). På den anden side bekræftes distanceringen fra stiftets ældste historie eller betoningen af den skelsættende rekonstruktion af det fynske domka-

Fig. 14. Odensebispen Herman, hvis embedstid muligvis har ligget i tidsrummet o. 1117-1139. Biskoppen er vist foran et byprospekt, formentlig Kerteminde. Tegning af Cornelius Hamsfort den Yngre fra sidste tredjedel af 1500-tallet. Det Kongelige Bibliotek.
Late sixteenth century drawing of Herman, Bishop in Odense (term in office approx. 1117-1139).

pitel o. 1100 af den senere, påfaldende udeladelse af de tidlige bisper i førstedelen af de latinske bispevers, der antagelig blev forfattet ved midten af 1200-tallet (Nyberg & Saaby Pedersen 1980).

Epilog: Det fynske hukommelsestab?

Netop de første ni vers af den sidstnævnte cyklus repræsenterer en vigtig, tidlig kilde til Odense Stifts bispehistorie, der yderligere – 1439 eller måske snarere i 1539 (Nyberg & Saaby Pedersen 1980: 95) – suppleredes med 16 vers for tiden frem til den næstsidste katolske biskop, Jens Andersen Beldenak (†1537). Versene er overleveret i en afskrift ved den odenseanske antikvar, Cornelius Hamsfort den Yngre (1546-1627). Det er også den myreflittige Hamsfort, vi kan takke for de detaljerede kataloger og optegnelser, ikke bare vedrørende de fynske bisper, men også om bisperne i Lund, Slesvig, Ribe, Roskilde og Aarhus stifter. Disse repræsenterer i sig selv en guldgrube af oplysninger, som ofte ikke kendes andetsteds fra (jf. Rørdam 1873: 697-698; Nyberg 2008). For at styrke den visuelle erindring udarbejdede Hamsfort som bekendt yderligere en serie fantasifulde portrætter af Odensebiskopperne (fig. 14). På samme måde er det i høj grad Hamsforts fortjeneste og efter ham Arild Huitfeldt (Huitfeldt (1604) 1978), at vi overhovedet har konkrete oplysninger om grave og gravmæler i Odense Domkirke for fire af stiftets senere middelalderlige bisper fra Gisico (†1300) til Mogens Krafse (†1474) (*Danmarks Kirker. IX. Odense Amt* 1995: bd. 2, 814). En afskrift af Jens Andersen Beldenaks usædvanlige epitafium fra o. 1529-1538, der fandtes i koret og antagelig var forsvundet o. 1580, skyldtes dog en af Hamsfort og Huitfeldt uafhængig kilde (*Danmarks Kirker. IX. Odense Amt* 1995: bd. 2, 791-797).

Erindringskonsolideringen af den fynske bispehistorie i slutningen af 1500- og begyndelsen af 1600-tallet skete til gengæld på en meget bekymringsvækkende baggrund, da flere ældre gravminder, ikke blot fornævnte, men også bl.a. gravstenen for biskop Peder Pagh (†1339), bevidst var blevet ødelagt i forbindelse med de store byggearbejder i domkirken efter reformationen. Det kollektive hukommelsestab med hensyn til destruktion både af skriftlige og af materielle kilder fortsatte med uformindsket styrke i 1700- og 1800-tallet – et fænomen, som landsarkivaren, G. L. Wad, rammende betegnede ”Vandalismen i Fyen” (Wad 1927; jf. også Bøggild Johannsen 2008b: 37f).

Derfor repræsenterer de seneste årtiers arkæologiske og antikvariske udforskning, ikke mindst af Odense Bys fortid, et effektivt erindringsstrategisk modangreb, ligesom det turde være en oplagt illustration af erindrings- eller glemselsstedets stadig iboende dynamik, at den nyfundne grav nu er blevet instrumentaliseret som en veritabel legitimeringsgenerator for et forskningscenter. Hjertelig tillykke!

Summary

Between Funeral Cult and Oblivion. Instrumentalizing or deconstructing burials of Danish bishops from the Early Middle Ages till c. 1200 as media for legitimation of power or loss of status.

Taking as its point of departure the archaeological excavation from 2015 of the presumed bishop's burial at the former St Alban's Church in Odense, the article discusses patterns or agendas of targeted memory and oblivion (defined as 'something actively produced') (Plate 2016) related to the burials of Danish archbishops and bishops from the Early Middle Ages till c.1200.

In the preliminary survey of the subject, which has not yet undergone comprehensive analysis, the burials of the ecclesiastical elites are discussed as historical media, described both in textual sources (i.e. necrologies, obituaries, annals, chronicles, and topographical or antiquarian literature) or materialized in graves or funeral monuments, factual as well as fictitious.

Of the approx. 77 named individuals registered in Helmuth Kluger's (ed.) *Series episcoporum* (...), ser. 6,2 (1992), burials or funeral monuments are mentioned for around 26 archbishops and bishops. For 13 of these, visual monuments are extant in a number of churches above their tombs while nine, including the most recently excavated in Odense, have been subjected to archaeological scrutiny.

Various memory patterns, including oblivion or lapses of memory as something actively produced (Plate 2016), are discussed in relation to institutional memorial policy at the various dioceses, the historical memory, and the establishment of traditions, consolidating the status of the venerable age of the chapters, the succession or continuity of office, and the importance of the cathedral church as the setting for select funerals of the ecclesiastical elites. However, during the indicative period, individualized memory is also cultivated in chosen religious communities, in

particular in Cistercian monastery churches chosen as the 'Hauskloster' (cf. Hill 1992) for noble families, to which individual bishops were affiliated, or for bishops belonging to a specific diocese (e.g. Aarhus and Ribe). Commemorated in particular, not only at the moment of their death, but also prospectively for several centuries, were individuals having earned the status as *sanctus* or *beatus*, *fundator*, or *benefactor*. In these cases, we see reburials or the construction, in particular during the Late Middle Ages and the sixteenth century, of new monuments to commemorate a factual or fictive burial in the said church. In contrast, larger complexes of tomb monuments were destroyed or vanished without trace in the wake of the Lutheran Reformation. However, *damnatio memoriae* for political purposes may also have been the reason for the vague and imprecise mention of the funeral place (*Lundense hypogeum*) of Bernhard, Bishop of Lund, or the telling silence related to the funerals of the early Funen bishops whose remains were not transferred to the successor of the first cathedral (possibly St Alban's), the Church of St Canute in Odense after the reorganization of the diocese around 1100.

Litteraturliste

- Adam af Bremen 1917: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum/Hamburgische Kirchengeschichte.*, B. Schmeidler (udg.). Hannover og Leipzig.
- Assmann, A. 1999: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* München.
- Bjerregaard, M.M.; Christensen, J.T. & Hansen, J. 2016: Bispen i Albani Kirke. *Odense Bys Museer* 2016. Odense, s. 140-155.
- Borgolte, M. 1988: Fiktive Gräber in der Historiographie. Hugo von Flavigny und die Sepultur der Bischöfe von Verdun. I: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica München 16.-19. September 1986* (Monumenta Germaniae Historica Schriften bd. 33,1), bd. I. Hannover, s. 205-240.
- Borgolte, M. 1992: Papstgräber als "Gedächtnisorte" der Kirche. *Historisches Jahrbuch.* 112,1, s. 305-323.
- Brandt, K.H. 1977: *Ausgrabungen im Bremer St.-Petri-Dom 1974-76. Ein Vorbericht.* Bremen.
- Bueren, T. van & Oexle, O. G. 2005: Die Darstellung der Sukzession: Über Sukzessionsbilder und ihren Kontext. I: *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages.* T. van Bueren & A. van Leerdam (udg.). Turnhout, s. 55-77.
- Bøggild Johannsen, B. 2008a: Epigraphik im dänischen Inventar Danmarks Kirker: Paradigmen, Potentiale und Perspektiven, mit einem Exkurs über das frühe neulateinische Epitaph in Dänemark. I: *Traditionen, Zäsuren, Umbrüche. Inschriften des späten Mittelalters unter frühen Neuzeit im historischen Kontext.* C. Magin, U. Schindel & C. Wulf (udg.). Wiesbaden, s. 349-367.
- Bøggild Johannsen, B. 2008b: Slægten Bircherod. Et antikvarisk dynasti fra o. 1700. I: *Fynske antikvarer. Lærdom, fortid og fortolkninger 1550-1850.* Janus Møller Jensen (udg.). Odense, s. 35-53.
- Bøggild Johannsen, B. 2012 (2015): Fortidskult, status og identitet. Sorø Kloster som kollektivt erindringssted i senmiddelalderen og renæssancen. *hikuin* 39, s. 147-164.
- Bøggild Johannsen, B. 2013: Back to the Future: Renovating Royal Funeral Monuments during the Reign of Frederick II, King of Denmark (1559-1588). I: *Monuments and Monumentality across Medieval and Early Modern Europe.* M. Penman (udg.). Donington, s. 254-265.
- Cinthio, E. 1957: *Lunds Domkyrka under romansk tid.* Bonn og Lund.
- Cinthio, M. 2002: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund.* Eslöv.
- Chronicon Roskildense* 1917-1922. I: *Scriptores minores historiae danicae medii aevi.* M. Cl. Gertz (udg.), bd. 1, København, s. 1-33.
- Compendium Saxonis* 1917-1922. I: *Scriptores minores historiae danicae medii aevi.* M. Cl. Gertz (udg.), bd. 1, København, s. 197-439.
- Connerton, P. 2008: Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1, 1, s. 59-71.
- Cypræus, H. 1560: *Catalogus Episcoporum Slesvicensis.* Lübeck.
- Danmarks Kirker* 1933 ff. Nationalmuseet (udg.) København.
- Danske kongegrave* 2014. K. Kryger (udg.), I-III. København.
- De Eskillo Archiepiscopo et dvobvs Eskilli patrvis* 1917-22. I: *Scriptores minores historiae danicae medii aevi.* M. Cl. Gertz (udg.). København, bd. 2, s. 427-442.
- Ehrentaut, H. 1952: Bleierne Inschriftstafeln aus mittelalterlichen Gräbern in den Rheinlanden. *Bonner Jahrbücher* 152, s. 190-225.
- Exordium Monasterii Caræ Insulae* 1917-1922. I: *Scriptores minores historiae danicae medii aevi.* M. Cl. Gertz (udg.). København, bd. 2, s. 153-264.

- Gelting, M. H. 1992: Ripa (Ribe). I: *Series episcoporum*, s. 64-75.
- Gelting, M.H. 2004. Elusive Bishops: Remembering, Forgetting, and Remaking the History of the Early Danish Church. I: *The Bishop: Power and Piety at the first Millennium*. S. Gilsdorf (udg.). Münster, s. 169-200 (Neue Aspekt der europäischen Mittelalterforschung, bd. 4).
- Gelting, M.H. 2010: Viborg Stifts grundlæggelse og den danske kirkes udvikling i 1000-tallet. I: *Stiftet og byen. Viborg Stift 1060-2010*. O. Degn (udg.), Viborg, s. 11-31 (Fra Viborg-egnen, 75. årg.).
- Gelting, M.H. 2012a: Cronica ecclesiae Ripensis. I: *Medieval Nordic Literature in Latin. A website of authors and anonymous work c. 1100-1530*. S. Borgehammar, K. Friis-Jensen, L. Boje-Mortensen & Å. Ommundsen (https://wikihost.uib.no/medieval/index.php/Cronica_ecclesi%C3%A6_Ripensis).
- Gelting, M.H. 2012b: Chronicon Roskildense. I: *Medieval Nordic Literature in Latin. A website of authors and anonymous work c. 1100-1530*. S. Borgehammar, K. Friis-Jensen, L. Boje-Mortensen & Å. Ommundsen (https://wikihost.uib.no/medieval/index.php/Chronicon_Roskildense).
- Gierlich, S. 1990: *Die Grabstätten der rheinischen Bischöfe vor 1200*. Mainz (Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte, bd. 65. F.-J Heyen (udg.)).
- Große, R. 1992: Roskildis (Roskilde). I: *Series episcoporum*, s. 76-95.
- Heinz, S., Rothbrust, B. & Schmid, W. 2004: *Die Grabmäler der Erzbischöfe von Trier, Köln und Mainz*. Trier.
- Hill, T. 1992: *Könige, Fürsten und Klöster. Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, Bern, New York og Paris (Kieler Werkstücke. Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte. E. Hoffmann (udg.), bd. 4).
- Huitfeldt, A. 1604 (1978): *Bispekrøniken. Den Geistlige Histori offuer alt Danmarckis Rige*. København.
- Kluger, H. 1992: Othinse (Odense). I: *Series episcoporum*, s. 54-63.
- Kroman, E. 1958: Dødebøger. I: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. København, bd. III, s. 423-425.
- Larsen, S. 1899: Det lundske Ærkesæde og Biskop Herman. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 81-130.
- Laube, S. 2011: *Von der Reliquie zum Ding. Heiliger Ort – Wunderkammer – Museum*. Berlin.
- Lindley, P. 2007: *Tomb Destruction and Scholarship. Medieval Monuments in Early Modern England*. Donington.
- Lunde Domkapitels Gavebøger 1884-1889: C. Weeke (udg.). København.
- Madsen, P.K. 1977: Bispegrave på Øm kloster. *hikuin* 3, s. 137-156.
- Madsen, P.K. 2014: Erik 2. Emune. I: *Danske Kongegrave*. K. Kryger (udg.). København, bd. I, s. 220-228.
- Marmora Danica* 1739-1741: *Marmora Danica selectiora sive Inscriptionum*. Erik Pontoppidan (udg.), bd. 1-2, København.
- Meier, T. 2002: *Die Archäologie des mittelalterlichen Königsgrabes im christlichen Europa*. Stuttgart.
- Necrologium Lundense* 1923: L. Weibull (udg.). Stockholm.
- Newman, E. 1946: *Lunds Domkyrkas Historia 1145-1945, I. 1145-1536*. Stockholm.
- Nilgen, U. 1985: Amtsgenealogie und Amtsheiligkeit. Königs- und Bischofsreihen in der Kunstpropaganda des Hochmittelalters. I: *Studien zur mittelalterlichen Kunst 800-1250. Festschrift für Florentine Mutherich um 70. Geburtstag*. K. Bierbrauer, P.K. Klein & W. Sauerländer (udg.). München, s. 217-234.
- Nyberg, T. 2008: Cornelius Hamsfort. Humanisten og Sct. Knuds kloster i 1500-tallet. I: *Fynske antikvarer. Lærdom, fortid og fortolkninger 1550-1850*. Janus Møller Jensen (udg.). Odense, s. 65-78.
- Nyberg, T. & Saaby Pedersen, F.: De latinske vers om Odenses middelalderlige biskopper. *Fynske Årbøger* 1980, s. 76-98.
- Olsen, P.: *De ordine fratrum minorum* 1917-1922. I: *Scriptores minores historiae danicae medii aevi*. M. Cl. Gertz (udg.). København, bd. 2, s. 279-324.
- Passio Sancti Kanuti Regis et Martiris* 1908-1912. I: *Vitae Sanctorum Danorum*. M. Cl. Gertz (udg.). København.
- Plate, L. 2016: Amnesiology: Towards the study of cultural oblivion. *Memory Studies* 9,2, s. 143-155.
- Päffgen, B. 2010: *Die Speyerer Bischofsgräber und ihr vergleichende Einordnung. Eine archäologische Studie zu Bischofsgräbern in Deutschland von den frühchristlichen Anfängen bis zum Ende des Ancien Régime*. Friedberg (Studia archaeologica medii aevi, bd. 1).
- Pontanus, J.I. 1631: *Rerum Danicarum historia libris X unoque tomo ad Domum usque Oldenburgicam deducta*. Amsterdam.

- Rader, O.B. 2003: *Grab und Herrschaft. Politischer Totenkult von Alexander dem Grossen bis Lenin*. München.
- Radtke, C. 1992: Sliaswig (Schleswig/ Haithabu). I: *Series episcoporum*, s. 96-116.
- Ribe Bispekrønike 1933-1935, E. Jørgensen (udg.). *Kirkehistoriske Samlinger* 6,1, s. 23-33.
- Rübner Jørgensen, K. 1992: Lundensis (Lund). I: *Series episcoporum*, s. 7-33.
- Rydén, T. 1995: *Domkyrkan i Lund*. Malmö.
- Rørdam, H. 1873: Historiske Optegnelser fra 1545 til 1563 af Cornelius Hamsfort. I: *Monumenta historiae danicae. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede*. H. Rørdam (udg.). København, 1. bd., s. 663-721.
- Sauer, C. 1993: *Fundatio und Memoria. Stifter und Klostergründer im Bild 1100 bis 1350*. Göttingen (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte).
- Saxo Grammaticus 2005: *Gesta Danorum. Danmarkshistorien*. Karsten Friis-Jensen & Peter Zeeberg (udg.). København, bd. 1-2.
- Schieffer, R. 2001: *Das Grab des Bischofs in der Kathedrale*. München (Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, hft. 4).
- Scriptores Rerum Danicarum* 1776, J. Langebek & P. F. Suhm (udg.). Bd. IV, København.
- Seiler, S. & Gechter, M. 1995: Das Grab des Bischofs Rudolf von Schleswig in St. Kunibert zu Köln. I: *Ein Land macht Geschichte. Archäologie in Nordrhein-Westfalen.*, Hansgerd Hellenkemper et al. (udg.). Mainz, s. 300-303.
- Series episcoporum* 1992: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII. Series VI. Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia. Tomus II. Archiepiscopus Lundensis*. Helmuth Kluger (udg.). Stuttgart.
- Smidt, C. M. 1942: Øm Kloster og dets Grave. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 31-47.
- Spanggård, H. 2002: *Viborg By og Egn før og nu*, VII, Viborg 2002.
- Thorsen, P.G. 1873: Ligstenen i Krypten i Lunds Domkirke over "Biskop Herman". *Danske Magazin*, 4. rk., 2. bd., s. 334-347.
- Vellev, J. 1981: Bisp Svend af Thorgunna-slægten og hans rejse til Det Hellige Land. *MIV. Museerne i Viborg amt*. 11, 1981, 70-81.
- Vellev, J. 1990: *Asmild Klosterkirke i 900 år*. Højbjerg.
- Vellev, J. 1996: Bisp Svend af Viborg. Hans rejse til Jerusalem og hans mindesmærke. *Viborg Stifts Årbog* 1996, s. 46-52.
- Vetus Chronica Sialandiae* 1917-1922. I: *Scriptores minores historiae danicae medii aevi*. M. Cl. Gertz (udg.). København, bd. 2, s. 1-72.
- Vilain, G. 2015: L'architecture et l'archéologie. Un parcours architectural dans l'abbaye de Clairvaux (1115-1790). I: *Clairvaux. L'aventure cistercienne*. A. Baudin m.fl. (udg.). Paris, s. 227-241.
- Vita et miracula Sancti Ketilli* 1908-1912. I: *Vitae Sanctorum Danorum*, M. Cl. Gertz (udg.). København, s. 249-275.
- Vitae Sanctorum Danorum* 1908-1912. M. Cl. Gertz (udg.). København.
- Wad, G.L. 1927: Træk af Vandalismen i Fyen. I: *Festskrift til Kristian Erslev. Poul Nørhørd* (udg.). København, s. 467-482.
- Wood, C.S. 2008: *Forgery, Replica, Fiction. Temporalities of German Renaissance Art*. Chicago & London.

Noter

- ¹ Det samme må gælde for en beslægtet grav, der allerede i 1917 blev påvist i kirkens skib. Graven, der lå vestligst i den senere stenkirkens skib, har måske oprindeligt ligesom den førstnævnte været placeret i den ældre trækirke, Christensen & Hansen, denne publikation. Om denne grav, dog knyttet til stenkirken, se *Danmarks Kirker. IX. Odense Amt* 1998-2001: bd. 3, 1741.
- ² Om manuskriptets overlevering og datering se *Vitae Sanctorum Danorum* 1908-1912: 531-538.
- ³ Jf. Odense Bys Museers hjemmeside 16. september 2015, www.museum.odense.dk/det-sker/nyheder/2015/sidste-nyt-om-stenkisten-enestaaende-arkaeologisk-fund/, besøgt 14. juli 2016.
- ⁴ Om denne transformationsproces jf. generelt Laube 2011.
- ⁵ *Series episcoporum* 1992, ser. VII, tom. II, redigeret af Helmuth Kluger med bidrag af denne samt af Kaare Rübner Jørgensen, Ebbe Nyborg, Michael H. Gelting, Rolf Große og Christian Radtke.
- ⁶ Et hjemligt mønstereksempel på en sandsynligvis fiktiv grav med to tilhørende gravminder er knyttet til kulten i senmiddelalderen og den tidlige renæssance i Roskilde Domkirke omkring Saxo Grammaticus med udgangspunkt i domkirkens gavebog og dennes omtale af en provst i Roskilde af samme navn, men næppe identisk med den berømte historieskriver, jf. Bøggild Johannsen 2008a: 364-365.
- ⁷ Wood 2008: 19. Wood betegner den friere, på én gang både fortidsregistrerende og fremadskuende tilgang til de historiske mindesmærker som "kreativ anakronisme", idet de nyskabte fortidsminder kunne få en lige så værdifuld effekt som de autentiske som visuelle argumenter i en løbende diskurs om status og identitet. Jf. også Bøggild Johannsen 2012 (2015): 151.
- ⁸ Herom generelt Sauer 1993.

- ⁹ Som argumenteret af Gelting 2004 har der antagelig aldrig eksisteret et reelt stift i Dalby.
- ¹⁰ Sml. Borgolte 1992: 317 ff. I den hollandske database, Mediaeval Memoria online (<http://memo.hum.uu.nl>) opereres med tre hovedgrupper, relevant for det liturgiske memoria: biografier (med én eller flere biografier), krøniker (fortællende kilder) og registre over gaver, grave, liturgiske mindehandling, navne og almisser.
- ¹¹ Jf. Kroman 1958: 423-425.
- ¹² Håndskriftet, der før Anden Verdenskrig fandtes i Hannovers Staatsarchiv, har været retningsgivende for identifikation af de i 1970'erne nyundersøgte grave i domkirken, jf. Brandt 1977: 34f samt oversigten for eksempler fra 800-tallets første halvdel til midten af 1000-tallet.
- ¹³ Rübner Jørgensen 1992: 13, note 53, drager overhovedet den nævnte identifikation med Lundebispen i tvivl.
- ¹⁴ Det andet gravkammer skulle if. samme rumme Sven Tveskægs jordiske levninger, overført fra den ældre trækirke, jf. også Cinthio 1957: 128ff.
- ¹⁵ En alternativ funktion og placering for både denne udsmykning og for den modstående på korsarmens østvæg er foreslået ved domkirkens vestportal eller ved en lektoriemur ved overgangen til koret, jf. Rydén 1995: 33-38.
- ¹⁶ Eskils grav nævnes dog i beretningen om ærkebisen og hans farbrødre som placeret foran selve højaltret, viet Gudsmode- ren, jf. De Eskillo (...) 1917-22: 441. Om klosterkirkens arkitektur, jf. senest Vilain 2015: specielt 230-32.
- ¹⁷ Om klostrene, jf. *Danmarks Kirker. XVI. Århus Amt* 1990-91, 1992-1996, 2006-2008: bd. 7, 3189, bd. 11, 6269 og bd. 8, 3777 ff.
- ¹⁸ Om Liufdags begravelse og hans kult jf. *Danmarks Kirker. XIX. Ribe Amt* 1979: specielt bd. 1, 62, 64 f., 114 f., 159, 226, 401, 409 og 522.
- ¹⁹ Jf. *Danmarks Kirker. XIX. Ribe Amt* 1979: specielt bd. 1, 65, 522.
- ²⁰ Biskop Gunner (†1245) skulle dog ifølge en anden tradition, nemlig Peder Olsens *De ordine fratrum minorum* 1917-22: 305, være begravet foran højalteret i Ribe Gråbrødre Kirke, jf. *Danmarks Kirker. XIX. Ribe Amt* 1984: bd. 2, 847.
- ²¹ Jf. Bøggild Johannsen 2008a: specielt s. 359; om epitafiet og stenen, sidstnævnte ligeledes omtalt i *Scriptores Rerum Danicarum* 1776: bd. IV, 577, jf. også *Danmarks Kirker. XXI. Tønder Amt* 1957: 1124, 1126.
- ²² Om gravkataloget jf. Bøggild Johannsen 2012 (2015).
- ²³ *Catalogus Episcoporum Slesvicensis*. Lübeck 1560.
- ²⁴ Augustinerkannikerne i Viborg havde tilsyneladende på et tidspunkt før 1143, dvs. under Eskil, fået overdraget sognekirken i Asmild, jf. Vellev 1990: 8f, men denne privilegering havde dog ikke, lige så lidt som hans martyrdød, manifesteret sig i nogen særlig kult af biskoppen, der er nævnt både i *Necrologium Lundense* 1923: 113 og *Lunde Domkapitels Gavebøger* 1884-1889: 268. Om Erik Heides statue og den moderne kult af biskop Gunner som lovkyndig, jf. Spanggård 2002.
- ²⁵ Kopier heraf er yderligere rejst 1995-1996 ved Holstebro Regionshospitalet og ved Ansgarhjemmet i Øster Jølby. Om initiativet jf. Vellev 1996, specielt s. 49. Endvidere Vellev 1981.
- ²⁶ Begravelsen er dog ikke nævnt af Peder Olsen, der er en vigtig kilde til Viborgbispernes historie, jf. Gelting 1992: 122.
- ²⁷ Madsens argumentation følges i *Danmarks Kirker. XVI. Århus Amt* 1992-96: bd. 8, 3792ff. Jf. dog herimod Smidt 1942: 41-47.
- ²⁸ Det formentlig tidligste kendte eksempel på et gravstensliggende vægmonument, placeret nær de murede begravelse for de afdøde, er mindestenen o. 1513 over kong Hans (†1513), dronning Christine (†1521) og prins Frans (†1511) i den tidligere Odense Gråbrødre Kirke, nu i Odense Domkirke, jf. *Danmarks Kirker. IX. Odense Amt* 1995: bd. 2, 739. Et tre skifter højt murstensfundament, placeret lidt skråt i forhold til Peder Elavsens formodede grav, kunne have båret en tilsvarende liggesten, dog øjensynlig af mindre format (ca. 150 x 70 cm) i forhold til den bevarede gravsten for biskop Sven (256 x 135 cm).
- ²⁹ Allerede i 1807 blev en knogle uddraget af et interimistisk hul nederst i pillerummet, jf. *Danmarks Kirker. III. Københavns Amt* 1951: bd. 3, 1767.
- ³⁰ Hill argumenter også for, at Esrum Kloster kunne være planlagt som huskloster for ærkebiskop Eskil af Lund og hans kreds, men anfører dog, at der savnes sikre vidnesbyrd om klostrets funktion som familiegravsted eller centrum for dyrkelsen af slægtens memoria, jf. Hill 1992: 193-205.
- ³¹ Om embedsgenealogier og successionsrækker, bl.a. for biskopper, jf. generelt Nilgen 1985; Bueren & Oexle 2005.
- ³² Jf. Paffgen 2010: 185f for paralleller i Speyer, Reichenau, Paderborn og Bremen.

Indhold

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

- en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Monumenterne i Jelling

Forny et tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Ihukommelse mellem embede og slægt

- senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur

Af Tine Kondrup

Ihukommelse mellem embede og slægt

– senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur¹

Af Tine Kondrup

Den øverste gejstlighed, biskopperne, blev i senmiddelalderen i overvejende grad hvervet fra adelstanden. Hermed kom de til at indtage en dobbeltrolle, hvor de i kraft af deres slægt fungerede som verdslige jordejere og herrer over et antal fæstebønder, mens de i kraft af embedet var herrer over kirken og alle dens stiftsbørn. Netop denne dualisme gør biskopperne interessante, for hvordan opfattede de selv denne tvedelte magtposition? Og hvad vægtede de højest? En måde at undersøge aspekter af dette er at se på, hvorledes biskopperne repræsenterede sig selv i medier forbundet med døden og begravelsen. I denne artikel vil jeg derfor se nærmere på biskoppelige ligsten og herudfra sige noget om, hvorledes biskopperne benyttede deres sidste minde til at placere sig i feltet mellem embede og slægt.

Mindet

Talrige noteringer i bl.a. Rydårbogen vidner om, at biskoppers død blev bemærket. Og at deres eftermæle også blev bemærket og var vigtigt, viser beskrivelsen af biskop Gunner af Viborgs ligfærd (*Viborg-bispen Gunners levned* 1892: 26f):

”... og efterladende sig et smukt eftermæle døde han i høsten på Asmild i nærværelse af alle stiftets mest ansete mænd, i det Herrens år 1251 (...) Hans lig blev af provster, klerke og andre mænd af stand båret på skuldrene nord om søen med sømmelig og skyldig ære, og på den anden side af søen kom hele præstekoret og alle byens folk ligtoget imøde [sic] med kirkernes kors og bannere, førte liget i sådant ærefuldt optog til den hellige Marias kirke og jorde- de det i samme kirke i den hellige Kjelds gravkapel foran kapellets alter (...) Under hans hoved er der i en blykapsel nedlagt en optegnelse, der indeholder hele hans levned og hans år. Skulle det en gang i fremtiden træffe, at man opgraver ham, kan den op-

tegnelse give dem, der ikke kender ham, fuld og sand underretning om ham. Hans sjæl anbefaler jeg Gud og hans hellige.”

Her lægges vægt på, at biskop Gunner efterlod sig et *smukt eftermæle*, og at hans lig blev ført i *ærefuldt optog*. Desuden understreges det, at han døde i ansete mænds nærvær, at den afdøde biskop blev båret på skuldrene af *mænd af stand*, samt at hele byen deltog i hans begravelse. Beskrivelsen af biskoppens ligfærd er hermed med til at tegne et billede af biskoppen som en ærefuld person, der var skattet af højtstående mænd såvel som af almuen, og således bruges beskrivelsen til at sikre og ophøje mindet om ham. Blykapslen med hans gerninger, som nedlagdes i graven til *fuld og sand underretning om ham*, betoner ligeledes vigtigheden af mindet.

Mindet var i særdeleshed vigtigt som en del af den middelalderlige frelsetænkning. Når man indstiftede messer, oprettede altre eller opsatte ligsten, var det med det formål for øje, at kirkegængere, præster, munke osv. via ihukommelsen skulle gå i forbøn for stifterens sjæl i det hinsides (Oexle 1976: 87; Bisgaard 1988: 76ff; Bisgaard 2007: 132). Ved messen blev stifterens navn læst op i kirken, ved indstiftelsen af altre fulgte tit en albertavle med, hvorpå stifter kunne sætte sit våbenskjold eller få malet et stifterportræt, og i ligstenen stod afdødes navn indhugget. Kirkegængere kunne således ikke være i tvivl om, hvem der stod bag de fromme gaver, og hvis sjæl de skulle bede for. Der kan altså ikke sås tvivl om, at mindet var vigtigt såvel for den middelalderlige biskop som for den øvrige befolkning. Men i kraft af at tilhøre to af rigets tre stænder var biskoppen en figur med mange funktioner. Rollen som herre over fæstere, kirke og kirkegængere er allerede nævnt, og hertil kan lægges politiske funktioner som rigsrådsmedlem og kongelig embedsmand (KLN 1. bd.: 622ff; Lindhardt 1968: 24, 55f, 90, 95) samt økonomiske

funktioner som jorddrot, pengeudlåner og møntpræger (Knudsen 2012: 284; Jensen 1999: 78; Andersen 1959: 203; Christensen 1945: 106; KLN 1. bd.: 621f; Bendixen 1976: 46). Derfor er det evident, at mindet i sig selv ikke var nok. Det måtte formes og sikres på den helt rette måde.

Begravelsesberetninger som den for biskop Gunner af Viborg kendes ikke fra Danmarks senmiddelalder, men det store antal af bevarede messestiftelser og andre gavebreve samt materielle kilder som ligsten viser, at vigtigheden af at sikre sit minde ikke var svundet i senmiddelalderen, tværtimod.

Kildesituationen

Der findes ikke mange biskoppelige ligsten fra tiden inden 1300. Det kan bero på de mange om- og genopbygninger af rigets domkirker især i 1200-tallet,² men det kan også skyldes, at gravmælet i højmiddelalderen oftest var af mere anonym karakter end det, der blev normen i senmiddelalderen (Bogaers 2005: 210; Jensen 1951a: 2). Anonymiteten havde formentlig sit udspring i det dekret, som biskop Theodulf af Orleans udstedte i 895, der gav tilladelse til, at man nu kunne blive begravet inde i kirken, men som samtidigt forbød enhver udsmykning af disse grave (Bauch 1976: 17). Allerede i 1100- og 1200-tallet begyndte man dog i bl.a. Tyskland, Frankrig og England at indføre personligt udsmykkede monumenter i kirkerne, og disse blev hurtigt normgivende (Panofsky 1964: 51ff; Martindale 1992: 143-178). Selvom sådanne udsmykkede gravmæler først for alvor kendes i Danmark fra 1300-tallets begyndelse, findes der også herhjemme fra undtagelser fra de anonyme begravelser allerede i 1100-årene. F.eks. kan nævnes Slesvigbispen Hermans ligsten fra omkring 1146, der viser bispen i fuldt ornat og med majuskler angiver, at her ligger biskop Herman begravet (Skyum-Nielsen 1971: 95). Formodentlig har det samme været tilfældet for biskop Stephan i Ribe (1171-77). I hvert fald beretter Ribes bispekrønike om mirakler ved hans grav (*Ribe Bispekrønike* 1933: 30), hvilket forudsætter, at gravens placering var velkendt af højmiddelalderens kirkegængere.

I senmiddelalderen blev det normen i hele Europa, at man markerede graven med en mere rigt udsmykket ligsten med både billedfelt og omskrift. Denne udvikling blev antageligt styrket af de omvæltninger i mindekulturen, der fandt sted omkring midten af 1300-tallet og øgede behovet hos befolkningen for individuel ihukommelse og repræsentation. Samuel Cohn har for Italiens vedkommende påvist, at pesten

og de følgende massegrave havde betydning for disse omvæltninger (Cohn 1992: 17f, 281-289; Cohn 2005: 35-40), og Lars Bisgaard har argumenteret for, at påvirkningen fra pesten også gav sig udslag i den danske mindekultur, idet antallet af messestiftelser formentlig fik et opsving i pestplagede år (Bisgaard 2008: 176ff). Samtidig har Steffen Heiberg påpeget, at pestens massedød og massegrave skabte frygt hos befolkningen for glemsel, anonymitet og den ensomme død, hvilket blandt andet intensiverede forbønsculturen (Heiberg 2016: 107ff). En sag fra Utrecht, hvor en ellers udsmykket bispegrav fra 1054 blev udsmykket med både effigie og ligsten med personlig indskrift i slutningen af 1300-tallet, illustrerer, hvorledes den anonyme gravkultur netop i løbet af 1300-årene søgtes individualiseret (Bogaers 2005: 193ff, 210).

I de europæiske lande syd og vest for Danmark blev det foruden de hjemligt velkendte ligsten også almindelig at opsætte fritstående, tredimensionelle gravmæler (f.eks. de såkaldte tumbagrave), hvorpå et effigie eller en gisant af den afdøde kunne placeres (Panofsky 1964: 53f). Disse grandiose gravminder finder kun sin lige i Danmarks middelalder i enkelte kongelige begravelser, f.eks. dr. Margrethe 1.s tumba i Roskilde Domkirke og Christoffer af Bayerns i Ringsted Sankt Bendts Kirke. Efter reformationen kendes dog også andre end royale eksempler, f.eks. Herluf Trolles tumba i Herlufsholm Kirke og Holger Rosenkrantz' nichegrav i Uth Kirke (*Danmarks Kirker V. Sorø Amt*, bd. 2: 1149f.; *Danmarks Kirker XVII. Vejle Amt*, bd. 12: 1065-1070), men det lader ikke til, at disse gravformer på noget tidspunkt slog igennem i Danmark.

Langt størstedelen af de bevarede ligsten fra dansk middelalder er fra senmiddelalderen (ca. 1350-1537). Dette gælder også for de biskoppelige ligsten. I alt kendes omtrent 23 biskoppelige ligsten fra tiden mellem 1300 og reformationen (se bilag 1).³ Heraf hører alle med undtagelse af tre til i perioden efter 1350. I denne artikel behandles udvalgte sten som repræsentative for dem alle.

Ligsten som kilde

En senmiddelalderlig ligsten er en vældig informativ kilde til iscenesættelsen af den person, hvis grav stenen dækkede. Det skyldes, at ligsten ofte blev bestilt i god tid inden døden, da transport og udarbejdelse var en længerevarende proces (Löffler 1889: 3f; *Danmarks Kirker XIX. Ribe Amt*, bd. 1: 585). Et konkret eksempel på dette findes i kejser Rudolf

1.s gravmæle, hvis kunstner ifølge en østrigsk kronikør konstant ændrede effigiet i løbet af kejserens levetid, så ansigtets folder var opdaterede ved døden (Panofsky 1964: 52). Selvom portrætlignende figurer ikke synes at være normen herhjemme (Jensen 1951a: 11f), taler dette eksempel sit tydelige sprog om, at ligsten og andre gravminder ofte blev bestilt og fremstillet, inden den pågældende person var død. De mange eksempler på næsten færdige ligsten, hvor kun dødsåret aldrig er blevet indhugget, er også vidnesbyrd herom (Bauch 1976: 10).⁴ Hermed havde den pågældende person indflydelse på stenens udsmykning og indskrift, og han kunne således fremstille sig selv på netop den måde, som han ønskede, at andre skulle se og huske ham. Således kan vi få et indblik i, hvilke dele af biskoppernes magtposition, de selv fandt væsentligst, når de på en relativt begrænset plads som billedfeltet på en ligsten skulle repræsentere sig selv for samtid og eftertid.

I modsætning til i dag, hvor den middelalderlige ligsten ligger ensomt i kirkegulvet eller af bevaringshensyn er rejst op ad kirkens væg, indgik ligstenen i middelalderen som en del af et større billede. Dens placering var nøje udvalgt. For de formående (og dette inkluderede biskopperne) var de mest populære steder kirkens kor samt egne kapeller, og der anes en tendens til, at biskopperne i løbet af middelalderen i stigende grad valgte det private kapel som deres lejersted (se nedenfor). Foruden ligstenen kunne et eller flere gravskjolde være opstillet ved graven. I Danmark er kun bevaret ét gravskjold, nemlig det, der var opsat ved Roskildebispen Niels Skaves grav (†1500), men via beskrivelser ved vi, at der også var opstillet gravvåben ved Niels Jepsen Ulfeldts grav hundrede år tidligere (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 742). Dette er ikke enestående. Der kendes flere eksempler fra royale begravelser (Johannsen 2007: 193), og sammenholdt med de nævnte eksempler fra bispegravene kan det antages at have været normal praksis ved senmiddelalderens højstatusbegravelser generelt. Epitafier kan ligeledes have været en del af opsætningen omkring den senmiddelalderlige bispegrav. Der kendes adskillige middelalderlige epitafier fra udlandet (Bauch 1976: 198-214; Panofsky 1964: 58f; Bogaers 2005: 198-201), men herhjemme er det en mager kildegruppe, og kun ét bispeepitafium er overleveret. Det er Johan Jepsen Ravensbergs epitafium fra 1512, men vi må formode, at der har været flere, og at de er gået tabt, fordi de som biskop Ravensbergs og ulig mange af eksemplerne fra udlandet var udført i træ. F.eks. kendes fra omtaler og beskrivelser epitafiet over Oden-

sebispen Jens Andersen Beldenak (*Danmarks Kirker IX. Odense Amt*, bd. 1: 700, 791f). Af beskrivelser fra dronning Christines og kong Hans' mausoleum i franciskanerklostret i Odense fremgår det, at epitafiet var en væsentlig og yndet del af gravopsætningen ved royale begravelser, idet hele tre epitafier blev opsat her, to for prins Frans alene (Johannsen 2005: 86). Kun det ene er bevaret til i dag og findes nu i Odense Domkirke.

I kirkens kor stod højalteret, kirkens helligste sted. Det var her under messens transsubstantiation, at Guds tilstedevær var stærkest (Bisgaard 1988: 76; Bisgaard 2007: 130), hvilket forklarer de mange begravelser på dette sted. Men Gud var også nærværende i de private kapeller, hvor et alter med tavle, ved hvilket der blev celebreret private messer, normalt var fast inventar. Messer blev ofte indstiftet længe inden døden, da forbønnen heri også kunne have en fremadgribende virkning som frelse for sjælen (Bisgaard 1988: 76ff). I modsætning til de relativt få bevarede ligsten kendes i dag stakkevis af messebreve, der vidner om, at messelæsninger var et udbredt fænomen. Det faktum, at de evige vikarer, der blev ansat til at celebrere private messer, kunne organisere sig i gilder på lige fod med andre faggrupper (Bisgaard 1999b: 102), viser tilmed, at disse stakke kun vidner om en lille del af den omfattende praksis, som messeinstitutionen engang var.

Kalkmalerier udsmykkede væggene i de private kapeller, og de kunne bidrage til iscenesættelsen af kapelstifteren, som det ses i Christian I.s og biskop Oluf Mortensen Badens kapeller ved Roskilde Domkirke (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 3: 1485ff; Kaspersen 2007). Ligstenen skal således i en ideel verden ses i sammenhæng med sine omgivelser: kapellet/koret, alteret, altertavlen, epitafiet, gravvåbnet m.m., ligesom også det auditive element i messens navneoplæsning ideelt bør erindres. Desværre er kun meget få af disse omgivelser bevarede, og vi må derfor i dag nøjes med ligstenene, når vi skal vurdere biskoppernes iscenesættelse og mindekultur. Til trods for, at disse som nævnt kan tolkes som udtryk for biskoppens eget iscenesættelsesønske, må man dog være påpasselig og huske på, at de samtidig må ses i lyset af en lang tradition inden for udsmykning og iscenesættelse i kirkeligt regi. I teorien har udsmykningen været op til den enkelte biskop, men i praksis var han bundet af de normer og rammer, som traditionen havde skabt. Således kan de mange ligheder ligstenene imellem ikke være tilfældige, men må være et resultat af mange decenniers præcedens. Tilsvarende var biskopperne bundet af

billedsprogets rammer, når de skulle træffe beslutning om ligstenens udsmykning. Et givent symbol havde en bestemt betydning i samtiden, og denne betydning styrede beskuerens tolkning af det, han kiggede på. Billedernes symbolik måtte altså tages med i betragtning, når ligstenens motiver skulle vælges.

Repræsentation af embedet

I det følgende vil jeg se nærmere på nogle udvalgte bispeligsten. Analysen falder i to dele med først en behandling af tiden omkring 1300 og derefter tiden

omkring 1400. Til slut gives et udblik til tiden omkring senmiddelalderens slutning.

Ligstenene for Roskildebisperne Jens og Oluf Krag skal udgøre første led i undersøgelsen. Den sidste af de kendte ligsten fra perioden omkring 1300, Aarhusbispens Jens Assersens, fandt senere – formentlig under senmiddelalderens ombygninger af koret – anvendelse som alterbord i Aarhus Domkirke, men var allerede da meget udslidt og uden anden udsmykning end omskriften (*Danmarks Kirker XVI. Århus Amt*, bd. 2: 486, 755).

Jens Krag var biskop i Roskilde 1290-1300. Han

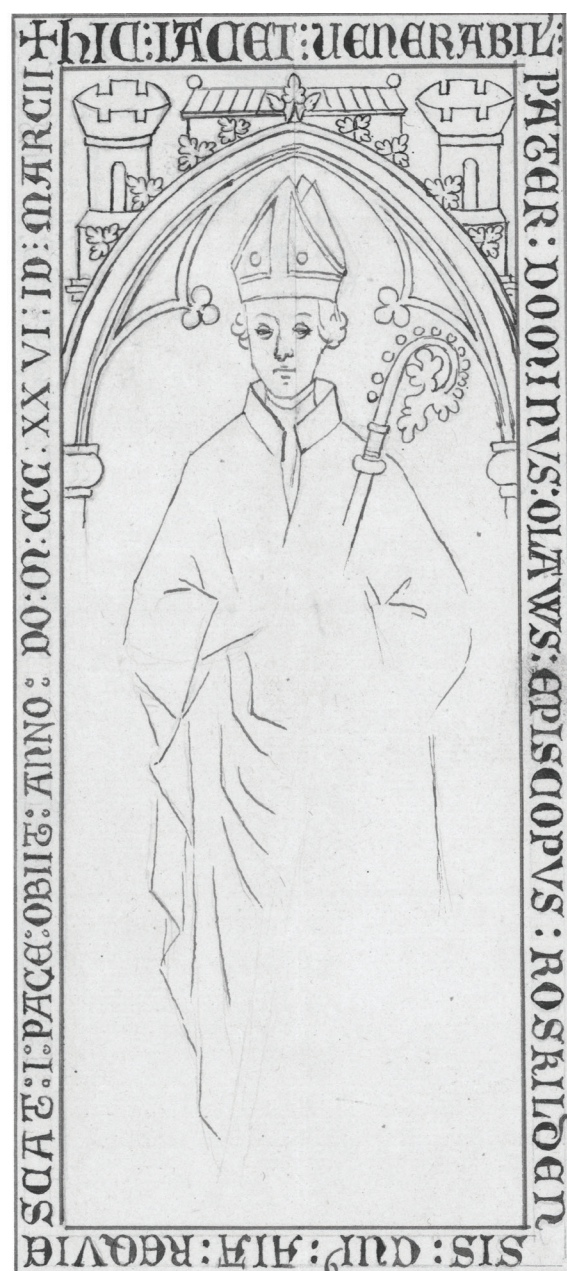

Fig. 1. Biskop Jens Krag (t.v.) blev begravet i Sorø Klosterkirke ulig sin efterfølger Oluf (t.h.), som fandt sit sidste hvilested i et privat kapel i Roskilde Domkirke. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/> samt Danmarks Kirkers billedarkiv. Bishop Jens Krag (left) was buried in Sorø Abbey Church unlike his successor Oluf (right), who was interred in a private chapel in Roskilde Cathedral.

blev begravet i Sorø Klosterkirke, hvor hans sten endnu ligger. Herpå ses stående under en arkade en bispfigur i fuldt ornat med krumstav i den venstre hånd, mens han velsigner med den højre (fig. 1). Omskriften giver på latin oplysninger om navn, embede samt dødsdag for den afdøde (*Danmarks Kirker V. Sorø Amt*, bd. 1: 88). Det samme er tilfældet på biskop Olufs sten (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 816f).⁵

”Her ligger den ærværdige Fader Hr. Oluf Biskop i Roskilde, hvis Sjæl hvile i Fred. Han døde 10. Marts i Herrens Aar 1320.”

Oluf efterfulgte Jens Krag på bispestolen i Roskilde og blev der til sin død i 1320. Han blev begravet i Roskilde Domkirke i et kapel, stiftet af ham selv. Dette blev i 1774 nedrevet, og Olufs ligsten blev ødelagt. Heldigvis var den ti år forinden blevet aftegnet af tegneren Søren Abildgaard, der i årene 1756-77 rejste rundt i riget og aftegnede de danske fortidsminder, herunder et meget stort antal middelalderlige gravmonumenter (Høgsbro 1995: 140, 150ff). Flere af disse er siden gået tabt eller er så slidte, at det nu er svært endsige umuligt at tyde dem. Søren Abildgaards værdi for vor viden om middelalderens ligsten kan således næppe overvurderes. På Olufs sten ses som hos Jens Krag en biskop i fuldt ornat med krumstav i hånden stående under en arkade, men ulig forgængerens sten er herover indhugget en borg- eller bystruktur. Betydningen af denne er tvivlsom og må stå hen i det uvisse. Det kan dog tænkes, at den skal være et symbol på den hellige stad – et motiv, der blandt andet også er fremstillet på det smukke, gyldne alter fra Sahl Kirke i Vestjylland (Johannsen og Smidt 1981: 100ff). Som et sådant himmelborgs-symbol understreger den stenens fromme udtryk.

Udtrykket på de to biskoppers sten er rent gejstligt. Omskriftens embedsbetegnelse og billedfeltets bispfigur henviser begge til bispeværdigheden. Der er ikke tale om individualiserende portrætter, men om idealbilleder. Portrætlignende træk kommer først ind i gravskulpturen og memoriakulturen herhjemme i løbet af 1400-tallet (Jensen 1951a: 11f; *Danmarks Kirker XVI. Århus Amt*, bd. 2: 500), omend de i udlandet kendes allerede i 1200-årene (jf. ovenfor (Panofsky 1964: 52)). Kun navnet i omskriften afslører således, hvilken biskop der ligger begravet under stenen. Navnet er dog ikke en uvæsentlig detalje. I messelæsninger var oplæsning af navnet en meget væsentlig del. Det var den håndgribelige garanti for, at ”messen nåede Gud” i stifters navn (Bisgaard

1988: 77), og at ihukommelsen og frelsen således tilfaldt den rette person. Navnet på ligstenen kan tolkes som en materiel pendant til messens navnsnævnelse. Dog skal det påpeges, at hvor messen primært var henvendt til Gud, havde ligstenen også et jordisk publikum, for hvem det skrevne navn havde en mere funktionel betydning. Otto Gerhard Oexle har argumenteret for, at navnet var en vigtig del af ihukommelsen af den afdøde, idet det var via navnet, at den afdøde blev tilstedeværende. Og netop afdødes tilstedeværelse var det, der gjorde vedkommende til et subjekt for fortsatte sociale relationer og handlinger i det menneskelige samfund (Oexle 1984: 385ff.). På denne baggrund bliver moderne beskrivelser af det middelalderlige samfund som et samfund bestående af både levende og døde anskueliggjort (f.eks. Arnórsdóttir 2004: 84).

Biskop Oluf var meget ihærdig med via messestiftelser og dermed navnsnævnelse at sikre konstant og evig ihukommelse og forbøn for både sig selv og andre. 10 år inden sin død påbegyndte han rækken af stiftelser ved Roskilde Domkirke: 11. juni 1310 oprettede han et kapel, hvori han også udvalgte sit lejersted. Foruden daglige messer til evig ihukommelse og frelse for ham selv, hans forældre samt hans forgængere i embedet skulle der i kapellet også fejres en årtid for bispnen alene med pengeuddelinger til fattige samt til de kannikker, vikarer og skolarer, der overværede årtidens messelæsninger.⁶ Til kapellet skulle knyttes en kapellan samt en skolar, som skulle sikre, at messens bestemmelser blev overholdt (*DRB* 2. rk. 6. bd.: 251). Samme dag udstedte han et brev, hvori der lovedes aflad til lægfolk, der bad i kapellet, og til præster, der afholdt messe deri (*DRB* 2. rk. 6. bd.: 252). Oluf tilskyndede således folk til at gå i forbøn i kapellet med løfte om aflad. Dette kunne han gøre i kraft af sin biskoppelige magt, der gav ham ret til at give op til 40 dages aflad (Bisgaard 1999a: 124). Hans biskoppelige rettigheder kunne således bruges til gavn for ham selv, idet løftet om aflad kunne motivere folk til at besøge hans kapel og dér bede og gå i forbøn for dets stifter. Samtidig tillod denne ordning biskoppen at fremstå som den gode herre og sjælehyrde, der via afladen gav stiftsbørnene let adgang til egen frelse. Den 28. marts 1315 opgraderede han stiftelsen vedrørende det tilknyttede personale. Nu skulle der nemlig også tilknyttes en fast kannik og ”skolarer i så stort antal, som det nu hertil henviste gods kan forsørge”. Disse skulle alle sikre, at messelæsninger fandt sted som bestemt i stiftelsen fem år forinden (*DRB* 2. rk. 7. bd.: 257). Fem år senere og kort inden sin død skænkede han den 20. februar

1320 noget gods til underhold, mad og tøj til de fattige peblinge, der tjente ved domkirken og kapellet ”til bod for min sjæl og for vore forgængere bispene af Roskilde og vore forældres sjæle” (*DRB* 2. rk. 8. bd.: 180).⁷ Dette sikrede, at kapellets tilknyttede skolarer fortsat ville og kunne tjene i kapellet, og således var også denne bestemmelse med til at garantere ihukommelse og fortsat messelæsning for den aldrende biskop. Oluf har måske følt dødens komme, for allerede otte dage senere ser vi ham skænke gods til daglige pengeuddelinger til domkirkens kannik-ker (*DRB* 2. rk. 8. bd.: 183). Denne donation er ikke umiddelbart knyttet til kapelstiftelsen, men som en velgørende gerning indgik den i høj grad i bispens søgen efter at sikre egen frelse, hvilket også nævnes direkte i donationen:

”Vi beder og bønfaller med Gud de ærværdige brødre i Kristus, vore efterfølgere, som til enhver tid måtte styre Roskilde kirke, at de ikke bryder, ikke omstøder eller ophæver denne vor gave og bestemmelse, der har et så fromt formål, men snarere stadfæster, støtter og fremmer den for sammen med os af den højeste dommer at få del i den hellige opstandelse og det evige liv i evig salighed.”

Overordnet set vidner Olufs mange stiftelser om en biskop, hvis ønske om ihukommelse og frelse var stort. Igen og igen søgte han at sikre sit minde ved flere stiftelser og donationer, der skulle garantere, at flere personer besøgte kapellet, bad i det og afholdt messer i det. Samtidig gav disse stiftelser biskoppen mulighed for at agere som den pligtopfyldende kirkefyrste, der fromt varetog sine undergivnes tarv. Dette kommer til udtryk i stiftelsernes mange uddelinger både til gejstlige underordnede og til det verdslige samfunds fattige. Messestiftelserne var på denne måde med til at forme biskoppens eftermæle.

De middelalderlige kirkegængere i Roskilde kunne, hvis de besøgte den fysiske ramme for ihukommelsen, Olufs kapel, opleve en gennemgribende iscenesættelse af bispen, som de selv via afladsløftet blev inviteret til at være en del af. Fra kapellets alter kunne de dagligt høre biskoppens navn blive læst op i forbindelse med messens bønner. I gulvet lå ligstenen med sit idealbillede af bispen, og det er tænkeligt, at også vægge og måske endda altertavle har fremvist billeder af Oluf eller et skriftbånd med hans navn. Denne iscenesættelse synes næsten udelukkende at have været en repræsentation af embedet. Det eneste, der viser, at biskoppen også tilhørte en verdslig slægt, er kapelstiftelsens indlemmelse

af forældrene i ihukommelsen – selvfølgelig på lige fod med embedets forgængere. Foruden dette er stiftelserne alene en opvisning i biskoppelig magt- og pligtudøvelse – ved afladen og ved den konstante betænkning af domkirkens tjenere og studerende og samfundets svageste.

Slægten indtræder

Rykker vi omtrent hundrede år frem i tid og igen bruger to Roskildebispens ligsten som eksempler, ændrer billedet sig en smule.⁸ Ligstenen over Niels Jepsen Ulfeldt, biskop 1368-95, bestod af en smukt udsmykket messingplade nedsat i sten (fig. 2). Den blev i 1805 solgt til en kobbersmed og senere omsmeltet (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 742). Heldigvis havde Søren Abildgaard aftegnet den forinden. Gravpladen giver som de tidligere ligsten et udpræget gejstligt indtryk. Centralt ses en bispefigur i fuldt ornat foran en bygningslignende struktur, i hvis nicher forskellige hellige figurer er placeret. I pladens hjørner ses de fire evangelistsymboler. Men ind mellem dette embedsmæssige og fromme præg er kommet et nyt element: To våbenskjolde for bispens fædrene slægt, Ulfeldtslægten, bryder omskriften på hver sin side af biskoppen, og som nævnt tidligere ved vi fra skriftlige kilder, at våbenskjoldet også blev ophængt ved hans grav som et gravskjold. Mens bispefiguren og de mange uddelinger til domkirkens tjenere i Olufs gavebreve kan tolkes som en repræsentation af biskoppens gejstlige fællesskaber og tilhørsforhold, må våbenskjoldene være en repræsentation af hans verdslige familiebånd: Slægten har sneget sig ind i sepulkraludsmykningen. Et studie af Per Ingesman har vist, at våbenskjoldet også kommer ind i biskoppernes segludsmykning i løbet af 1300-tallet, og at det her var kommet for at blive (Ingesman 1990).

Peder Jensen Lodehat efterfulgte Niels Jepsen Ulfeldt i embedet som Roskildebisp indtil sin død i 1416. På hans ligsten ses en bispefigur i fuldt ornat med krumstaven i venstre hånd, mens han velsigner med den højre. Bispen står under en arkade, og på begge sider af ham ses i hovedhøjde et skjold, hver med hjelm, hjelmtegn og -klæde. Det højre skjold er det fædrene våbenskjold, Lodehat-våbnet; det venstre bærer Roskilde Domkirkes stiftsmærke. I hjørnerne ses som hos forgængeren de fire evangelistsymboler. Stenen som helhed giver som de foregående et gejstligt indtryk, idet den ornatklædte bispefigur står som central figur. Slægtsvåbnet og stiftsmærket er umiddelbart sidestillede – lige store og placeret over

Fig. 2. Niels Jepsen Ulfeldts ligsten var belagt med en kostbar messingplade. Dette materiale tillod en finere udsmykning end kalksten, som de fleste ligsten var hugget i. Derfor fremstår Ulfeldtbispens ligsten mere overdådig end hans samtidige kollegers. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/>

Niels Jepsen Ulfeldt's gravestone was covered with a layer of brass into which it was possible to carve a more delicate and voluptuous decoration than the ordinary stone slabs.

for hinanden på hver sin side af biskoppen. Alligevel vil jeg argumentere for, at stenen antyder en større verdslighed end den, vi så hos Niels Jepsen Ulfeldt 20 år forinden. Dels har bispefiguren en tydelig drejning mod heraldisk højre, så han skuer mod slægts-

våbnet og har stiftsmærket i ryggen. Hermed nødes betragteren til at vende blikket samme vej. Dels antyder placeringen af slægtsvåbnet til heraldisk højre en forrang, idet de heraldiske regler angav denne plads som den fornemste (Grandjean 1919: 55ff), og dels kan det hævdes, at placeringen af stiftsmærket i et skjold samt tilføjes af hjelm, hjelmtegn og -klæde reflekterer den verdslige verdens brug. Det gælder i særdeleshed for hjelmen, der er lig den verdslige adels rytterhelme (fig. 3).⁹

Hvis man under et besøg i Roskilde Domkirke går en tur rundt i koromgangen, kan man ikke undgå at lægge mærke til Peder Jensen Lodehats store, sorte ligsten. I dag ligger den placeret mellem to andre ligsten, der blegner betragteligt i forhold til deres nabo, men i middelalderen lå den i det kapel, som biskoppen selv havde stiftet. Med et mål på 304x176 cm er denne sten en god del større end normen. (Se mål på andre ligsten i Grinder-Hansen 2010). Bispens nevø, Jens Andersen Lodehat, som efterfulgte onklen i embedet, lod sig begrave under en endnu større sten, der med sine 305x178 cm sandsynligvis var den største i Roskilde Stift (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 752). Det var dyrt at få udarbejdet en ligsten, og prisen må være steget proportionalt med størrelsen, da både en større sten, flere mænd til at fragte den hjem samt et større billedhuggerarbejde var påkrævet. Derfor reflekterer valget af så stor en ligsten både rigdom og magt, og det vidner om en mand, der ønskede at overgå både sine verdslige og sine gejstlige standsfæller.

Omskrifterne på Niels Jepsen Ulfeldts og Peder Jensen Lodehats ligsten giver de samme oplysninger som Olufs og Jens Krag's sten: navn, embede og dødsdato. I tilgift får vi dog en nok så interessant oplysning i omskriften hos Lodehat, nemlig at han blev begravet sammen med sine søskende (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 750):

”her ligger den ærværdige Fader og Herre, Hr. Peder, forud Biskop i Roskilde, sammen med sin elskede Broder, Anders Jensen, og sin Søster Cecilie; han døde Herrens Aar 1416 Morgendagen efter S. Lucas Evangelists Dag. Beder for dem”

Begravelse sammen med nære slægtninge var ikke unormalt for lægfolk, og vi ser ofte ægtefolk begravet sammen, i nogle tilfælde med deres børn (Løffler 1889: 3). Men for biskopper var det sjældent. Mig bekendt er dette det eneste hjemlige eksempel. Begravelsen sammen med broderen og søsteren kan betyde flere ting, som ikke nødvendigvis udelukker

hinanden. Det kan sige noget om bispens slægtsforhold og den vægt, han lagde på sin verdslige familie. Det hænger godt sammen med bispefigurens orientering mod slægtsvåbnet. Samtidig kan den fælles begravelse have været med til at legitimere stenens størrelse. Hvis årsagen til den fælles gravlægning derimod havde været pengemangel og dermed behovet for at være flere om betalingen, ville vi givetvis have set, at udsmykningen på stenen også inkluderede broderen og søsteren. Det samme ville have været tilfældet, hvis bestillingen var udgået fra broderens eller søsterens hånd.

Iscenesættelsen på de to ligsten fra tiden omkring 1400 har endnu et udpræget gejstligt udtryk. Til forskel fra hundrede år tidligere er slægten dog rykket med ind i udformningen af mindet og har nu fået en plads i den materielle iscenesættelse af bispen. Samtidig ses en forskel mellem de to bisper, idet Peder Jensen Lodehat lægger mere vægt på repræsentation af slægten og den verdslige forbindelse end sin forgænger. Andrew Martindale har understreget, at heraldikken ligesom indskriften med afdødes navn var elementer, der skulle vise afdødes identitet og således fungere som et aide-mémoire for beskuerens bønner samt sikre, at den afdødes personlige tilstedeværelse kunne føles i kirkerummet (Martindale 1992: 148ff, 168). Det har formentlig været en del af intentionen bag tilføjelsen af våbenskjoldet på denne tids danske biskoppelige ligsten.

Hvis vi medtager enkelte messestiftelser fra denne tid, bekræfter det billedet af en stærkere orientering mod slægten. Niels Jepsen Ulfeldt fremstår i to gavebreve endnu som den fromme og pligtopfyldende herre, der ved uddelinger husker sine gejstlige underordnede og de fattige. Forældrene æres også endnu ved at indlemmes i ihukommelsen og frelsen, men forgængerne i embedet er røget ud (DRB 4. rk. 3. bd.: 460, 4. rk. 4. bd.: 406). Det samme er tilfældet i en stiftelse af Peder Jensen Lodehat, hvori der oprettes et kapel samt indstiftes årtid og daglige messer til frelse for hans egen, hans forældres samt øvrige arvingers sjæle (DRB 4. rk. 10. bd.: 186).

Udblik til tiden omkring 1500 – slægtsbevidstheden øges

De fire behandlede ligsten antyder, at der sker en forskydning i iscenesættelsen i den biskoppelige mindekultur fra det tidlige 1300-tal til tiden omkring 1400. Ser vi kort på forholdene i slutningen af senmiddelalderen, bekræfter det udviklingen. For denne periode

Fig. 3. Bispefiguren på Peder Jensen Lodehats ligsten er måske Danmarks ældste portræt. I hvert fald er figuren med sin kropsdrejning mere livagtig end samtidens øvrige ligstensfigurer. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/>

Perhaps the episcopal figure on Peder Jensen Lodehat's gravestone is the oldest portrait in Denmark. It is indeed livelier than other sepulchral figures from that time.

er kildematerialet væsentligt bedre. Flere ligsten er bevarede fra flere forskellige stifter, og også andre typer kilder findes som supplement, f.eks. det føromtalt gravskjold ved bispen Niels Skaves grav. Billedet i tiden op mod 1500-tallet er dog knap så entydigt som ved de to tidligere nedslag, og den forskel, vi så mellem de to foregående bispers repræsentation af slægten, træder nu for alvor frem. Samlende er, at slægten var kommet for at blive. Våbenskjoldet, der blev præsenteret med Niels Jepsen Ulfeldts ligsten, forekommer hos alle de efterfølgende biskopper.¹⁰ Men mens nogle bibeholder det udprægede gejstlige udtryk, hvor slægten kun er synlig ved et lille vå-

benskjold, øges orienteringen mod slægten og den verdslige verden hos andre. Hos Jens Iversen Lange og Niels Skave samt i Johan Jepsen Ravensbergs epitafium tildeles våbenskjoldet således op mod halvdelen af billedfeltet, mens Ivar Munk medtager både sit fædrene og sit mødrene våbenskjold (fig. 4). Hans

fornemme herkomst understreges desuden i omskriften, hvor ordet *nobilis* (ædel, velbyrdig) benyttes flere gange, og hvor også ordet *presul* figurerer. Dette kan betyde biskop eller prælat, men kan også have betydning af fyrste eller patron. Den tilsigtede betydning er umulig at afklare, men det synes plausibelt at

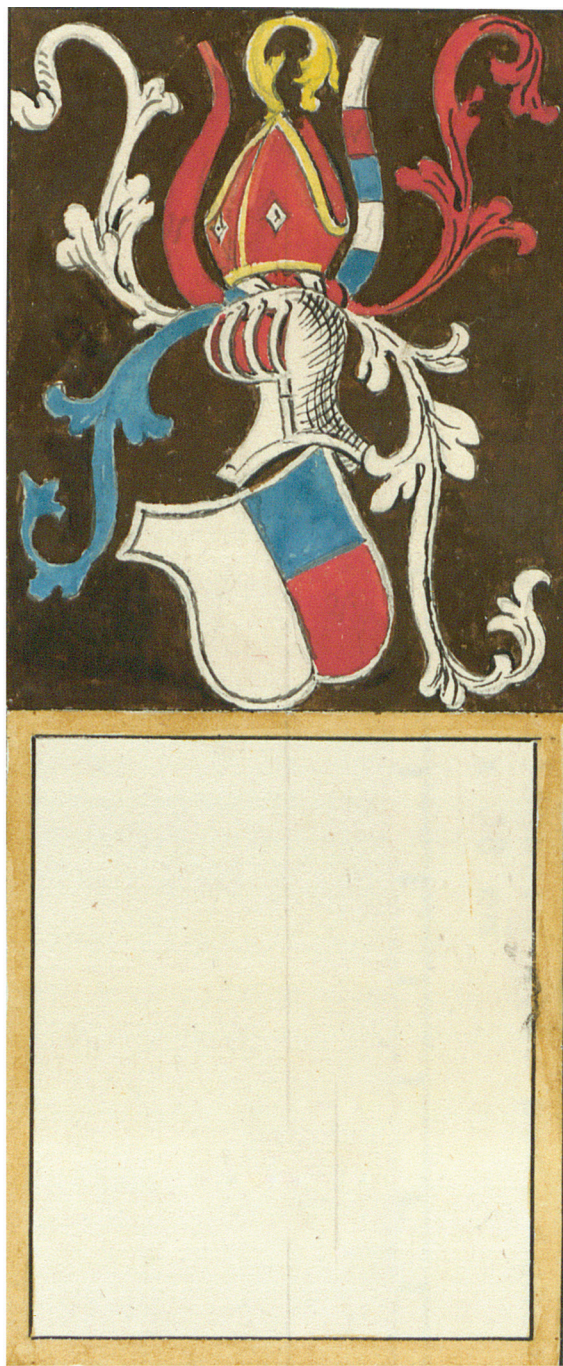

Fig. 4. Epitafiet over Johan Jepsen Ravensberg (t.h.) indeholder en lang tekst, der glorificerer bispens og hans gerninger. Teksten ses dog ikke på Søren Abildgaards aftegning herover. Til venstre ses Ribebispen Ivar Munks ligsten med både hans fædrene og hans mødrene slægtsvåben. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/>

The epitaph of bishop Johan Jepsen Ravensberg (right) features a long glorifying inscription of the deeds of the bishop. This, however, is not visual in this drawing by Søren Abildgaard (18th century). To the left is the gravestone of bishop Ivar Munk from Ribe featuring both his paternal and his maternal coat of arms.

antage, at netop tvetydighed var hensigten. Ellers må vi formode, at det traditionelle og utvetydige ordvalg *episcopus* var gjort i stedet. I Johan Jepsen Ravensbergs epitafium finder vi desuden ordlyden *natus equestri ordine*, som betyder født af ridderstand og dermed på tilsvarende måde henviser til den ædle nedstamning. I en stiftelse fra 1495, hvor Niels Skave opretter alter med årtid og daglige messer, hedder det, at ”juspatronatus til forskrevne Alter” skal tilfalde ham selv i hans livstid, hvorefter det skal overgå til hans bror. Herefter skal det gå videre i slægten til broderens sønner, så længe der lever ”nogle af Mandkønnet, som vort fædrene Vaaben fører.” Først når den mandlige linje er uddød, skal alteret overgå til hans efterkommere på bispestolen (*Rep.* 2. rk 4. bd.: 7830). Med patronatsretten til alteret fulgte vedligeholdelsespligten. Slægten får altså hermed en markant plads i opretholdelsen af de indstiftede messer og dermed i sikringen af biskoppens minde. Selvom udviklingen i 1400-tallet gik i retning af en større orientering mod den personlige herkomst, ses slægtsbevidstheden dog sjældent så eksplicit udtalt som i Niels Skaves messebrev.

Den øgende slægtsbevidsthed kan også til en vis grad aflæses i biskoppernes valg af lejersted. Samtlige af 1300-tallets ripensiske biskopper blev således begravet i domkirkens kor, mens de efterfølgende alle blev stedt til hvile sammen med deres slægt i private kapeller (*Danmarks Kirker XIX. Ribe Amt*, bd. 1: 522). For bisperne i Roskilde kan noget lignende iagttages, selvom udviklingen ikke er nær så konsekvent som i Ribe. I Roskilde blev seks af ni biskopper fra Niels Jepsen Ulfeldt og frem til Lage Urnes død i 1529 begravet i egne kapeller (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 742, 750, 820; Etting 1992: 309, 314, 333ff). Hertil blev Niels Skave begravet ved det alter, som han havde stiftet i søndre korsarm, og som hans slægtninge skulle sørge for opretholdelsen af (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 3: 1630). Private kapeller var dog ikke noget nyt for Roskildebisperne i senmiddelalderen, og som vi har set i tilfældet med biskop Oluf, kunne biskopper omkring 1300 også vælge deres sidste hvilested i sådanne.

Repræsentation af slægten via f.eks. våbenskjold og indskrift kan ifølge Andrew Martindale pege både tilbage og fremad. Peger den tilbage, udtrykker det et ønske om at opnå prestige via slægtens kronologi (*”authority of succession”*), og peger den fremad, udtrykker det et ønske om ihukommelse gennem slægtens yngre generationer (*”promise of future”*) (Martindale 1992: 160ff, 168). De danske biskoppers

adressering af slægten kan fint passes ind i denne tese, idet brugen af flere og større våbenskjolde samt indskrifternes sprogbrug (*nobilis* og *natus equestri ordine*) tydeligt rækker bagud mod den fornemme byrd, mens Niels Skaves udførlige beskrivelse af, hvem adkomsten til hans alter skulle tilhøre, griber mod de yngre og kommende slægtled.

Afrunding

De mange ligheder mellem de behandlede ligsten viser tydeligt, at der var nogle faste rammer for udsmykningen af gravmonumenter, inden for hvilke biskopperne kunne agere. Disse rammer udvides med tilføjelsen af våbenskjoldet. Inden da var navnet i ligstenens omskrift det eneste element, der identificerede den afdøde som mere end biskop. Våbenskjoldet individualiserede dog ikke på samme måde som det skrevne navn, men det placerede biskoppen i en bestemt slægt og identificerede den enkelte biskop via denne. For den almene kirkegænger, der ikke kunne læse, må våbenskjoldets indføring på ligstenen derfor have været en stor hjælp, men også for bispen selv var det af afgørende betydning, at hans grav nu var lettere for menigheden at finde. Hermed sikredes ihukommelsen og forbønnen helt ned til den illitterære almue, og således blev ligstenen i sandhed et *aide-mémoire*. Våbenskjoldets indtræden muliggjorde en udvikling i iscenesættelsen fra embedet alene til en øget bevidsthed om og orientering imod slægten. Denne udvikling intensiveredes i slutningen af senmiddelalderen, da flere biskopper begyndte at eksperimentere med udsmykningen, så slægten fik en betydelig større plads, end hvad normen ellers var. Endnu vægtede det gejstlige element dog højest, og på de fleste ligsten optog embedsrepræsentationen langt størstedelen af pladsen. Den biskoppelige iscenesættelse i mindekulturen var altså gennem hele perioden 1300-1450 og helt op til reformationen præget af embedet. Det kan tilskrives, at netop bispeembedet var disse mænds mulighed for at skille sig ud fra den øvrige adel. Gejstligheden var jo rigets førstestand, og som sådan var embedsrepræsentationen biskoppernes måde at annoncere deres værdighed over deres verdslige aristokratiske standsfæller.

Navn	Datering	Tjenestested	Kilde ¹²
Jens Krag	1300	Roskilde ¹³	Løffler 1889: fig. 92
Jens Assersen	1306	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 564
Oluf (†)	1320	Roskilde	<i>Danmarks Kirker III. Københavns Amt</i> , bd. 4: 816f, 819
Magnus Nielsen	1390	Lund	Græbe 1975: 64
Niels Jepsen Ulfeldt (†)	1395	Roskilde	Løffler 1885: tavle 4
Jakob Gertsen Ulfstand	1410	Lund	Græbe 1975: 64
Peder Jensen Lodehat	1416	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 11
Bo Mogensen Lang	1424	Aarhus	<i>Danmarks Kirker XVI. Aarhus Amt</i> , bd. 2: 756
Jens Andersen Lodehat	1431	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 13
Hans Laxmand	1443	Lund	Græbe 1975: 64
Jacob Friis	Før 1470	Børglum	Grinder-Hansen 2010: nr. 406
Tuve Nielsen Juel	1472	Lund	Græbe 1975: 64
Jens Iversen Lange	1482	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 563
Oluf Mortensen Baden	1485	Roskilde	<i>Danmarks Kirker III. Københavns Amt</i> , bd. 4: 755.
Jens Brostrup	1497	Lund	Løffler 1889: fig. 118
Niels Skave	o. 1500	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 22
Niels Clausen Skade	o. 1500	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 553
Niels Glob	o. 1500	Viborg	Grinder-Hansen 2010: nr. 463
Ejler Madsen Bølle	o. 1500	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 561
Johan Jepsen Ravensberg	1512	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 23
Birger Gunnersen	1519	Lund	Chr. A. Jensen 1951b: 15
Ivar Munk	1530	Ribe	Grinder-Hansen 2010: nr. 640
Niels Styggesen Rosenkrantz	1533	Børglum	Grinder-Hansen 2010: nr. 407

Bilag 1: Kendte biskoppelige ligsten i Danmark 1300-1537.¹¹

(†) angiver, at de er gået tabt og blot kendes i aftegnning.

Summary

Remembrance Between Office and Ancestry – The Self-fashioning and Memory Culture of Late Medieval Bishops

As members of both the aristocratic and the clerical ranks of society, medieval bishops occupied posts belonging to both the ecclesiastical and the temporal world. This makes it interesting to examine their ways of portraying and representing themselves to the public. In this article, such an examination is performed by looking at bishops' gravestones.

On a gravestone, the last memory of the bishop was exposed. This was explicitly important in regard to the medieval thoughts on sin, absolution, and purgatory. A public showcase of your memory could make people remember you and, by prayers, intercede with God and the saints on your behalf. A gravestone holding at least the name of the deceased was therefore an important part

of late medieval memory culture. Considering the many different positions that the bishop held during his life, it becomes evident that the design of this memory was important, too. The bishop must be portrayed in the correct way. But what was the correct way? A representation of his worldly connections or his episcopal position? It is in this light that it becomes interesting to examine how the bishops used their last memory to place themselves in the field between ancestry and office.

Very few gravestones from late medieval bishops have been preserved. The author knows of only 23, but one or two more might exist. In this article, a handful of these serve as examples starting with two gravestones from around 1300. On the gravestones of the Bishops Oluf and Jens from Roskilde, we see a figure of a bishop fully equipped standing under an arcade holding his episcopal staff with one hand, blessing his audience with the other (fig. 1). Apart from the engravings that hold information of name, office, and date of death, these fi-

gures are the only adornments on the two gravestones. Nothing alludes to the bishops' worldly status and the only element that identifies the deceased as more than bishops are the written names in the engravings. The pious expression on the two gravestones is supported by a series of donation letters from Bishop Oluf. In these, the bishop pays for masses to be said for his own, his parents' and his predecessors' souls. At the same time, he takes care of the welfare of his clerical subordinates and the worldly poor by also paying for the distribution of money, food, and clothes amongst these individuals. In this way, the bishop can take care of his own salvation and represent himself as a conscientious bishop at the same time.

One hundred years later, we see the same elements on the gravestones of two other bishops from Roskilde: Niels Jepsen Ulfeldt and Peder Jensen Lodehat (figs. 2-3). A central figure of the bishop as well as the engraving giving his name, office, and date of death is still present, but now we also find the two bishops' coats of arms, representing their ancestry. Moreover, we see a greater difference between these gravestones than the earlier ones. Apart from two small coats of arms, Niels Jepsen Ulfeldt's stone is almost identical to those of Oluf and Jens, but Peder Jensen Lodehat's has more variations. His stone also features a coat of arms representing Roskilde diocese. This is topped with a rider's helmet, suggesting inspiration from worldly society. From the engraving on Peder's stone, we learn that he was buried with his brother and sister, again suggesting orientation towards ancestry and the worldly realm. Looking briefly on the donation letters from this period, we learn that they are much like the ones from around 1300, but one difference is conspicuous: payment for the salvation of predecessors is no longer present. Payment for the salvation of the bishops' parents along with that of other family members' is still present, though. All in all, the expression of the gravestones from this period is still predominantly ecclesiastical. The clerical office is being represented on top of all other aspects of the episcopal life, but small elements that adhere to the worldly family and society have made their entrance.

Taking a brief look at the time around 1500, it seems that this ancestral orientation was there to stay. From Niels Jepsen Ulfeldt's gravestone onwards, every gravestone features the bishops' ancestral coat of arms. Further, the nascent diversity amongst the gravestones that we saw in the earlier period is confirmed when looking at material from around 1500. Some bishops keep representing their worldly family only through small coats of arms as Niels Jepsen Ulfeldt while others allow the secular touch to stand out more prominently. This

is the case with the gravestones of Bishops Jens Iversen Lange and Ivar Munk as well as with the epitaph of Bishop Johan Jepsen Ravensberg (fig. 4). In these, the coat of arms takes up almost half the space, leaving the impression of the gravestone/epitaph being more secular than anything seen in the earlier periods. This secularization is also evident in the choice of words in the engraving and we now see the word 'noble' being used, alluding to the bishops' descent. Similarly, donation letters from Bishop Niels Skave show that family relations played an even larger part for some. In one letter, he establishes an altar where eternal masses are to be said for him and his parents. When alive, the bishop himself would have *jus patronatus* to the said altar, but after his death, this right and obligation were to pass to his brother, and after him his sons and their sons until the lineage were extinct. Only then should the altar be given to his successors in office.

Furthermore, the burial places of the bishops could hint at an incipient secularization from 1400 onwards. Taking episcopal burials in Ribe and Roskilde as examples, we see that in Ribe every bishop after 1400 was buried in a private chapel amongst his family while fourteenth-century bishops were interred in the chancel of the cathedral church. For the bishops of Roskilde, we get the same results, only not as consistently as in Ribe. Here two out of nine bishops after 1400 were buried in the nave or chancel of the church instead of in private chapels and Bishop Oluf, mentioned above, was buried in a private chapel demonstrating that fourteenth-century bishops could also find their last resting place within private settings.

The many similarities between the gravestones indicate that there must have been a well-established framework for the making and adorning of sepulchral monuments within which the bishops could act. With the addition of the coat of arms, this framework was extended and this enabled a development in the ways the bishops represented themselves: from representation of the episcopal office alone towards a more secular expression reflecting the bishops' aristocratic descent. Even though this development seems to intensify in relation to some bishops towards the end of the Late Middle Ages, the ecclesiastical imprint is still common. The representation of the office marks the episcopal self-fashioning throughout the entire Late Middle Ages. The reason for this might be that the office was the one thing that set bishops apart from their worldly aristocratic counterparts. Wishing to show off this distinctive honour seems very natural.

Litteraturliste

- Andersen, N.K. 1959: *Den danske kirkes historie*, bd. 2. Senmiddelalderen 1241-1448. København.
- Arnórsdóttir, A.S. 2004: Dødslejet, sjælemesser og donationskultur i middelalderen. I: Y.M. Werner (red.): *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*. Stockholm, s. 65-88.
- Bauch, K. 1976: *Das mittelalterliche Grabbild*. Berlin.
- Bendixen, K. 1976: *Danmarks mønt*. København.
- Bendtsen, T.D. 2014: *De gejstlige fyrster. Danske biskopers selvscenearbejde i senmiddelalderen*. Upubliceret speciale. Odense.
- Bisgaard, L. 1988: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke- og leve-måde i dansk senmiddelalder*. Aarhus.
- Bisgaard, L. 1999a: Det religiøse liv. I: P. Ingesman m.fl. (red.): *Middelalderens Danmark*. København, s. 118-135.
- Bisgaard, L. 1999b: Senmiddelalderlige gildealtre i Danmark. I: L. Bisgaard, T. Nyberg & L. Søndergaard (red.): *Billeder i middelalderen. Kalkmalerier og altartavler*. Odense, s. 95-120.
- Bisgaard, L. 2007: Det religiøse kongefællesskab 1400-1600. *Den jyske historiker. På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde* Nr. 116, s. 120-140.
- Bisgaard, L. 2008: Kirken og pesten i senmiddelalderen. Pestepidemiene 1360-1500 og gavegivning til kirken. *Personalthistorisk Tidsskrift* 2008:2, s. 172-193.
- Bogaers, L.C. J.J. 2005: Commemoration in a Utrecht Collegiate Church: Burial and Memorial Culture in St. Peter's (1054-1784). I: T. van Bueren (red.): *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*. Turnhout, s. 191-220.
- Christensen, A.E. 1945: *Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk Statsopfattelse indtil Unionstiden*. København.
- Cohn Jr., S.K. 1992: *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy*. London.
- Cohn Jr., S.K. 2005: Triumph over Plague: Culture and Memory after the Black Death. I: T. van Bueren (red.): *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*. Turnhout, s. 35-54.
- Danmarks Kirker 1933-*. Nationalmuseet (udg.) København.
- DRB: *Danmark Riges Breve 1938-*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). København. (4.rk. 8-12 <http://diplomatarium.dk/drb/>)
- Etting, V. 1992: Tiderne skifter 1400-1536. I: F. Birkebæk m.fl. (red.): *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*. Roskilde, s. 301-344.
- Grandjean, P.B. 1919: *Dansk heraldik*. København.
- Grinder-Hansen, P. 2010: *Søren Abildgaard: (1718-1791): Fortiden på tegnebrættet*. København.
- Græbe, E. 1975: *Lunds Domkirke*. Lund.
- Heiberg, S. 2016: *Nye horisonter. Europas kulturhistorie i renæssancen*. København.
- Høgsbro, K.-E. 1995: En arkivtegnemester på rejse. Arkivtegnemester Søren Abildgaard. *Fund og Forskning* Bd. 34, s. 139-158.
- Ingesman, P. 1990: Middelalderens danske bispesegl og deres heraldik. I: J.V. Jensen m.fl. (red.): *Slægter, skjolde, steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*. Odense, s. 101-126.
- Jensen, C.A. 1951a: *Danske adelige Gravsten. Fra Sengotikkens og Renæssancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere*, bd. 1 Tiden 1470-1570. København.
- Jensen, C.A. 1951b: *Danske adelige Gravsten. Fra Sengotikkens og Renæssancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere*, bd. 3 Planchebind. København.
- Jensen, K.V. m.fl. 1999: *Hellere fanden selv end Erik på tronen. Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302*. Odense.
- Johannsen, B.B. 2005: Genealogical Representation in Gendered Perspective: on a Lost Royal Mausoleum from Early Sixteenth-Century Denmark. I: T. van Bueren & A. van Leerdam (red.): *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*. Turnhout, s. 79-105.
- Johannsen, B.B. 2007: Køn, magt og minde. Omkring den rituelle og monumentale iscenesættelse af senmiddelalderens dronningebegravelser. I: A.S. Arnórsdóttir, P. Ingesman & B. Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus, s. 177-218.
- Johannsen, H. og C.M. Smidt 1981: *Danmarks arkitektur 6, Kirkens huse*. København.
- Kaspersen, S. 2007: De hellige tre kongers kapel ved Roskilde domkirke. I: A.S. Arnórsdóttir, P. Ingesman & B. Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus, s. 219-270.
- Knudsen, A.L. 2012: Nye perspektiver på de danske kongers pantsætningspolitik indtil 1439. I: S.

- Bagge m.fl. (red.): *Statsutvikling i Skandinavia i middelalderen*. Oslo, s. 280-302.
- KLNM: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 1956-78*. Allan Karker (red.). København.
- Lindhardt, P.G. 1968: *Nederlagets Mænd. Det katolske bispevældes sidste dage i Danmark*. København.
- Løffler, J.B. 1885: *Gravstenene i Roskilde Kjøbstad*. København.
- Løffler, J. B. 1889: *Danske Gravstene fra Middelalderen*. København.
- Martindale, A. 1992: Patrons and Minders: the Intrusion of the Secular into Sacred Spaces in the Late Middle Ages. I: D. Wood (red.): *The Church and the Arts*. Oxford, s. 143-178.
- Oexle, O.G. 1976: Memoria und Memorialüberlieferung im früheren Mittelalter. *Frühmittelalterliche Studien* 10, s. 70-95.
- Oexle, O.G. 1984: Memoria und Memorialbild. I: K. Schmid & J. Wollasch (red.): *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*. München.
- Panofsky, E. 1964: *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. London
- Rep.: *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte 1894-1912, 1928-39*. W. Christensen m.fl. (udg.), København.
- Ribe Bispekrønike 1933. E. Jørgensen (udg.). København.
- Skyum-Nielsen, N. 1971: *Kvinde og slave*. København.
- Viborgbispen Gunners levned 1892. H. Olrik (oversætter). København.
- tal, som også kan inkludere fragmenter, vil antageligt kunne opnås ved nøje gennemgang af *Danmarks Kirker*.
- ⁴ Dette kender vi også flere eksempler på fra Danmark, f.eks. ligstenene over Herluf Skave (Grinder-Hansen 2010: nr. 138) og Predbjørn Podebusk (Grinder-Hansen 2010: nr. 306).
- ⁵ Slår man op under nr. 19-20 i Poul Grinder-Hansens store værk fra 2010 over Søren Abildgaards tegninger, vil man se, at denne ligsten er tilskrevet Oluf Mortensen Baden († 1486). Dette er en fejl, som skyldes en fejlregistrering af Søren Abildgaards tegninger hos Nationalmuseet (Se <http://samlinger.natmus.dk/DMR/20117>). At stenen lå over 1300-tallets biskop Oluf er tydeligt at se i stenens omskrift, hvor det er angivet, at bispnen døde i 1320. Registreringen af tegningerne fandt sted i 1950'erne, men inden da var Danmarks Kirker over Roskilde Domkirke, blevet udgivet i 1951. Heri er stenen tilskrevet den rigtige biskop. Det samme er tilfældet hos Domkirkemuseet i Roskilde. Denne fejl i Nationalmuseets registrering opdagede Poul Grinder-Hansen beklagevis ikke, hvorfor fejlen altså også har indsneget sig i hans ellers flotte udgivelse. Søren Abildgaard tegnede aldrig Oluf Mortensen Badens sten (eller også er tegningen gået tabt).
- ⁶ Årtiden var en særligt storslået og dyr form for messestiftelse, se f.eks. Bisgaard 1988 s. 95f herom.
- ⁷ I den latinske tekst i *Diplomatarium Danicum* benyttes scolares om de skoledrenge, der blev tilgodeset i donationen.
- ⁸ Niels Jepsen Ulfeldts og Peder Jensen Lodehats ligsten skal behandles her. Ligstenen fra 1431 over Jens Andersen Lodehat, som efterfulgte sin farbror i embedet, findes også endnu, men allerede på Søren Abildgaards tid var billedfeltet så udvisket, at kun bispehat og krumstav kunne tydes.
- ⁹ Se f.eks. ligstenen over Verner Parsberg (Grinder-Hansen 2010: nr. 79) og Thorbern Jensen Sparre (Grinder-Hansen 2010: nr. 108).
- ¹⁰ Den udslidte sten over Jens Andersen Lodehat er dog tvivlsom i forhold til forekomsten af våbenskjold, da det meste af udsmykningen er utydelig.
- ¹¹ Listen er ikke komplet, men medtager de ligsten, jeg på nuværende tidspunkt kender til og omfatter rimeligvis de fleste af de bevarede (eller i aftegning kendte) bispeligsten i Danmark. Herudover kendes en hel del afskrifter af nu tabte ligstens omskrifter samt i enkelte tilfælde beskrivelser af ligstens udsmykning. Stenene er fundet primært ved hjælp af Søren Abildgaards tegninger, J. B. Løfflers værker samt *Danmarks kirker*. Se i øvrigt note 4. De fleste sten findes aftegnet/fotograferet i flere kilder. Her er angivet Poul Grinder-Hansens publikation af Søren Abildgaards tegninger i de tilfælde, hvor stenen er medtaget heri (Grinder-Hansen 2010).
- ¹² Alle kilder er moderne værker, hvori afbildninger og/eller beskrivelser af de respektive sten kan findes. Afbildningerne stammer bl.a. fra fotos og antikvariske tegninger fra 1700-tallet (af hhv. Søren Abildgaard, Andreas Thornborg og C. G. G. Hilffeling).
- ¹³ Som det ses er ligsten over Roskildebispen bevaret i langt højere grad end bispeligsten fra resten af riget. Det skyldes antageligt Roskilde domkirkes status som kongelig begravelseskirke.

Noter

- ¹ Flere dele af denne artikel er skrevet med udgangspunkt i mit speciale på Institut for Historie, SDU fra 2014 (Bendtsen 2014).
- ² Her kan nævnes domkirken i Ribe, hvoraf store dele måtte genopbygges, efter at tårnet var styrtet ned i 1283 (*Danmarks Kirker* XIX. Ribe Amt, bd. 1: 66).
- ³ Dette tal er ikke udtømmende. Det er baseret på tegninger af Søren Abildgaard fra 1700-tallet (Udgivet i Grinder-Hansen 2010) og J. B. Løfflers og Chr. A. Jensens undersøgelser samt *Danmarks Kirker*. Stenene over biskop Svend af Aarhus (†1191) og ærkebiskop Absalon er ikke taget med, da disse begge er udført flere århundreder efter biskoppernes død. Et mere fuldstændigt